

સાડીના ચાડ

અનુવાદક : રત્ન. હરજીવન સોમૈયા

ભારતી સાહિત્ય સંઘ

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગૂજરાતી કૌપીરાદટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૨૪૩૦૫ કિમત ૨-૮-૦

ગ્રંથનામ ડિ 21 ન વા 15

વર્ગાંક ૨ ૪ ૪ ૪ ૩

સ્વ. હરજીવન સોમૈયા ફાર્માસ્યુટિકલ્સ : પુસ્તક-૭

કાંટાની વાડ

• મૂળ લેખક •

હોલ કેઈન

•

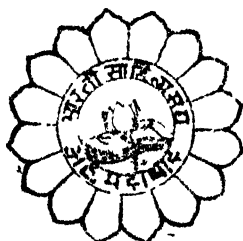
• અનુવાદક •

સ્વ. હરજીવન સોમૈયા

•

• પરિચય •

પ્રા. અનંતરાય મ. રાવળ

ભારતી સાહિત્ય સંઘ
૧૩૮, મેડોલ સ્ટ્રીટ : કોટ, મુંબઈ
૧૬, શ્રીમાળી સોસાયટી : અમદાવાદ

ભારતી-પ્રકાશન : ૧૧૩

પહેલી આવૃત્તિ

સપ્ટેમ્બર ૧૯૪૩

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ મથક
ગુજરાતી કોપીરાઈટ-સંગ્રહ
૨૪૩૦૫

મૂલ્ય

૨-૮-૦

પ્રકાશક .

લક્ષ્મીદાસ પુરુષોત્તમ ગાંધી
ભારતી સાહિત્ય સંઘ
શ્રીમાળી સોસાયટી-અમદાવાદ

• મુદ્રક •

મણિલાલ હગનલાલ શાહ
ધી નવપ્રસાદ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ
બીકાંટા રસ્તા • અમદાવાદ

‘સંઘ’ ની પ્રવૃત્તિઓને પશ્ચવિત કરવા
જેમણે દુર્બળ અને ભાંગેલા શરીરે પણ અમને સાથ આપ્યો
તે

અમારા સદ્ગત ભાઈ
હરજીવન સોમૈયાને

ઈશ્વરલાલ દવે
લક્ષ્મીદાસ ગાંધી
સંચાલકો

નિવેદન

મૂળ અંગ્રેજી નવલકથાનો આ લગભગ શબ્દશઃ અનુવાદ છે. આ નવલકથાનો ઊગમ શામાંથી થયો છે તે એના લેખકે અહીં જ લખ્યું છે. મહાયુદ્ધ સામેની પ્રચંડ વેદનામાંથી આ નવલનો જન્મ થયો છે, એટલે એ મહાયુદ્ધને પણ ઝાંખું પાડે એવું ખીજું યુદ્ધ જ્યારે માનવજાતને ભરખી રહ્યું છે ત્યારે આ નવલનું વાચન રસપ્રદ તેમ જ ઉપયોગી થશે.

મૂળ નવલકથાનો અંત-ભાગ ફેરવવાની એક-એ મિત્રોએ સૂચના આપેલી. વ્યક્તિ-વ્યક્તિ વચ્ચેના અને પ્રજા-પ્રજા વચ્ચેના કઠિનમાં કઠિન પ્રશ્નોના ઉકેલ માટે વિકરાળ હિંસક યુદ્ધને બદલે પાવનકારી અહિંસા કામ લાગી શકે, તેમ જ સમસ્ત માનવજાત તિરસ્કાર કરતી હોય તોપણ એકલ સત્યા-ગ્રહી જીવનથી હારે નહિ, એવો એક વિચાર-તણખો આ દેશમાં પ્રગટ થયો છે એટલે જ આ નવલનો અંત બદલાય તો સારું એમ લાગે છે; પરંતુ મૂળ પ્રશ્નને, વાતાવરણને અને પ્રજાને જો લક્ષમાં રાખીએ તો જો અંત છે તે અંત જ સ્વાભાવિક થશે.

આશા છે કે વાચકો આ પ્રયત્નને સત્કારશે.

અનુવાદક

પરિચય

મશહર લોકપ્રિય અંગ્રેજ નવલકથાકાર સ્વ. હોલ કેઈનની છેલ્લી જગવિખ્યાત કૃતિ Barbed Wire નો આ અનુવાદ છે.

‘યુદ્ધસ્ય વાર્તા રમ્યા’ એમ કોણે કહ્યું હશે? યુદ્ધને સગી આંખે જોનારે કે તેમાં ભાગ લઈ ગળાખૂડ ખરડાયેલાએ તો નહિ જ. આઘેરા ભૂતકાળમાં ખેલાયેલા કે વર્તમાનમાં દૂર દૂરના સ્થળે ખેલાતા યુદ્ધની વાતો ઇતિહાસ-પુરાણ-કાવ્ય દ્વારા કે છાપાં દ્વારા જાણનારાઓને અને નિરાંતે ચર્ચનારાઓને યુદ્ધની કથા રમ્યા હશે, બાકી ‘માંહી પડેલા’ને તથા એનાં પરિણામ ભોગવનારાને માટે તો એ હોય છે વિષાદકથા જ. અને આપણી આ સદીનાં યુદ્ધો તો એવાં હોય છે, જેની પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ કારમી અસરમાંથી યુદ્ધે ચડેલા દેશોની તેમ પાસેના પ્રદેશની પ્રજાઓ પણ કોઈ રીતે મુક્ત રહી શકતી નથી. ગયા વિશ્વયુદ્ધે આવો અનુભવ પહેલી વાર કરાવ્યો, અને એવે વખતે કરાવ્યો જ્યારે માનવજાત પોતે સંસ્કૃતિનાં કેટલાંય સોપાન ચડી લીધાનો આત્મસંતોષ અનુભવવા મંડી હતી. પરિણામે, યુરોપના માનવતાપ્રેમી, સંવેદનશીલ અને સંસ્કૃતિ-પ્રેમી આત્માઓને એનાથી જાગરો આઘાત થયો. ઈ. સ. ૧૯૧૮ પછીના યુદ્ધોત્તર યુરોપી સાહિત્યના મોટા ભાગમાં આ આઘાત ને વેદના વાચા પામ્યાં છે. સર હોલ કેઈનની આ કથા પણ એરિશ મારિયા રેમાર્કની ‘પશ્ચિમના સમરાંગણે’ (All Quiet on the Western Front) ની જેમ ગત મહાયુદ્ધની વેદનાનું ફળ છે.

પણ યુદ્ધની સામે જોહાદ પુકારવાના 'ધ્યેયની સમાનતા' છતાં 'પશ્ચિમના સમરાંગણે' અને આ 'કાંટાની વાડ' વચ્ચે તેના નિર્વાહણ અને કથાસ્વરૂપની બાબતમાં થોડો ફેર છે. આગલી કથા એક સૈનિકની આપવીતીના રૂપમાં હોઈ આપણને તે યુદ્ધના પ્રત્યક્ષ ધમસાણમાં લઈ જઈ તેની વચ્ચે ઊભા રાખી બધું દેખાડે છે, જ્યારે આ કથાની રંગ-ભૂમિ ખરી યુદ્ધભૂમિથી ઘણે દૂર ઇંગ્લંડના એક ખૂણામાંના શાન્ત ટાપુમાં ગોઠવાયેલી છે. આગલી કથાનો લેખક હોલ કેઈન જેવો લેખનકલાનો અનુભવી કસબી કારીગર નહિ, પણ તેનાં યુદ્ધસંબંધી અનુભવ ને સંવેદન-મંથન એવાં ઉત્કટ છે કે તેનું સીધું અનાડંખરી કથન પણ વાચકોનાં દિલને જકડી રાખે છે. આપણી કથાના લેખક કુશળ વાર્તાકાર હોઈ, બ્રિટિશ ખેડુપુત્રી મોનાના ઓસ્કર નામક અટકાયતી છાવણીમાંના એક જર્મન કેદી સાથેના પ્રેમની જ કથા કહેતાં કહેતાં, યુદ્ધની આસુરી લીલાનું સચોટ ચિત્ર તેમણે ઉપસાવી લીધું છે.

કથાનું સ્થળ છે માનવદ્વીપ (Isle of Man)માં એક જાગીર પરની ખેતી ને ગૌચરની જમીન, અને સમય છે ઈ. સ. ૧૯૧૪ થી ૧૯૧૯ સુધીનો. એ ગાળાને ભરી દેતા યુરોપીય યુદ્ધની પશ્ચાદ્ભૂમિકામાં કથાના આરંભથી માંડી અંત સુધી સ્થળાંતી એકતા કુશળતાપૂર્વક જાળવી રાખી, પ્રથમ કથાનાયિકા મોના અને પછી નાયક ઓસ્કર એ બે પાત્રો સામે જ લેખકે પોતાનો કેમેરા ગોઠવ્યો છે.

યુદ્ધ અને યુદ્ધભૂમિ આમ ઘણાં દૂર છે, પણ તેની અસર ડગલે ને પગલે મોના ને તેના કુટુંબ પર એવી થાય છે કે યુદ્ધ વાર્તાકારના હાથમાં માત્ર પશ્ચાદ્ભૂમિકા કે વાતાવરણલ્લેખક પાર્શ્વપ્રકાશ પૂરો પાડનાર સાધન જ ન રહેતાં એક મહત્ત્વનું પાત્ર બની જતું લાગે છે: એવું પાત્ર જે દ્રાઈ અતિમાનુષી વિરાટકાય સત્ત્વની માફક અદૃશ્ય રહીને વચમાં આવ્યા વગર પણ ઘણુંબધું કૌભાંડ મચાવી જાય છે. યુદ્ધ આવ્યું ને નોકાલોનાં લીલાંછમ ખેતરો ને ફૂલવાડી પર તવાઈ આવી; તેને ઠેકાણે

પથરા, ડામર ને કાંટાળા તાર પથરાયા. હસતી પ્રકૃતિને જેમ એણે ઉજ્જડ ને અદ્ભુત બનાવી દીધી, તેમ મુગ્ધ હલેતી મોનાના અકલુષિત હૃદયને શત્રુદ્રેષનો મોટો ડામરનો લપેડો મારી તેણે કાળું રંગી નાખ્યું. યુદ્ધ ચડેલી પ્રજાઓની એવે સમયે ઉછાળા મારતી શત્રુદ્રેષની ધેલછાનો મોનાનેય એપ લાગતાં તે જર્મનધિક્કારના વિષક્રુવારા ઉડાડવા મંડી જાય છે; ને થોડા સમય પછી, પોતાનો પુત્ર લડાઈમાં ખપી જવાના ખબર જાણ્યા બાદ તો મોનાનો પિતા, જે પહેલાં મોનાનો જર્મન-દ્રેષ જોઈ 'ભારે કડોર છે આ છોકરી' એમ કહેતો હતો, તેને મોના કરતાં સહસ્રગણું જર્મનદ્રેષનું ઝેર અમાનુષી ધેલછાભરી શાપવાણી દ્વારા હાલવવા મંડતો જોઈએ છીએ ત્યારે તો યુદ્ધના દેવ-ના, દાનવ-નું આત્મસંતોષી અદૃહાસ્ય જાણે કાનમાં સંભળાતું કદપાય છે.

પણ ના, યુદ્ધને વિજયનું અદૃહાસ્ય હસવા દેવાનું કર્તાએ નથી નક્કી કર્યું. માનવી માનવીદ્રેષી બને એ તો અકુદરતી છે—પ્રકૃતિ વિરુદ્ધ છે. કર્તાને યુદ્ધની આ અનર્થલીલાની સામે માનવતાનો વિજય કરાવવો છે, એટલે તે મોનાના હૃદયમાં માનવતા ઉગાડી તેને જાવણી-માંના જર્મન કેદીઓ પ્રત્યે ધીમે ધીમે કૂંળાવ અનુભવતી કરે છે. જે દહાડે ઓરકરનું પ્રથમ દર્શન થયું ને તેની સાથે થોડી વાતચીત તેને થઈ ત્યારથી તેના પરિવર્તનનાં ચક્ર શરૂ થઈ ગયાં. નવાઈની વાત એ છે કે જ્યારે તેનો પિતા વધુ વધુ જર્મનદ્રેષી બનતો જાય છે તે જ વખતે મોનાનો જર્મનદ્રેષ ક્રમશઃ ઘટતો જતો હોય છે. પિતા-પુત્રીના આ એકમેકથી જુદા, પણ સમમદૃષ્ટિએ સમાન્તર, ચાલતા પરિવર્તનને નિરૂપવામાં લેખકે પ્રશસ્ય કૌશલ દાખવ્યું છે. કથાના ત્રીજા ખંડના અંતભાગથી છઠ્ઠા ખંડ સુધીમાં મોનાના પરિવર્તનની સમગ્ર કથા નિરૂપાઈ જાય છે.

પરિવર્તન એમ સહેલાઈથી નથી થઈ જતું. બહાર જેમ કાંટાની વાડ છે તેવી જ કાંટાની વાડ તેની અને જર્મનો વચ્ચે તેના હૃદયમાં પણ યુદ્ધ નાખી છે. એ વાડ પર મૃદુતાનું, માનવભાવોનું, આક્રમણ થાય છે; તો સામેથી તેને ધક્કો મારી અંદર આવવા ન દેતાં બહાર હડસેલી

દેવાની પ્રત્યાઘાતી માનસિક પ્રવૃત્તિ પણ ચાલુ હોય છે. પણ હુડ્ડિગની માતાનું ઓસ્કર-સોપ્રું કાર્ય, પોતાના બાઈ રોબીનાં ઓસ્કર કરેલાં વખાણુ, જર્મન ખેડૂતે બ્રિટિશ સિપાઈને બચાવ્યાની જાણેલી વિગત, નાસી છૂટતાં પકડાયેલા જર્મન હજમનો કેસ, ઓસ્કર દ્વારા મળતા રોબીના ઘડિયાળનો અને તેની સાથે સંકળાયેલી રોબીની મૃત્યુકથાના શ્રવણનો પ્રસંગ, અને ઓસ્કરની બેનના અગ્રેજ બોંબમારાથી થયેલ મૃત્યુની વાત—આ બધી સામગ્રીની કર્તાએ એવી વ્યૂહરચના કરી છે કે મોનાના હૃદયમાંનો વિરોધભાવ ક્રમશઃ ઓગળતો જાય છે. આખરે છેલ્લા પ્રસંગે ‘હવે મારું કાઈ નથી’ એમ ઓસ્કર કહે છે ત્યારે એ વાક્યથી જાણે તેના હૃદયમાંની કાંટાની વાડ પર છેલ્લો ફટકો પડી તે તૂટી જાય છે. તે વખતે, બેસતા વર્ષના મંગલ પ્રભાતે એક પ્રચંડ આવેગ સાથે મોનાનું હૃદય ‘ના ના, હું છું ને હું!’ કરતુંકને બહાર ફૂટી પડ્યું. થયું. યુદ્ધે જગાડેલા જાતિદ્વેષના કાદવમાંથી માનવ-તાનું, જાતિભેદ ન ઓળખતા મંગલ પ્રેમનું, કમળ ખીલી નીકળ્યું. પ્રકૃતિએ, કે મોના પાછળથી કહે છે તેમ ઈશ્વરે મૂકેલી પ્રેરણાએ, કે બર્નાડ્ શોનો શબ્દ વાપરીએ તો જીવનશક્તિ (Life-force) એ, કે માનવતાએ, કે પુષ્પધન્વાએ યુદ્ધે માનવી-માનવી વચ્ચે, જાતિ-જાતિ વચ્ચે, મોના ને ઓસ્કર વચ્ચે નાખેલી તારની કાંટાળી વાડને વટાવી જઈ વિજય કર્યો. યુદ્ધ હાર્યું એમ પણ આપણને થાય છે.

પણ યુદ્ધ એમ પોતાનો પરાજય સ્વીકારે એમ નથી એ તો સામેથી પોતા પર આવતા આ ધાથી ઉશ્કેરાઈ જઈ દાંત કચકચાવી જાણે મોના-ઓસ્કરને ‘જોઈ લેજો ત્યારે’ કહી પડકાર આપતું એમની પ્રણયસિદ્ધિના માર્ગમાં એક ખીજી અદશ્ય કાંટાની વિરાટ વાડ રચી દે છે. સુલેહ પછી યુદ્ધના પરિણામરૂપ સામસામી લડેલી પ્રજાઓની પારસ્પરિક ઘૃણાનું જે હલાહલ નીકળ્યું તેની આ વાડ. ઓસ્કર અને મોનાએ યુદ્ધસંજ્ઞ પહેલી કાંટાની વાડ ભેદીને પ્રેમ કર્યો બલે, પણ આ ખીજી વાડ એમને એમના પ્રેમજીવનમાં કાઈ રીતે સુખી ન થવા

દેવાનો નિશ્ચય કરીને બેઠી છે જાણે. મોના પોતાના જ જાતિભાઈઓને અને હમ-વતનીઓને હાથે અનેક રીતે હડધૂત થાય છે, અને ઓસ્કરને -એકના એક પુત્રને-તેની મા મૂવો વાંછે છે. આ બધું શત્રુપક્ષની વ્યક્તિ જોડે પ્રેમ કરવાના અક્ષમ્ય ગુના ખાતર જ. એ બેઠેને એમની માતૃભૂમિ જાણે સંધરવાની જ ના પાડી જાકારો સંભળાવતી લાગે છે.

યુદ્ધે આમ પોતાનો હાથ જતાં જતાં જતાવ્યો ને પોતાનો જાવ ભજવ્યો. નાયક-નાયિકા મૂંઝાય છે, ગૂંજળામણુ અનુભવે છે, પણ પોતાના પ્રેમને દગો દેતાં નથી. શાનાં દે? યુદ્ધે પ્રવર્તવિદ્યા અકુદરતી વાતાવરણના હમસાણુની વચ્ચે, પોતાના જ હૃદયમાં પોતાની સામે કેદી લડાઈ બેઠ્યા બાદ, એવી તપસ્યાની આકરી કિંમત આપીને મોનાએ ઓસ્કર માટેના પ્રેમને હૃદયમાં સ્થાન આપ્યું હતું? પ્રતિ-કૃણતા ને અકુદરતી વાતાવરણ વચ્ચે ઊગેલો ને મહોરેલો એ કુદરતી પ્રેમ ઊગીને આથમી જવા નથી આવ્યો. એમ થાય તો તો યુદ્ધને વિજયી બનાવ્યું કહેવાય ને? લેખકને એમ નથી કરવું.

પરંતુ પ્રેમના શુદ્ધ કુદરતી છોડને વિકસવા ન દેવાનો જ નિશ્ચય કરી બેઠેલી યુદ્ધે જગાવેલી અકુદરતી ધૂણા ને પ્રગ્મઓની ઉન્મત્તતાની બીંસ કંઈ ઓછી નથી. આશા ને ઔદાર્યભર્યાં પ્રેમીઓ જેમ પહેલાં સ્થૂલ કાંટાની વાડને ગાંડ્યાં ન હતાં તેમ હવે આ દુનિયા જ એમને કાંટાની વાડ બની જતાં તેને મૃત્યુથી કુદાવો જવાનો નિર્ણય અને પછી તેનો અમલ પણ કરે છે. એની પાછળ એમની ને એમના સજ્જાની નિરાશા કંઈ ઓછી નથી. માણસમાં જિજીવિષા કંઈ ઓછી હોતી નથી. અંતિમ ઘડી પહેલાં મોનામાં એને રોકિયું કરતી કર્તાએ ખતાવી પણ છે. એ બ્યારે સાવ હોલવાઈ જાય ને મોત જ મીઠું લાગે એ સ્થિતિ કેવી ગૂંજળાવનારી ને નિરાશા-છલકતી હશે એની કલ્પના કરવા જેવી છે. કથાનો અંત કેટલાકને ખૂબ ઊર્મિલ ને નાટકી લાગવાનો સંભવ છે, પણ કર્તાનું ધ્યેય અને નિરૂપણ જોતાં તેમ નથી જણાતું. લડાઈ તો પૂરી થઈ છે એટલે સુલેહના વાતાવરણમાં સુખી અંત

અશક્ય નહોતો. તે અસંભવિતે ન લાગત. તેમ છતાં શા માટે કર્તાએ આવો જ અંત યોજ્યો? એમને યુદ્ધની માનવતાશ્વસક પ્રવૃત્તિની અભદ્રતા ને પાપનું આપણા હૈયામાં વાગે એવું સચોટ આલેખન કરવું હતું. આવા એ સુંદર આત્માઓને જીવવું જ અસહ્ય કરી મૂકે એવી પરિસ્થિતિ યુદ્ધની જ સરજત તરીકે આલેખી યુદ્ધને યુનેગારના પાંજરામાં ઊભું રાખવાનું ખીજ કઈ રીતે બન્યું હોત?

ખીજ રીતે, યુદ્ધની આવી પ્રજ્ઞ શક્તિ સામે માનવતાને પ્રેમનો વિજયધ્વજ લેખકે અણનમ્યો રાખ્યો છે. નાયક-નાયિકા, યુદ્ધને ને તેણે ઝાડી મૂકેલાં બંનેને નમતું આપ્યા વિના, જાણે તેની સામે લડી લેતાં, તેણે એમના દાંપત્યને અશક્ય કરી મૂક્યું તો મૃત્યુ દ્વારા ચિરમિલન સાધી-મૃત્યુ પી મૃત્યુજયી બની, આખી કથાને પ્રણયવિજયની અને યુદ્ધપરાજયની રૂથા બનાવી મૂકે છે. આ અસમાન યુદ્ધમાં એમને રથૂલ દષ્ટિએ મરવું પડ્યું, પણ મરીનેય વિજય તો પામે છે તેઓ જ. આમ યુદ્ધને જાણે એમણે હંફાવ્યું છે. પણ એટલું જ નથી, એને લેખકે બોંકું પણ પાડ્યું છે, અને તે માના-ઓસ્કરના સ્વેચ્છામૃત્યુમાં બલિદાનની વિશુદ્ધ ભાવના મૂકીને. ‘યુદ્ધના પશ્ચિમમંડપ ઘૂણાથી જગત પીડાય છે તેને પોતે આવા વિશુદ્ધ પ્રેમથી બચાવવા જાય છે’ એમ માના વિચારે છે અને ઓસ્કરનેય પાછળથી કહે છે:

‘આપણાં મૃત્યુને તું વ્યર્થ અને મૂર્ખ માને છે, ઓસ્કર? જે ઇસુએ કર્યું તે જ આપણે નથી કરતાં? બધું સ્વેચ્છાએ જ નથી કરતાં? આટલી ઘૂણા અને વિષમતાથી જગતને ચેતાવવા જ આપણે આપણું બલિદાન નથી આપતાં?’

બલિદાન જેમ શુદ્ધ તેમ વધુ સારું, અને આ યુગલમાં એ સમયે પ્રેમની ભાવના સિવાય ખીજ કોઈયે કામના કે રોષ કે કટુતાનો અંશ સરખો ન દેખાડી—ઊલટું એ તો દોષ કરનારને માફ કરતાં જવાની પ્રાર્થના ઉચ્ચારે છે—, છેવટે તેમને ઇસુની પ્રાર્થના કરતાં બતાવી કર્તાએ તેમના બલિદાનને વિશુદ્ધ બલિદાન બનાવ્યું છે.

નવલકથાનું આ અંતિમ દૃશ્ય ખૂબ કરુણાર્દ્ર ને ભવ્યમંગલ આ

રીતે બન્યું છે. નાયક-નાયિકાના કરુણ અંતમાં આવે. આશ્વાસક ને સમાધાનકારક અંશ મૂકીને લેખકે અન્યથા વાચકોનાં હૈયામાંથી નીકળી પડે તે વેદનાની ચીસ ઊઠવા દીધી નથી. ને છતાંય કોઈ ભવ્ય સ્વપ્નની સિદ્ધિ અર્થે અપાતો બત્રીસલક્ષણાઓનો ભોગ એક પ્રકારની ગમગીની ચિત્તમાં ફેલાવે છે જ. તેવો વિષાદ આ કથાને અંતે પણ થાય છે. પણ યુદ્ધો-રૂપી આશ્વાત આપી આપીને માનવજાતને તે પોતાની મેળે ન શીખે તેવું શીખવવાની વિશ્વનિયંતાની કૂર કૃપા હોય છે, તો લેખકો પણ પોતાના સરજનહારને અનુસરી આવા આશ્વાતો આપીને જ આપણને પ્રબોધવાનો પ્રયત્ન કેમ ન કરે વારુ? અનુવાદકે કથાનો અંત ફેરવવાની મિત્રોની સૂચના માની નહિ તે સારું કયું છે; માની હોત તો એ ભૂલ કરત. હું તે અંત જ કર્તાના ઈષ્ટ હેતુને માટે બંધબેસતો છું.

કથામાં માનવતાનું દર્શન કરાવતાં (જુઓ રોષીની ઘડિયાળનો પ્રસંગ, લુડવિગની કબર પર ફૂલદાની મૂકવાનો પ્રસંગ, ઓસ્કરની બેનના મૃત્યુની વાત, અને સૌથી વધુ તો મોના ને ઓસ્કરની આખી પ્રણયકથા) જેમ કારુણ્યજળ છલકાય છે, તેમ યુદ્ધની વ્યર્થતા, વિવેક-હીન ઉન્મત્તતા, માનવતાપ્રોદ ને અકુદરતીપણું બતાવતાં તેની સામે ફરિયાદતામું ઉચ્ચારતી વાણીમાં ઉગ્ર પુણ્યપ્રકોપ ને હૃદયસંતાપ આખા પુસ્તકમાં ડેરડેર ઠલવાય છે:

“આ પ્રભુ! માનવીઓ લડાઈ શા માટે જાણી કરતા હશે?”

“યુદ્ધ! કેટલી ભયાનકતા! કેટલી એવફેરી! અને આ યુદ્ધને જગા-વનારા કહેવાય છે-દેશભક્ત! ના, એ લોકો તો બદમાશોનાય બદમાશ છે-રાજાનાય રાજા એવા વિશ્વ-અધિષ્ઠાતા સામે કાવતરું ખેલનાર બદમાશો!”

“આ યુદ્ધ! પ્રભુ! આટલી નાદાની, આટલી ધૂણા કયા હેતુ માટે?”

આ તો ઘણામાંના થોડા જ ઉદ્ગાર નમૂના લેખે. યુદ્ધની પૂર્ણ-હુતિ પછીની સુલેહવ્યવસ્થાની સામે પણ બે વાર પુણ્યપ્રકોપ ઝેકળતી વાણીમાં કર્તાએ વ્યક્ત કર્યો છે. યુદ્ધ વિષેના તેના આવા ઉદ્ગારો ને તેને પ્રેરતા વલણમાં પોતાના કે ઈતર દેશના રાજકારણ સાથે કર્તાને કંઈ સ્નાનસૂતક નથી. વ્યથિત માનવતાની ચીસ, એની પોતાની માનવતા

કકળી ઊડી છે એટલે, આ કથા વાટે એણે વ્યક્ત કરી છે એટલું જ. આપણે પણ પુસ્તકને તે દૃષ્ટિથી વાંચવું જોઈએ.

હોલ કેઈને આ કથાનું નામ પહેલાં તો Woman of Knockaloe રાખેલું, તે પાછળથી ફેરવી નાખી Barbed Wire રાખ્યું એ બહુ ઉચિત કયું છે. ‘કાંટાની વાડ’ એ શબ્દો કથાના આરંભથી તે અંત લગી બણી રીતે પોતાની સાર્થતા દાખવી રહ્યા છે. નોકાલોમાં અટકાવતી જર્મનીની છાવણીની આસપાસ કાંટાળા તારની વાડ છે અને કથાવસ્તુ તે સ્થળે બનતું વર્ણવાય છે એ તો સ્થૂલ સાર્થતા છે. બાકી તો એ કાંટાની વાડ માનવી-માનવી વચ્ચે, જાતિ-જાતિ ને દેશ-દેશ વચ્ચે યુદ્ધે ઊભી કરેલી દ્વેષ-ઘૃણાની વાડનું જ પ્રતીક કે સ્થૂલ સાંકેતિક ચિહ્ન (Symbol) છે. યુદ્ધ પૂરું થયા પછી પેલી સ્થૂલ વાડ ઉઠાવી લેવાઈ, છતાં એ જ યુદ્ધના સંતાન જેવી ખીજ સૂક્ષ્મ અદસ્ય વિરાટ વાડ પ્રજા-પ્રજા વચ્ચે સુલેહના ઘડવૈયાઓ ગોદવે છે. આમ યુદ્ધને લીધે ઊભરાતો માનવદ્વેષ ને જાતિદ્વેષ જ ‘કાંટાની વાડ’ એ શબ્દો દ્વારા સૂચિત કરવાનો હતો. તેને માટે યુદ્ધના વ્યક્ત સ્થૂલ ચિહ્ન જેવી વાડનો કર્તાએ ઉપયોગ કર્યો. આ રીતે ‘કાંટાની વાડ’ બહુ વ્યાપક સૂચકતાવાળો શબ્દપ્રયોગ બની જાય છે.

કર્તાએ પોતાની પ્રસ્તાવનાને અંતે હેંટલું વાક્ય લખ્યું છે : ‘એ જનહૃદયને સ્પર્શવા શક્તિમાન થશે અને એને પરિણામે કંઈક શુભનો જન્મ થશે.’ અંતઘડી પહેલાંના સંવાદમાં મોનાના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં, યુદ્ધોની હયાતી સંપૂર્ણ રીતે નાબૂદ બનશે તે પહેલાં તો પૃથ્વીનો પ્રલય થઈ ગયો હશે એમ ઓરકર કહે છે તે જોતાં; વિનાશ, ઘેઝઘા ને માનવ-દ્રોહની ભયાનક આંધિ ફેલાવતા યુદ્ધના તૃણાવર્તને બૂંધાથી કરનાર કોઈ બ્રહ્મકૃષ્ણનો હળુવ જગતમાં જન્મ થયો નથી તે જોતાં; તેમ જ વર્તમાન મહાયુદ્ધનો અનુભવ કરતાં—માનવતાપ્રેમીઓનાં દિલ કકળી ઊડી ‘ઓ શુભ, શુભ, તું ક્યાં છું? હજી કેટલેક દૂર છું?’ એમ બોલી ઊઠે તેવી સ્થિતિ હાલ તો છે. છતાં કર્તાએ ધમ્મયું તેમ આ કથા જનહૃદયને સ્પર્શી તેના તારોનું અનુકંપન અવશ્ય કરી જાય

છે. એણે લાખોના હૃદયતારને ઝલુઝલાવ્યા છે એની નિશાની તો એની લોકપ્રિયતા અને દુનિયાની બધી ભાષાઓમાં તેના થયેલા અનુવાદ છે. એના વાચનથી પેલું શુભ આવશે, જરૂર આવશે—એક દિવસ, એવી શ્રદ્ધા આપણા અંતરમાં ઊગે તો છે. ઓસ્કર અને મોનાનાં આવાં વિશુદ્ધ બલિદાન—ના, ના, વ્યર્થ તો નહિ જાય; કાર્મિક દિવસ, દુનિયાની કાર્મિક ધન્ય ધડીએ, યુદ્ધની કાલિકાને સર હોલ કેઈન જેવા માનવતાપ્રેમીઓના આવા પ્રયત્નોને પરિણામે અચાનક ભાન પ્રગટશે કે પોતાના પગ તળે શિવ ને શુભ ચંપાઈ રહ્યાં છે, અને ત્યારે ‘આ શું કરી નાખ્યું!’ના ભાવની મુદ્રા કરી જીલ કાઢીને જરૂર ભોંઠી પડશે ને પોતાનું અધાર નૃત્ય સમેટી લેશે, એવી આશા કાં ન રાખીએ?

આવી એ કૃતિનો ગુજરાતી અનુવાદ ભલે પ્રગટ થયો. આવા માનવતાલક્ષી વિશાળ વિષયોને કથામાં કેવી રીતે સ્પર્શી શકાય તે આપણને એ શીખવશે. અનુવાદ કાળજીપૂર્વક અને અનુવાદક કહે છે તેમ ‘લગભગ અક્ષરશઃ’ થયો છે. અનુવાદમાં Barbed Wire ને માટે ‘કાંટાળો તાર’ કેમ ન લખ્યું, કે ‘ક્રિસ્મસ’ ને ‘ક્રિશ્ચિયન’ ને બદલે ‘નાતાલ’ ને ‘ખ્રિસ્તી’ એવા શબ્દો કેમ ન વાપર્યા એમ કહી કરવા ખાતર ટીકા કરી મુરખખીવટ મારે દાખવવી નથી. એટલું જ કર્કશ કે મૂળ કૃતિના પ્રાણની ધબક અહીં અનુવાદમાંય પૂરેપૂરી સંભળાય છે. એથી વિશેષ કૃતાર્થતા અનુવાદની ખીજ શી?

અફસોસ માત્ર એટલો જ છે કે અનુવાદક આ પુસ્તકને જેવા હાજર નથી. ‘પશ્ચિમના સમરાંગણે’ નામે ‘All Quiet on the Western Front’ ના એમણે તૈયાર કરેલા અનુવાદનો પ્રવેશક મારી પાસે માગનાર અને તે મળ્યે ‘સરસ છે’ કહેનાર સૌજન્યમૂર્તિ સૌમૈયા અત્યારે તેમના આ ખીજ પુસ્તકનો આ પરિચય સ્થૂલ ચક્ષુઓ વડે જેવા ગ્રહા નથી. એ ભાવનાશાળી ખંતીલા જીવાનના તેમના મિત્રોને હાથે સરાતા શ્રદ્ધામાં આ પરિચયલેખ, મારા તેમની જોડેના થોડા પણ મીઠા પરિચયના સ્મરણમાં, એક અંજલિરૂપ હો !

૪-૬-૪૩

અમદાવાદ

અનંતરાય મ. રાવળ

આ વાર્તાનો ઉદ્ભવ

[મૂળ લેખક તરફથી]

થોડાંક વર્ષો પહેલાં એકવાર હું ધરમાં એકલો પડ્યો બારીમાંથી દૂર દૂર સુધી પથરાયેલી ડુંગરની ખીણને જોઈ રહ્યો હતો. આ ખીણમાં યુદ્ધ દરમિયાન પકડાયેલા નાગરિક કેદીઓને રાખવા માટેની નજરકેદ-છાવણી હતી. લડાઈ પૂરી થઈ હતી અને છાવણી ઉઠાવી લેવામાં આવી હતી. એણે છિન્ન-વિચ્છિન્ન કરી નાખેલ સૃષ્ટિસૌંદર્ય પાછું નવ્રત થઈ હતું. ફરી પાછો કુદરતનો મમ્મો હાથ ધરતીના જખમ પર ફરતો હતો અને ધરતીનો સંતાપ ઓગળી જઈ તેને ઠેકાણે લીલાં ઘાસ અને મનોરમ ફૂલો ફૂટતાં હતાં. હું એ જોતો હતો અને કંઈક વિચારતો હતો.

યુદ્ધના આ અનર્થકારીપણા અને અવિચારીપણાને ક્યારે અંત આવશે ? એ રાત્રે મારું મન બહુ મૂંઝાઈ ગયું.

મેં એક સ્વપ્ન જોયું.

છાવણી હજી ત્યાં જ છે. એક યુવાન અને એક યુવતી હાથમાં હાથ રાખી વહેલી સવારે ત્યાંથી નાસી છૂટે છે. છાવણી અને સમુદ્રકાંઠા વચ્ચે આવી રહેલી ટેકરી પર તેઓ ચડી રહ્યાં છે. સ્વપ્ન જોનારની પેઢે હું આ બંનેને બરાબર ઓળખતો હતો. યુવતી એક બ્રિટિશ કુમારિકા હતી, અને જે ખેડૂતની જમીન ઉપર છાવણી નંખાઈ હતી તે ખેડૂતની જ પુત્રી હતી. યુવાન એક જર્મન હતો અને એ છાવણીમાં કેદ રખાયેલો કેદી હતો. આ પહેલાં તેઓ પરસ્પર બંનેને ખૂબ તિરસ્કારતાં. એમનો એ તિરસ્કાર-ભાવ સંપૂર્ણતઃ યુદ્ધના જ પરિણામરૂપ હતો. પણ પછી દેશનો ડાંખ ઓગળી ગયો. યુદ્ધ કરતાંયે મહાન એવી ‘માનવતા’ નામની વસ્તુએ એમને પરસ્પરની નજીક આણ્યાં. પ્રકૃતિએ એમના પર વિજય મેળવ્યો અને ભૂતિ અને દેશનાં અવિચારી બંધનોમાંથી છાડાવી એમને પ્રેમની હવા લેવા બહાર આણ્યાં.

પણ યુદ્ધમાં રચીપચી રહેતી એમની પામર જાતિને એ માનવતાનો ઉપયોગ નહોતો. ‘દેશની હાકલ’ને ન ગણકારતાં, હૃદયના અવાજને અનુસરવા જતાં તેઓ દ્રોહી ઠર્યાં, અસ્પૃશ્ય ગણાયાં અને ‘નાત બહાર’ મુકાયાં, એમના તમામ માનવી-સંબંધો તૂટી ગયા, એમનાં જ સ્વજનોએ એમનો ત્યાગ કર્યો, સિખારીની હાલતમાં તેઓ આવી પડ્યાં. આંતરે એમને લાગ્યું કે તેઓ સાથે રહી શકે એવું સ્થાન પણ પૃથ્વીના પર ઉપર રહ્યું નહોતું યુદ્ધે એમનો સાથે જીવવાનો અધિકાર ખૂંટવી લીધો હતો. એમને માટે એક જ સ્થાન વિરામ માટે હવે બાકી રહ્યું હતું—તે સ્થાન હતું મૃત્યુનો ખાળો. પરસ્પરને ચાહવાનાં એમનો ગુનો એટલો ભયંકર હતો કે જગત એમને એની લેશ પણ ક્ષમા ન આપી શકે !

સ્વપ્નું આગળ ચાલ્યું. યુવતી ટેકરી ઉપર ચડતાં ચડતાં પોતાને ધક્કો મારી બહાર કાઢનાર દેશ અને ધર તરફ વારે વારે પાછું વળીને જોતી હતી. પછી એમને મેં શિખર પર પહોંચેલાં જોયાં. એમની નાંચે સમુદ્ર પડ્યો હતો અને સામે ક્ષિતિજ ઉપરથી સૂર્યનાં કિરણો એનાં પાણીને ચમકાવતાં હતાં. પછી મેં જોયું કે યુવાને પોતાનો જલનો કમરપટ્ટો કાઢ્યો અને યુવતી સાથે તે એકબંધે બંધાયો—એ એમ બતાવતો હતો કે બંનેએ સાથે મૃત્યુના દેશમાં જવાનું છે. જગતે ત્યજેલાં, જીવનમાં બુદ્ધિ પડેલાં અને મૃત્યુમાં એક બનરા જતાં વિધિ-પિતાનાં એ બે બાળકોને એમની પોતપોતાની ભાષામાં ગાત મેં સાંભળ્યાં—
‘Jesu, Lover of my Soul.....’

બીજી જ ક્ષણે મેં સૂરજને ઉપર આવેલો દીકો. અતલ સાગરે પોતાનું સનાતન ગીત ગાયું મેં શિખર પર નજર નાખી—ત્યાં કોઈ માનવી નહોતું !

એ પછી યુદ્ધમાં મૃત્યુ પામેલાઓની હારની હારો આસમાનમાં ચાલતી દેખાવા લાગી. એ દૃશ્ય ત્રિવીન યયું કે સૂર્યનાં કિરણો સ્વસ્તિન્ના આકારો રચી આસમાનને બિહામણું બનાવવા લાગ્યાં.

આ મારી પ્રેમ-વાર્તા Barbed Wire કે જેનું નામ મેં Woman of Knockaloe રાખેલું તેનું મૂળ વસ્તુ.

મને લાગે છે કે આ વાર્તા રાષ્ટ્રસંઘની આ કચોકરીની ધત્તએ ઉપયોગી થઈ પડશે. એ જનહૃદયને સ્પર્શવા શક્તિમાન થશે અને એને પતિલામે કંઈક શુભનો જન્મ થશે.

હોશ કેઈને

અમારા હરજીવનભાઈ

દૂસેક વર્ષ પહેલાંનો એક દિવસ યાદ આવે છે. દૂબળી-પાતળી કાયાવાળા હરજીવનભાઈ રાણપુરની હરિજનશાળા ચલાવતા હતા. ગંધાતાં છોકરાંઓને નવરાવવાં, હિણાઈ ગયેલી શકિતઓને જાગ્રત કરવી, મેલાંધેલાં છોકરાંઓને પ્રેમપૂર્વક સમજાવવાં, ભણાવવાં અને અનેક કુટુંબોમાંથી છોડાવવાં—આ બધામાં રાતદિવસ જોયા વિના એ કાર્ય કર્યું જતા હતા.

એક દિવસ એમને પૂછવામાં આવ્યું કે, “ થાક નથી લાગતો ? કંટાળો નથી આવતો ? ”

તરત જ એમણે કહ્યું, “ મારે મન તો આ સ્વાભાવિક કામ છે. હુંયે નાનપણથી દુઃખમાં જ ઊછર્યો છું. દુઃખ થું છે એ હું જાણું છું. કેટલાય બદીઓમાં સપડાયેલા છોકરાઓ સાથે હું રખડ્યો છું. બદીઓ જીવનને કેવી ભયંકર રીતે ફારી ખાય છે તે મેં જોયું છે. આ મેલાંધેલાં છોકરાંઓમાં મને જીવતો રસ છે. મારે તો એને સાચાં નાગરિક બનાવવાં છે.”

એમની આવી અભિલાષાઓ આજે યાદ આવે છે. એ પછી તો એમને કેટલાક કૌટુંબિક સંયોગોને કારણે કરાચી જવાનું થયું અને ત્યાં એ થોડો વખત રહ્યા. અહીં પણ એ બાળકોની જ માવજતમાં રોકાઈ ગયા. જે છોકરાઓ સુદ્ધિએ મંદ હોય, મસ્તીખોર

હોય, અભ્યાસમાં જેમનું દિલ ન ચોંટતું હોય, એવાઓને એ ભણાવવા લાગ્યા. ઇતિહાસ કે ભૂગોળનું શિક્ષણ આપવાનું હોય તો એ એને વાર્તાના સ્વરૂપમાં મૂકતા. છોકરાઓને અભ્યાસનો થાક ન લાગે કે એ ઉપર અભાવ ન આવી જાય એની એ ઘણી કાળજી લેતા.

પણ કરાચીમાં એમની તબિયત લથડી. પહેલેથી જ નખળું શરીર, એમાં કામનો ઘણો બોજો એમણે ઉપાડ્યો અત્યંત ગરીબાઈમાં ઊછરેલા હરજીવનભાઈ બીજાની એવી સ્થિતિ જોઈને દ્રવી પડતા. કોઈ માંદું હોય, કોઈ કાંઈ મુશ્કેલીમાં આવી પડ્યું હોય, તો તરત એ એને ઘેર પહોંચી જતા.

૧૯૩૭ માં એમણે કરાચી છોડ્યું. એમનું શરીર ઘસાતું જતું હતું. શક્તિઓ ક્ષીણ થતી જતી હતી. મિત્રોને લાગ્યું કે કોઈ બીજે સ્થળે અને બીજા કામમાં જો હરજીવનભાઈ નહિ રોકાય તો એમનું શરીર નહિ ટકે. શિક્ષણના કાર્યમાં એમની શક્તિ ઘણી ખરચાઈ ગઈ. ત્યાં તો આખો દિવસ બોલબોલ કરવાનું રહ્યું. આથી પહેલેથી જ ક્યજેલું શરીર વધારે ક્યજ્યું. છેવટે એમણે એ ક્ષેત્રને નમસ્કાર કર્યા. ૧૯૩૦-’૩૨ ના સત્યાગ્રહે બંધુભાવની જે ભાવના પ્રસરાવી હતી તેમાં અમારું મંડળ પણ હતું. થોડાક મિત્રોએ ભેગા થઈને સાહિત્ય દ્વારા કાંઈક સારું કામ કરવાની ઇચ્છાથી, કાંઈક નવું સાહિત્ય આપવું જે લોકોનાં હૈયાને હચમચાવી મૂકે-એમની કલ્પનાને પકડી લે-એના એવા કેટલાક ખ્યાલોથી ‘ભારતી સાહિત્ય સંઘ’ ની શરૂઆત કરી અને હરજીવનભાઈ અમારા આ મંડળમાં અમારી સાથે અમદાવાદ આવી રહ્યા.

એમના જીવનનો એક નવો તબક્કો શરૂ થયો. વિદ્યાર્થીજીવનથી જ એમણે લખવાનું શરૂ કરેલું. એમની એ શક્તિને અહીં પૂરો માર્ગ મળ્યો. આરામ કરવા આવેલા હરજીવનભાઈ, અમારી ના હોવા છતાં, કામ કરવા લાગ્યા. શરીર ધીરે ધીરે સારું થતું જતું હતું. એમને મન-ભાવતું કામ મળ્યું, નવું જ વાતાવરણ મળ્યું. આ બધાંની એમના શરીર ઉપર સારી અસર થઈ.

પછી લેખન તો એમને મન સાધના બન્યું. એઓ પ્રગતિ સાધતા ગયા. સાહિત્યમાં એ નવા નવા પ્રયોગો કરતા. એ વાર્તાઓ લખતા અને દૂર દૂરના અણુદીઠેલા સીમાડાઓમાં એમનું મન ભટકવા લાગતું. એકવાર શ્રી. કિશોરલાલ મશરવાળાએ એમને લખેલું કે, ‘તમારી વાર્તાઓ ‘ભર્મિ’ અને ‘નવરચના’ માં વાંચું છું. મને એ ગમી છે. દુબળે શરીરે, એક ચોરડામાં બેઠાં બેઠાં પણ, તમે જાણે ધણો પ્રવાસ કર્યો હોય એવી વાર્તાઓ લખો છો.’ અને લખતાં તો એ કદી થાકતા જ નહિ. એમને લાગે કે હજી લેખન નબળું છે તો એ ફરી ફરીને એને સંસ્કારતા અને એ સારું ન થાય ત્યાં સુધી એમને જંપ વળતો નહિ.

ભાષાઓના તો એ શોખીન હતા—અબ્યાસી હતા. એમણે બંગાળી ભાષા શીખી લીધી. મરાઠી પણ એ શીખ્યા. હિંદીમાં તો એ પ્રવીણ બન્યા, અને પાછળથી તો એમણે અમારા માસિકમાં હિંદી ભણાવવાના પાઠો પણ શરૂ કરેલા. ઉર્દૂનો પણ એમણે અભ્યાસ શરૂ કર્યો, એ માટે એ દરરોજ ચાલીને એક મુસ્લિમ ભાઈને ત્યાં જતા. એમને તામિલનો પણ શોખ લાગ્યો, એ શીખવા માટે પણ એમણે પ્રયત્ન કરેલો.

ભાષાની જોડણીના એ ખાસ આગ્રહી હતા. એક વાર એમણે ‘હરિજનબંધુ’ વાંચતાં વાંચતાં જોડણીની અનેક ભૂલો એમાંથી કાઢી અને એ અંક એમણે પૂ. ગાંધીજીને સેવાગ્રામ મોકલ્યો. તરત જ ગાંધીજીનો કાગળ આવ્યો :

સેવાગ્રામ,
વર્ધા,
૫-૬-૪૦

ભાઈ હરજીવન,

તમે ઠીક કર્યું મને કાગળ લખ્યો. તમે મુધારેલો અંક હું ભાઈ અંદરશકરને મોકલું છું. હ. બ. માં જોડણીની એક પણ ભૂલ ન રહેવી જોઈએ

એમ હું ઇચ્છું પણ મારી ઇચ્છાને પાર નથી પાડી શક્યો. ફરી પણ તમે મને એવા સુધારા મોકલ્યા કરજો.

કાષ વિષેની ચર્ચાનું હું બાણતો નથી, પણ દોષ બતાવવામાં હું હાનિ નથી જોતો. હું તેની પણ તપાસ કરીશ.

મારી આશા છે કે તમીરા સુધારા વિદ્યાપીઠના કાષને અનુસરે છે. તેમજ કેમ નહિ, તેમ જ શા સારું ?

બાપુના
આશીર્વાદ

અને આનું પરિણામ શુભ આવ્યું. બીજે અઠવાડિયે બાપુજીએ લખ્યું :

ભાઈ હરજીવન,

આ તમારી કાળજીનું પરિણામ. ચંદ્રશંકરની માગણી વધાવી લેજો.

૨૫-૬-'૪૦

બાપુના
આશિષ

આમ એ જે વસ્તુને લેતા તે પૂરી કર્યે છોડતા. એમને સોંપેલું કામ એ ગમે તે ભોગે પૂરું કરતા. અમારાં એ માસિકા 'ભૂમિ' તથા 'નવરચના'ના સંપાદનની જવાબદારી એમણે જે ખંત, કાળજી અને નિષ્ઠાપૂર્વક ઉપાડી હતી તે યાદ આવે છે. એ નવા લેખકોને પ્રોત્સાહન આપતા, એમનાં લખાણોને સુધારતા, એ માટે સૂચનો કરતા, અને બીજા કેટલાક વિદ્વાન લેખકો પાસેથી એ પ્રશ્નો પૂછીને કે ચર્ચા કરીને નવું નવું મેળવતા.

એમણે નવલકથાઓ અને વાર્તાઓ લખી છે, નાટિકાઓ અને પ્રસંગચિત્રો લખેલાં છે, લેખો અને કાવ્યો લખ્યાં છે—સાહિત્યના કેટલાય વિભાગો એમણે ખેડ્યા હતા. બાલસાહિત્ય પરત્વે તો એમની નિરાળી દૃષ્ટિ હતી, અને એ કહેતા: 'છોકરાંઓને નમાશ્ન બનાવે એવું સાહિત્ય પ્રકટ થાય છે એ મારાથી નથી સહન થતું.' એમણે બાલસાહિત્યમાં જે થોડોધણો ઉમેરો કર્યો છે એ જુલાય એમ નથી.

હરજીવનભાઈને નાનાં છોકરાં બહુ ગમતાં. અમને ઘણી વેળા થતું કે નાનપણથી માખાપ ગુમાવી બેઠેલા હરજીવનભાઈમાં વાત્સલ્યનાં આ ઝરણાં કાણે મૂક્યાં હશે !

હરજીવનભાઈમાં મહત્વાકાંક્ષા અમે જોઈ નથી. ‘એક ડગલું ખસ થાય’ એવી ભાવના એમને ગમતી. એ સંતોષી હતા. એમને કમાવાનો શોખ લાગ્યો નહોતો. ધાર્યું હોત તો એ ઠીક ઠીક કમાઈ શક્યા હોત. એમનામાં એટલી આવડત અને શક્તિ હતાં કે એ બે પૈસા ભેગા કરી શક્યા હોત. પણ પૈસાના એ કદી પણ ગુલામ બન્યા નહોતા. જે સ્થિતિમાં પોતે હોય એ સ્થિતિમાં એ આનંદ માનતા. એમનામાં એક મોટો ગુણ હતો—જ્યાં વિશ્વાસ મૂક્યો ત્યાં ખુલ્લું વાળીને જોવું નહિ. એ લાગણીપ્રધાન હતા. જે કામની જવાબદારી એ લેતા એને પોતાનું સમજીને જ એ કરતા.

લેખન પછવાડે એ ઘણો શ્રમ લેતા. એમને મન એ એક સાધના હતી. ઐતિહાસિક નવલકથા એમને લખવી હોય કે આફ્રિકાના વાતાવરણને ખડું કરે એવી વાર્તા લખવી હોય, કોઈ શાસ્ત્રીય લેખ લખવો હોય કે કોઈ જીવનચરિત્ર લખવું હોય—એ માટે એ ઘણાં પુસ્તકો જોતા. એ પુસ્તકો મેળવવા માટે એ શ્રમ ઉઠાવતા. એ ઉલ્લસી હતા. માંદા માંદા ખાટલામાં સૂતા હોય તોપણ એ વાંચ્યા વિના ન રહી શકતા. ઘણી વાર અમે એમને આરામ લેવાનું કહેતા, પણ કામ વિના એ રહી શકતા નહિ. પ્રવૃત્તિ એ એમનો જીવનરસ હતી.

*

લગભગ પાંચ વરસ એ અમારી સાથે આ કામમાં રહ્યા. એક જ કુટુંબના હોઈએ એવી રીતે અમે જીવ્યા. સામાન્ય મતભેદોને તો અમે ભૂલી શકતા, પણ એક દુઃખદ બીજી એવી આવી કે એમણે અમારો સાથ છોડ્યો અને પાછા એ કરાચી ચાલ્યા ગયા.

કરાચીમાં કામના તો એમને માટે હમલા પડ્યા હતા. એ કામ શરૂ કરી શકે એવી એમની સારીરિક સ્થિતિ ન હોવા છતાં પણ એમણે તો એમાં ઝુકાવ્યું ને પરિણામે પાછા એ માંદા પડ્યા. આ સ્થિતિમાં થોડો વખત તો એમણે ત્યાં પસાર કર્યો, પણ એમને એવું સ્થળ જોઈતું હતું કે જ્યાં એ ઓછે ખર્ચે અને શાન્તિથી પોતાની પ્રવૃત્તિ કરી શકે. રાણપુર તો એ રહી ગયેલા એટલે રહેવા માટે એણે એ જ સ્થળ પસંદ કર્યું અને કરાચી છોડીને એ ત્યાં જઈ રહ્યા. ત્યાંનાં હવાપાણી એમને થોડાંક માફક આવ્યાં પણ ખરાં અને એમનું શરીર ધીરે ધીરે વળતું પણ જતું હતું, પરંતુ આ સમય દરમિયાન એમને કેટલાક માનસિક આંચકાઓ લાગ્યા. એમનું દુખનું શરીર આ આંચકાઓ સહી શકે એવું નહોતું રહ્યું એટલે એમની તબિયત વધારે લથડી.

આગરતની મહાસમિતિના ભણકારા વાગતા હતા. ‘હરિજનબંધુ’નાં લખાણો વાંચીને અમે ચર્ચા કરતા—‘આ વખતે આકરી કસોટીમાંથી પસાર થવું પડશે.’ ત્યારે હરજીવનભાઈ કહેતા—‘હું તો સૌ-પહેલો આ લડતમાં જઈશ.’ અને ત્યારે અમે મજાકમાં કહેતા—‘ત્યારે સૌથી પહેલા શહીદ તમે!’ પણ એ દિવસ જોવા એ રોકાયા નહિ.

રાણપુરમાં એમની તબિયત લથડતી ચાલી. એમને કુદરતી ઉપચારોમાં શ્રદ્ધા હતી. ત્યાં એવી સારવાર અને ખીજ સગવડો મળી શકે એવું નહોતું. એમની ઇચ્છા તો હતી કે શહેરના કોઈ ઉપચારકની સારવાર રાણપુરમાં બેઠા બેઠા પત્રવ્યવહારથી લઈ, પણ એમ થઈ શકે એમ નહોતું, એટલે એમને સારવાર માટે અમદાવાદ લાવવામાં આવ્યા.

પણ... પણ... એ રોગ એમનો જીવ લેવા જ જાણે ન આવ્યો હોય એમ એ હટપો જ નહિ અને તા. ૧૯-૭-૪૨ની કાળરાત્રિએ એમનો દેહ પડ્યો.

આજે એમના અવસાનને એક વર્ષ પૂરું થાય છે અને અવસાન પહેલાંની એમની ક્ષણો યાદ આવે છે. અમે તો એક મિત્ર કે સાથી કરતાયે વધુ તો એક બાંધવ ગુમાવ્યો—અમારા નાના કુટુંબનો એક તેજસ્વી ભાંડુ ગયો.

તેમનાં વિધવા પત્ની કાન્તાબેનને માટે વ્યવસ્થા કરવાનો, તેમનાં અપ્રકટ લખાણો પ્રકટ કરવાનો, અને તેમના મનને પ્રિય એવી પ્રવૃત્તિ દ્વારા એમનું સ્મારક રચવાનો તેમના કરાચીના તથા અન્ય સ્થળનાં મિત્રમંડળો—શા રદા મંદિર કરાચીના નિયામક શ્રી. મનઃસુખરામ જોબનપુત્રા, ભરત ટોપરાણી, મોહનલાલ જોબનપુત્રા, બાબુભાઈ રાવળ અને ‘ભારતી સાહિત્ય સંઘ’નું મિત્રમંડળ—વગેરેએ શુભ નિર્ણય કર્યો છે. તેમાં પુસ્તક-પ્રકાશનના કામ અંગેનો ફાળો અમારે ભાગે આવ્યા બદલ, અને એથી અમારા સ્વ. હરજીવનભાઈ પ્રત્યેનું અમારું યત્કિંચિત ઋણુ અદા કરી શકવાનું અમને સદ્‌ભાગ્ય પ્રાપ્ત થવા બદલ, અમે સૌ મિત્રોના આભારી છીએ.

એમની સ્મારકમાળાના ત્રીજા પુસ્તક તરીકે આ ‘કાંટાની વાડ’ અમે પ્રકટ કરીએ છીએ. આ માળાનાં બીજાં પુસ્તકો અનુક્રમતાએ પ્રકટ થતાં રહેશે.

પરિશ્રમ લઈને અને બીજાં અગત્યનાં રોકાણોમાંથી સમય મેળવીને આ પુસ્તકનો પરિચય લખી આપવા બદલ અમે પ્રા. અનંતરાય રાવળનો આભાર માનીએ છીએ.

પ્રથમસંવત્સરીદિન
૧૯ : ૭ : '૪૩

}

ઈશ્વરભાઈ દવે
લક્ષ્મીદાસ બાંધી
સંચાલકો
ભારતી સાહિત્ય સંઘ

કાંટાની વાડ

૨૯. હરજીવન સોમૈયાનાં બીજાં પુસ્તકો

મૌલિક નવલકથાઓ

૧. જીવનનું ઝેર
૨. પૃથ્વીનો પહેલો પુત્ર
૩. પુનરાગમન ખંડ ૧
૪. પુનરાગમન ખંડ ૨

અનુવાદિત નવલકથાઓ

૫. દોનખુવ
૬. પશ્ચિમના સમરાંગણે
૭. અહંકાર
૮. કાંટાની વાડ

ખાસસાહિત્ય

૯. દરિયાના મામલા
૧૦. શંકરાચાર્ય
૧૧. નાનાં છોકરાં
૧૨. ભરદરિયે
૧૩. જંગલમાં મંગળ લા. ૧
૧૪. ,, ,, લા. ૨

હવે પછી

નવલકથા

કાળાં કાળજી સોહામણાં

વાર્તાસંગ્રહ

પશ્ચિમી અને બીજી વાર્તા

લડાઈની આગ

આઈલ ઓફ મેન-માનવદ્વીપ નામના બેટ ઉપર પશ્ચિમ દિશામાં પીલ નામના માછીમારોના નાના શહેરની સહેજ દક્ષિણે નોકાલો નામની એક મોટી જાગીર છે. એ જાગીરની જાંચી ભૂમિ પરથી બંદર, કુરબો, પાણીમાં લંગર નાખી પડેલી માછલાં પકડતી નાની હોડીઓ અને દૂરવળાંક લેતો સમુદ્ર બરાબર જોઈ શકાય છે. દરિયાના કિનારા અને જાગીરની વચ્ચે ટેકરીઓની એક કાળી ધાર ઊભી છે. ધાર ઉપર અણીદાર પથ્થરવાળાં શિખરો છે. સૌથી જાંચી ટેકરી ઉપર એક ચોરસ ટાવર છે. ટાવરને લોકો ‘કારીન્સ ફોલી’ કહે છે. ‘કારીન્સ ફોલી’ની નીચે એક કબ્રસ્તાન છે. કબ્રસ્તાનને ફરતી પથ્થરની નાની દીવાલ છે.

કાંટાની વાડ

દરિયો એટલો નજીક છે કે ધણે દૂર સુધી એનો ધૂધવાટ સંભળાય છે. ઉનાળામાં તો ત્યાંથી જ્યારે હવા વાય છે ત્યારે ભેળો ક્ષાર પણ ઊડી આવે છે. આળુઆળુનો પ્રદેશ રસાળ નથી પણ તોય મનને ગમી જાય તેવું છે. શિયાળામાં સૂર્યની તડકી જેવી મીઠી લાગે તેવી મીઠી અહીંની શાંતિ લાગે છે.

ટેકરીની ખીણમાં કૃષિ-ધર છે. ટેકરીઓની મીઠી દૂંદમાં એ નિરાંતે પડ્યું છે. મોટું ધર છે, બાળુમાં ખીજ પણ ધણી ઓરડીઓ છે. મોટા રસ્તા પરથી નાની સાંકડી 'શેરી' ત્યાં સુધી પહોંચેલ છે. શેરીની બંને બાજુએ નાનાં ઝાડો છે.

આ જાગીરને રોઅર્ટ કેઈન નામનો એક ખેડૂત ભાડે ખેડે છે. રોઅર્ટ કેઈન વૃદ્ધ છે પણ એનું જોશ હજી જીવન જેવું છે. હજીયે એ બાંયો ચડાવીને જ અકકડ રહી ચાલતો હોય છે. આ તોકાલોને ખેડતાં ખેડતાં જ એણે જિંદગી વીતાવી છે. એની પહેલાં એના બાપ-દાદાઓએ પણ આ જ જાગીરને ખેડેલી. આ જાગીર સાથે એમનાં જીવન જોડાયું છે. જાગીર એ કુટુંબનું એક અંગ બની ગયેલી છે.

રોઅર્ટ વૃદ્ધ થયો અને વળી એની પડખે એનો દીકરો જીવન થઈને ઊભો રહ્યો હતો એટલે એટલે એણે પોતાને માથેથી બાર ઉતારી નાખેલો. જિંદગીનાં છેલ્લાં વર્ષો સંપૂર્ણ આરામમાં એ ગાળતો ધરમાં જ પડ્યો રહે છે. રવિવાર સિવાય ભાગ્યે જ બહાર નીકળે.

“જુદો થયો ને! હજી તો હવે નથી ઝઘાતું. ઉપદેશનાં

એ વેળુ કાઈ અજાનીને કાને નાખી શકાય તો મનને શાંતિ !” આમ બોલી તે દેવળમાં જતો અને પાદરીનું થોડું કામ કરી આવતો.

એની પત્ની મૃત્યુ પામી છે. રેલ્વે-સ્ટેશન તરફ જતાં જાગીરના મોટા દરવાજાની નજીકમાંથી વળાંક લેતાં કંઈ પેટ્રીકનું દેવળ આવે છે તેમાં જ તેને દાટી છે.

જુવાન દીકરો છે, તેનું નામ પણ રોયર્ટ છે. પણ રોયળી એવા હુલામણા ટૂંકા નામથી જ સૌ એને બોલાવે છે. એક દીકરી છે. દીકરીનું નામ મોના છે. દેવને દુર્લભ એવાં બેય છોકરાં છે.

રોયળી છવીસ વર્ષનો ફાંકડો જુવાન છે. ચોખ્ખી ચમકારા મારતી આંખો છે, લીલી ધ્રો જેવો તાજગીભર્યો એનો ચહેરો છે. બાપનો તો એ જમણો હાથ છે.

મોના ત્રેવીસેક વર્ષની કુમારિકા છે, પણ કાઈ એને છોકરી ન કહે; એને જોતાં જુવાન મરદનેય ભૂલી જવાય એવું તો એનું બાટીલું, ભરાવદાર બદન છે. ઝંચી-પહોળી છાતી, મજબૂત સ્નાયુઓ, મક્કમ પગલાં. અક્કડ દેહ. મોટી માંજરી આંખો અને કાળા ભમ્મર કેસ-બાવનની સાક્ષાત મૂર્તિ જણે.

માતાના મૃત્યુ પછી ખેતી અને ખેતીનાં કામ કરનાર મજૂર-સાથીદારોની સાર-સંભાળ મોના લે છે. એ કરે તે જ અવસ્થા, એ આપે તે જ હુકમ, એનો ભાઈ અને વૃદ્ધ પિતા

કાંટાની વાડ

સુહાં એનું ચીંધું કરે છે. બધાએ એની આવડત અને શક્તિને યોગ્ય માની લીધાં હતાં.

મોનાના હૃદયમાં 'માધુરી' નથી ફૂટી, પણ એને મિત્રો મળી ગયા છે. એક તો હતો લાંબો જહોન કોલેટ—એ સાહેબ એક ભૂખડી જગીરના ભાવિ જગીરદાર છે. નોકાલોના શેઠાને તેના ખેતરનો શેઠો ભેટે છે. મોના પાસે એ બહુ આવે છે, એ બહુ આવે છે, પણ જેવો ઘાટ વગરનો એ છે, તેવી જ ઘાટ વગરની વિચિત્ર એની પ્રીતની રીત છે.

“ડગલાસ આખાને દૂધ પૂરું પાડી શકીએ એટલાં ઢોર આપણા બે જ પાસે હોય તો! કેટલું સરસ!”

ચોપડીમાંથી જેમ ભાષા ઉઠેલી લે તેમ મોના એને ઉઠેલી લે છે અને એની થોડી મજકરી કરીને એને ધર ભેજા કરી દે છે.

નોકાલોની જમીન પર ખેડ બહુ નથી થતી. ધરને વરસ આપ્યું દાણાની જોગવાઈ થઈ રહે તેટલા જ ભાગમાં જ જવ અને ધઉ વાવે છે અને બાકીના મોટા વિસ્તારમાં તો ચરાણુ જ છે. એમનો મુખ્ય ધંધો પીલ શહેરને દૂધ પૂરું પાડવાનો. એટલે ઢોરાંને ચરવા માટે જ ખાસ જમીન જોઈએ.

સવારે છ વાગ્યે રબારણો આવે, સાત વાગ્યે ફેસ્તી બાલદીઓ ભરાય. બધી બાલદીઓ એક મોટી રેંકડીમાં ગોઠવાય અને મોના એને શહેરમાં હડસેલી જાય.

*

*

*

૧૯૧૪ની સાલના ઓગસ્ટ માસની શરૂઆતના દિવસો છે. રવિવારનો તેજસ્વી સૂર્ય આકાશમાં ઊગ્યો છે. મોના મોટા દરવાજાની બહાર નીકળી. એક મોટો કડાકો સાંભળીને ચમકાને તે ઊભી રહી ગઈ. એક લાઈફબોટના તોપખાનામાંથી નીકળેલો તોપનો એ કડાકો હતો એમ સમજી ગઈ. એણે દરિયા તરફ નજર કરી. દરિયો નિર્દોષ બાળકની પેઠે ઊંઘતો હતો, ક્યાંયે એક પણ વહાણ દેખાતું નહોતું. તો આ અવાજ શેને માટે ?

ખજાવાડમાંથી એક કૂકડો બોલે છે. ટેકરી પર ચડતાં ઘેટાંઓને સંભાળતો રાખીનો કૂતરો બસે છે. વાડ ઉપરનાં પીળાં ફૂલો પર ચોંટેલી મધમાખો ગણગણે છે. ભૂરા આકાશમાં તરતું એક ચંદ્રલ પક્ષી ગાતું જાય છે. જેવું સવાર તાજગીભર્યું છે તેવી જ તાજગીભરી એક કુમારિકા દૂધની એક રેંકડી શહેર તરફ હડસેલ્યે જાય છે, તે રેંકડીનાં પૈડાંનો કચૂડ કચૂડ અવાજ એક ધારો વહ્યો જાય છે. અસ, આ સિવાય અધું નીરવ છે.

પીલ પહોંચતાં મોના જુએ છે કે વહાણના ખલાસીઓ જેવા ભૂરા રંગના ગણવેશ પહેરીને ધર-ધરમાંથી માણસો શેરીમાં બહાર પડે છે. એ સૌ પોતાનાં પત્ની-પુત્ર અને પરિવારની વિદાય લેતાં છેલ્લી સલામો કરે છે, અને ખડખડ હસતાં સ્ટેશન તરફ દોડી જાય છે.

“શું છે આ ધમાલ ?” મોના એક સ્ત્રીને પૂછે છે.

કાંદાની વાહ

“ખબર નથી ? લડાઈ શરૂ થઈ છે. ડગલાસના બારામાંથી ચાર સ્ટીમરો બરાઈને માણસો ઊપડે છે.”

“લડાઈ કોની સાથે ?”

“બીજા વળી કોની સાથે ? પેલા જર્મનો સાથે.”

જર્મનીએ બેલ્જિયમ ઉપર છાપો માર્યો છે, કાડી પર માતંગ કટક લઈ ચડેલ છે અને બીજા પ્રજાઓ એ રાક્ષસ જર્મનીને એની ખો ભુલાવવા બેલ્જિયમની વફારે ચડી છે.

“ત્યારે તો જર્મનીમાં પણ...”

“બધે...બધે જ વળી લડાઈ એટલે શું ? હવે તો સ્ત્રીઓએ પણ તૈયાર થવું જોઈએ.”

*

*

*

નોકાલો પાછી ફરતાં રાખીને પણ મોનોએ આવેશમાં જોયો.

“તને પણ સમાચાર મળી ગયા ?”

“આ તો લડાઈ, આગ. એને ફેલાતાં કેટલી વાર ?”

“જીવાનોને જીવાની ખતાવી દેવાનો ખરો અવસર.”

“એમાં કંઈ શંકા છે ? હું પણ...જોજો તો !”

રાખીની કાળી આંખો ઝગારા મારે છે. ખેતરો ઉપર તે એક નજર ફેરવે છે. પીળાં ફૂડાં અને પાકેલા સાંકાને એ જોઈ રહે છે. મોસમ પૂરી થશે અને પછી.....

લડાઈની આવ

પખવાડિયું વીતી જાય છે. બેટમાં ખૂબ ધમાલ મચી રહી છે. કીચનરનો અવાજ ઠેર ઠેર ગાજે છે. “તમારા રાજાને અને તમારા દેશને તમારી જરૂર પડી છે.” દીવાલો ઉપર આ શબ્દો ઠેર ઠેર વંચાય છે. છાપાઓમાં મોટા મોટા અક્ષરે તે છપાય છે. દૂર દૂરના જાગમાંથી જીવાનિયાઓ તેનો જવાબ આપવા દોડી આવે છે.

મોના અને રાખી મોસમ લણી લેવા રાત ને દિવસ મંડ્યાં છે. મોનાનો આવેશ થોભ્યો થોભાતો નથી.

“આહ ! હું પુરુષ કેમ ન જન્મી ?”

“એ જ લાગતી છો. ”

“પણ છોકરીઓ લડાઈમાં કેમ ન જઈ શકે ?”

“એહ ! છોકરીઓ ? એ શું કરી શકવાની હતી ?”

મોના મોઢું ચડાવે છે.

*

*

*

લણણી પૂરી થઈ. કાપણી પણ થઈ ગઈ. હવે દાણા બીપણવાના જ રહ્યા છે. રાખી શહેરમાં ગયો છે. ઘરમાં બાપ-દીકરી એકલાં જ છે. વૃદ્ધ બિચારો ગંભીર થઈ ગયો છે. એની સામે ક્રિમિયન યુદ્ધ અને તેનાં પરિણામો તરે છે.

“રાખી ભારે ઉતાવળો થાય છે. ” પિતા કહે છે.

“એમાં કંઈ નવાઈ છે ?” મોના કહે છે.

એટલામાં જ રાખી વંટોળિયાની ખેંઠ અંદર ધસી આવે છે.

કાંટાની વાડ

“ જોડાઈ ગયો, હું. આપુ, મોના, હું સૈનિક તરીકે લશ્કરમાં જોડાઈ ગયો ! ”

મોના એને ગળે વળગી પડી. “ મારો ભાઈ, મારો વીર, બહાદુર ! ” ભાઈને મોના હેત કરવા લાગી છે. વૃદ્ધ ચૂપ રહે છે, અને પછી સૂવા માટે ધીમે પગલે ચાલ્યો જાય છે.

ખીજ થોડા દિવસો ચાલ્યા જાય છે. રોખીની વિદાયનો દિવસ છે. સાંજ પડી છે, ઘરનાં સૌ જમવા માટે બેઠાં છે. વૃદ્ધ સૌની વચ્ચે છે. આનુષાણુ ચાકરો છે. મોના પીરસે છે. ખાખી ગણવેશમાં રોખી અંદર આવે છે. મોના ભાઈનો દેખાવ જોઈને થંભી જ જાય છે, “ મારો ભાઈ આટલો રૂપાળો તો કદી નહોતો લાગ્યો ! ”

“ આપુ, મોના, જાઉં છું. સૌને સલામ, ” રોખી ઉત્સાહથી બોલે છે.

મોના રોખીને વળાવવા મોટા દરવાજા સુધી એની સાથે આંકડા ભીડીને જાય છે. મોટાં ડગ ભરતી ઉત્સાહભરે તે વાતો કરે છે. “ રોખી મારો વીર ! પણ મારો સાચો વીર કેટલો છે તે તો તું કેટલા જન્મનોને મારે છે તે પરથી જ જણાયો. ” અને પછી દાંત ભીંસીને બોલે છે, “ જન્મનો-અદમાસો, લુચ્ચાઓ, ઓહ ! મને લડાઈમાં કેમ નથી લઈ જતા ? કાચા ને કાચા એ હરામખોરોને કરડી ખાઉં હું તો ! ”

મોટા રસ્તા પર તો જખરો કાલાહલ મચ્યો છે. ધર-ધરમાં જીવાનો અને માખાપો લડાઈની વાતો મોટે સાદે કરી

રહ્યાં છે. એક સૈનિક-ટુકડી ખીણમાં વસેલા એક ગામથી ઊતરી આવી કૂચ-ગીત ગાતી તાલમદ્દ પગલે સ્ટેશન તરફ જાય છે. એમનાં ખાખી કપડાં મોનાને ઉશ્કેરાટના વાંટોળે ચડાવે છે. ઘરોમાંથી માણસો ટુકડીને જોવા બહાર ડોકાય છે. ચારે તરફ વાતાવરણ આનંદની ઘોષણાઓથી ગાજી ઊઠે છે.

રાખી આ ટુકડી સાથે ભળી જાય છે. તે કર્ક પેટ્રીકનો ખૂણો વળે અને ઝાડો આડે દેખાતો અંધ થઈ જાય ત્યાંસુધી મોના એની પાછળ જ જોઈ રહે છે. પછી ધીમે પગલે એ ઘરમાં પાછી આવે છે, વૃદ્ધ પિતા ભારે હૈયે તે વખતે પથારીમાં પોઢ્યા છે. ઈશ્વરની આજી કાણુ જાણી શકે તેમ છે ?

એ મહિના વીતી જાય છે. મોના ખેતીને સરસ રીતે સાચવે છે અને અંધ સરળ રીતે ચાલે છે. દર આઠ દિવસે રાખીનું એક પતુ આવે છે. શરૂઆતમાં તો પોસ્ટકાર્ડમાં ખૂબ વિનોદ ભર્યો હોય છે. વચ્ચે આવેશભર્યા વાક્યો પણ આવે છે. ‘યુદ્ધ તો સિન્જતદાર રમત છે ! યુદ્ધ એક મહાન સાહસ છે. પોતાને હવે ફંટ ઉપર મોકલવામાં આવનાર છે’ પછી જો પત્રો આવે છે તે ગંભીરતાપૂર્ણ હોય છે, પણ એથી ચિંતા જેવું નહિ સમજવું. એ ખુશમિજન રહે છે, થોડા સમયમાં પેલા દૈત્યો પૂરા થઈ જશે અને એ ઘેર આવીને બેસો રહેશે.

રાત્રે વાળુ પછી વૃદ્ધ પિતા સગડી પાસે બેસે છે અને એક અંગ્રેજી છાપું ઘરમાં બધાંને વાંચી સંભળાવે છે. આ

કંટાળી વાડ

પહેલાં બાઈબલ કે ધર્મપત્રિકા સિવાય એણે કશું કદી વાંચ્યું નહોતું.

છાપામાં જર્મનોનાં નીચ કૃત્યોનાં અહેવાલો હોય છે. મોનાં એ સાંભળીને સળગી જાય છે. “એ કમઅખત પ્રજાને શા માટે ઈશ્વર એકદમ નેસ્ત-નાબૂદ કરી નથી નાખતો ? પોતે ઈશ્વર હોત...!” વૃદ્ધ ચૂપ જ રહે છે. પછી જ્યારે ઉપદેશ વાંચવાનો સમય થાય છે ત્યારે તેનાથી વાંચી શકાતું નથી ને તે સૂઈ જાય છે. ભાવિ અગમ્ય છે. કોને ખબર બધું કયા મહાન હેતુથી થઈ રહ્યું હશે !

શિયાળો પોતાનું સ્વરૂપ બતાવવા લાગ્યો છે. બહાર રાતની ભયંકરતા વધે છે. લાંડનના આધ્યાત્મજન્ય ત્રાસના સમાચાર વૃદ્ધ વાંચે છે. જે જર્મનોને અંગ્રેજોએ વફાદાર અને પ્રમાણિક સેવકો માનેલા તેઓ તો બચ્ચસો જ નીકળ્યા. એક ડેપલીન લાંડન ઉપર ઊડી આવ્યું હતું. જો કે જનની ખુવારી નહોતી થઈ પણ જર્મનોએ એથી કંઈક નિશાનીઓ જરૂર કરી હશે.

“સરકાર શા માટે બધાને જેલમાં ખોસી દેતી નથી ?” મોના બોલી ઊઠે છે. ‘એકે એકને ! દંભીઓ, દ્રોહીઓ, ખૂનીઓ !”

વૃદ્ધે બાઈબલ ઉઘાડ્યું હતું તે તેણે બંધ કરી દીધું ને સવા માટે ઊઠવા માંડ્યું.

“ભારે કઠોર છે છોકરી !”

મૃત્યુને માંડવડે

નાતાલના દિવસે આવ્યા, વસંત આવી, જમીનમાં બી નંખાઈ ગયાં, શિયાળો આખો કાઢમાં પુરાઈ રહેલાં ઢોર અને ઘેટાં બકરાં ફરી ચરવા માટે ટેકરી પર ચડવા પામ્યાં.

પણ લડાઈ હતી ચાલે છે, રોબી હતી ઘેર આવ્યો નથી.

વસંતની ખુશનુમા સવાર છે; પીલથી રેંકડી ખેંચતી મોના પાછી ફરે છે. આવતાં એ જુએ છે કે ત્રણ ગૃહસ્થો પોતાના વૃદ્ધ પિતાની સાથે જાગીર ઉપર ફરતા વાતો કરી રહ્યા છે. એકે અમલદારી પોષાક પહેર્યો છે, બીજા બેએ રેશ-મની હેટ અને હળવો ઓવરકોટ પહેરેલ છે.

મોટા દરવાજા આગળ તે અંદર વળે કે ચોથો કાઈ ગૃહસ્થ ટેકરીની બાજુ પરથી આવી એમની સાથે થાય છે.

કાંટાની વાડ

એણે એક બંડી પહેરી છે, કાખમાં બંદૂક દબાવી છે અને એની બાજુમાં બે કૂતરાં ચાલ્યાં આવે છે. મોના આ ચોથા ગૃહસ્થને ઓળખે છે, એ એમનો જમીનદાર હતો. એની બાજુમાંથી રેંકડી હંકારી લેતાં એણે સાંભળી લીધું :

“પણ પછી લડાઈ પૂરી થયે ? લડાઈ પૂરી થયા પછી ખેતરોનું શું ?”

“એની ચિંતા ન કરો.” જમીનદાર કહે છે.

“તમે જીવો ત્યાંસુધી અહીં જ છો એ ખાત્રીથી સમજી લો, રેખર્ટ-તું અને તારાં છોકરાં તમારા બાપદાદાઓએ આ જમીન ખેડી છે અને તમારાં છોકરોં જ એ ખેડશે.”

મોના ઘોડાને છોડે છે અને ઘરમાં જાય છે. પછી જ્યારે પેલાઓ ચાલ્યા જાય છે અને વૃદ્ધ અંદર આવે છે ત્યારે એ એને જરા અટકી અટકીને બધી વાત કહે છે. જે લોકો આવ્યા હતા તેમાંનો એક તો આ ખેડનો ખુદ ગવર્નર હતો. બીજા બે પણ સ્થાનિક સરકારી કચેરીના અમલદારો હતા.

“લાગે છે કે સરકારને તારો મત પહોંચી ગયો છે.”

“એટલે ?” મોનાએ પૂછ્યું.

“તું કહેતી હતી કે બધા જમીનને જલમાં ખોસી દેવા જોઈએ.”

“એમાં નવાઈ છે કંઈ ?”

“સરકાર એમ જ કરે છે.”

“જર્મનોને કેદમાં નાખે છે ?”

“હા. તોફાન ન જગાડે માટે નજરકેદની છાવણીઓમાં પૂરી રાખવા.”

“બરાબર, એ જ બરાબર છે. બદમાશો જાસૂસી કરવા માગે છે ! પણ હાં, પેલાઓ-અમલદારો કેમ આવેલા અહીં ?”

“ગવર્નર એ બધાને લાવેલ. એ એમ માને છે કે છાવણી માટે નોકાલો જેવું સરસ સ્થાન એક પણ નથી.”

મોના પળવાર અવાજ બની રહે છે અને પછી બોલે છે, “ત્યારે જર્મન લોકો માટે આપણે આપણી જન્મભૂમિ છોડી જવાની ? આપણને અહીંથી હાંકી કાઢવાના ?”

“છેક એમ તો નહિ.” વૃદ્ધ કહે છે, અને પછી એની પાસે જે યોજના રજૂ થઈ હતી તે એ સમજાવે છે. એ અને એનું કુટુંબ ભલે ત્યાં જ રહે અને ટેકરી ઉપરનો ગૌચરનો ભાગ પણ ભલે એમ જ રહે, પણ એમણે છાવણીને દૂધ પૂરું પાડવું જોઈએ.

“એટલે કે જર્મનોને જીવતા રાખવા માટે આપણે કામ કરવું ! અને એના ભાઈઓ આપણા જીવાનોને ફ્રાંસમાં કાપતા રહે ! ના, એ કદી નહિ બને.”

એના પિતાએ એ વિષે ના પાડી.

કાંડાની વાડ

“ચોખ્ખી ના પાડી દેવી. જ્યાં સુધી જમીનનું ખત ચાલુ છે ત્યાં સુધી તો જમીન એમની જ છે અને તેઓ ના પાડી શકે છે. કહી દેજો ગવર્નરને કે છાવણી માટે બીજી જગ્યા શોધી લે.”

વૃદ્ધ સમજાવે છે કે એ સિવાય બીજો કોઈ રસ્તો નથી. લડાઈના વખતમાં સરકાર માગે તે આપવું જ પડે.

“તો ભલે સરકાર ખેતરો રાખે, આપણે ચાલ્યાં જઈશું બીજો.” મોના કહે છે.

વૃદ્ધ વળી સમજાવે છે કે એમનાથી એમ પણ નહિ બની શકે અને એણે બધું કબૂલી પણ દીધું છે.”

“તો-એમને મારી તો જરૂર નથી ને ?”

“એમને તારી જરૂર છે જ. એ લોકો કોઈ સ્ત્રીને છાવણી નજીક આવવા દેવા માગતા નથી, પણ સંન્મેગ એવા છે કે એક સ્ત્રીની જરૂર પડવાની જ.”

“તો તે સ્ત્રી હું જ શા માટે હોઉં !”

વૃદ્ધ સમજાવ્યું, ત્યારે શું એને ત્યાં એકલો છોડીને તે બીજો ચાલી જશે ?

“હું બુઢો થતો જઉં છું, રાખી યુદ્ધમાં ગયો છે...”

“બસ બાપુ...”

મૃત્યુને માંડવડે

મોના ત્યાં રહેવા સંમત થાય છે. પિતાને ખાતર એ ત્યાં રહેવા તૈયાર છે. પણ જર્મનોની વચ્ચે રહેવાના અને એમની જરૂરિયાતો પૂરી પાડવાના વિચાર માત્રથી એને ઘૂણા છટે છે.

“ આ કરતાં લડાઈમાં જવું સાગું, હાજરગણું સાગું ! ”

*

*

*

એક પખવાડિયા પછી ઈંટ, ચૂના અને લાકડાનાં વેગનો અને અણિયાળા તારના મોટાં મોટાં ફીંડલાં જાગીરની જમીન ઉપર ફેલાય છે. આખો દિવસ અને અર્ધી અર્ધી રાત સુધી કેટલાય કડિયા અને સુતારો કામ કરે છે. લીલાં ખેતરોમાં ભૂંડા ભૂખ પથ્થરના રસ્તા તૈયાર થાય છે, કૃષિ-ઘરથી મોટા દરવાજા સુધી જે શીતળ હરિયાળી અને જે આબુ ઝાડોવાળી ‘ શેરી ’ હતી તેને કાઢી નાખી પહોળો રસ્તો તૈયાર કર્યો, ખીણતાં ફૂલોની વાડીઓને તોડી પાડી, જ્યાં ખેડુ—સાથીઓને રહેવાની, રખોપિયાની અને ઘાસ તથા અનાજ ભરવાની લાકડાની ઓરડીઓ હતી ત્યાં ઉપર નીચે બધે ડામર પાથરી દીધો.

મોના તો જોઈને સ્તબ્ધ બની ગઈ, ક્યાં ગયું એનું લીલું ખેતર ? ક્યાં ગયો વિશાળ ભૂમિપટ અને ખુલ્લી કુદરત ? ‘ ભયંકર જાદુ ! ’ મોના બોલે છે.

જાગીરનો દક્ષિણનો ઘણો ખરો ભાગ અણિયાળા તારની

કાંટાની વાડ

ખેવડી દીવાલમાં ઘેરાઈ ગયો. આ કાંટાની વાડમાંથી બહાર નીકળવાનો જે પ્રયત્ન કરે તેનું શરીર રૂંધે રૂંધેજ વિધાઈ જાય, જંગલી જનાવરોને પૂરવાનાં જાણે પીંજરાં! પહેલા નંબરનું કમ્પાઉન્ડ થોડા વખતમાં જ ખુલ્લું મુકાશે.

જાગીર ઉપર સ્ત્રીમાં હવે મોના એક જ રહી છે. બધી મજૂર-સ્ત્રીઓને રજા દઈ દેવામાં આવી છે અને તેને ઠેકાણે પુરુષો અને છોકરાઓ આવી ગયા છે. છેલ્લી એક છોકરી હતી તેને પણ નક્ષ્ટકે રજા દઈ દેવી પડી. એ છોકરીનું નામ હતું લિઝા કિન્નીસ, ખૂબ સુંદર હતી. આખા પીલ શહેરને નચવે એવી હતી, લડાઈ પહેલાં રાખી પણ એની તરફ આકર્ષાવા લાગ્યો હતો, રાખી ગયો તોપણ તે તો ત્યાંથી જવા નહોતી ઇચ્છતી, પણ મોના એને ન રાખી શકી.

*

*

*

સાંજનો સમય છે. રેલવે-ટ્રેઈનની સીટી મોનાએ સાંભળી, રોશનમાંથી છેલ્લી ગાડી નીકળી ચૂકી હતી અને પછી ખટ ખટ ખટ ખટ જાણે લશ્કર ફૂચ કરી રતું હોય તેવો અવાજ આવે છે.

જર્મનોનો પહેલો જથ્થો આવે છે, મોના બારીમાંથી એમને જુએ છે. કાળાં સખ્ય વસ્ત્રોમાં બખ્ખેની જોડીમાં લાંબી કતાર ચાલી આવે છે-જાણે કાળા સર્પો ચાલ્યા આવે છે. મોનાના શરીરમાંથી ઝણઝણાટી પસાર થઈ જાય છે.

બીજે દિવસે એવા વધારે જર્મનોને આવતા તે બારી-માંથી જુએ છે. બધાનાં મોં ચિતાગ્રસ્ત છે. એમનાં મોં પર સંસ્કારી ભાવો છે. ગૌશાળા તરફ જતાં એક સંત્રીને મોના કહે છે, “લોકો દેખાવે તો ખરાબ નથી લાગતા.” ઘણા ખરા લોકો ખાધે પીધે સુખી હતા. કેટલાક ઠીક-ઠીક પૈસાદાર પણ હતા. એમાંના કેટલાકની તો લાંડનમાં મોટી પેઢીએ હતી, તેઓ બંગલાઓમાં રહેતા. વૃદ્ધ પિતા મોનાને કહે છે, “બિચારાએ આવો ખોરાક કદી ખાધો નથી. એમને આ ખોરાક ફાવતો નથી.”

“ખોરાક ફાવતો નથી ? સેતાનો ! કેમ જાણે અહીં એમને મહેમાનગીરી લેખે બોલાવ્યા હોય ! એ લુચ્ચાઓને તો આટલું પણ શા માટે ?”

શાંતિથી વૃદ્ધ આંખો મીચી જાય છે. “પ્રભુ એમને સદ્બુદ્ધિ આપો ! પ્રભુ એમના ગુનાઓની ક્ષમા આપો ! બિચારા કદી, સ્ત્રી બાળકોથી વિખૂટા પડેલા !”

“ત્યારે એમની દુષ્ટતાનો જવાબ આપવા આપણા જીવાનો ગયા છે તે પોતાનાં સ્ત્રી, બાળકો ને માઆપોને સાથે લઈને જ ગયા છે ? ફ્રંટ ઉપર લડતા આપણા ભાઈઓને જે મળે છે તે કરતાં આ ખરાબ છે ? નાલાયકો ! બદમાશ...શો !”

*

*

*

ફરી બીજું પખવાડિયું વીતી જાય છે. પેલી બચકર

કાંદાની વાડ

મદુમરીની જાળ વધુને વધુ પથરાતી જાય છે. જાગીરની જમણી બાજુએ બીજા નંબરનું કમ્પાઉન્ડ તૈયાર થઈ ગયું છે.

આજે એજ સમયે મોના ખટખટ ફૂચના પેલા અવાજો ફરી સાંભળે છે. જર્મનોનો બીજો જથ્થો આવી પહોંચ્યો છે. પહેલા કરતાં આ લોકો બહુજ ખરાબ દેખાય છે. ગંદા, બિખારા જેવા, લિવરપુત્ર અને ગ્લાસગોનાં બંદર પરથી કે દરિયામાં ફરતાં વહાણો પરથી પકડી આણેલા બધા ખારવાઓ જ હતા. એ બધા અફડ ચાલતા હતા કે ચાલવાનો ડાળ કરતા હતા. હસતા ગાતા અને મોટેથી જૂમો મારતા તે લોકો અંદર આવે છે.

મોના બારણામાં ઊભી રહી એમને જુએ છે. પણ એ લોકો મોના સામે તાકી તાકીને જોઈ રહે છે અને મોના ન સમજે તેવું કંઈ એની પ્રત્યે બોલવા લાગે છે અને પછી ચુંબન લેતા હોય તેમ અભિનયમાં હોઠોના બુચકારા બોલાવે છે.

મોનાને ફવાડે ફવાડે આગ ફરી વળે છે.

“હિજડાઓ ! કુત્તા...!”

“બેટા, બેટા !” વૃદ્ધ બોલે છે. “ભારે કઠોર !”

*

*

*

એક મહિના પછી ત્રીજા નંબરનું કમ્પાઉન્ડ પણ તૈયાર થઈ જાય છે અને ફરી એક વાર જાગીરની માટી પર ઠક-

મૃત્યુને માંડખડે

ઠક ઠક-ઠક ભારે પગલાંઓ પડે છે. આ વખતે મોના મોહું પણ બહાર કાઢતી નથી. આ જર્મનો સાથે એણે રહેવાનું? આ જર્મનોને એણે જોઈતી ચીજ પૂરી પાડવાની? એનું માથું ફાટવા લાગ્યું.

ત્રીજા નંખરમાં નવી દુકડી ચાલી જતી સંભળાય છે. આ કમ્પાઉન્ડ સમુદ્રની દિશામાં મકાન હતું તે તરફ જ આવેલ છે. પેલા આવેલાઓની પેઠે આ લોકો અવાજ ન કરે તે માટે તાકીદ રાખવામાં આવી હતી. બીજે દિવસે વૃદ્ધ સમાચાર આપ્યા, ઘણા ખરા સરસ જીવાનો છે, જીવાન ડોક્ટરો, જીવાન કારકુનો અને વિધવિધ ધંધાઓમાં પડેલા કાબેલ જીવાનો છે.

“કેટલા સુધડ અને વ્યવસ્થિત છે!” વૃદ્ધ નવા આવેલા ફદીઓ વિષે અભિપ્રાય બોલે છે.

મોના હોઠ પીસે છે. જીવાન છે, કાબેલ છે, સુધડ છે—બસ બસ એ લોકો જર્મન છે એટલું જ બસ છે.

“ભારે કડોર છે છોકરી!” વૃદ્ધ બોલે છે. “આપણો મહાન ગ્રંથ શું શીખવે છે?—આપણો પિતા!”

જર્મનો પ્રત્યેની મોનાની ઘૃણા કલાકે ને કલાકે વધતી જાય છે, અને છતાં દિવસમાં એ વાર એણે એમાંના કેટલાકને મળવું જ મડે છે. સવારે અને સાંજે સંત્રીઓના પહેરા નીસે

કાંદાની વાડ

કેદીઓ ગૌશાળા પાસે આવે. મોના એમને નક્કી કરેલા માપમાં દૂધ આપે, પેલાઓ એની જોડે વાતો કરવાનો પ્રયત્ન કરે પણ મોના ઊંચું જ જોતી નથી અને એમનું ઓહ્યું ન સાંભળ્યું કરે છે.

હંમેશાં એક ફિક્કા ચહેરાવાળો જુવાન ત્રીજા કમ્પાઉન્ડમાંથી સૌથી છેલ્લો આવે છે. ઉધરસથી એ ખેવડ વળી જાય છે. મોનાને લાગે છે કે એને ક્ષય હશે. ‘સારું, એમ પણ એક જર્મન મરશે.’ પણ ક્યારેક એનામાં દયાલાવ પણ આવી જાય છે પણ એને તે જોર કરીને હઠાવી દે છે. ‘જર્મન! એના જ ભાઈઓએ લડાઈ સળગાવી છે ને!’

છાપાંઓ આવ્યે જાય છે. રાત્રે વાળુ પછી વૃદ્ધ પિતા એમાંથી લડાઈના સમાચારો વાંચી સંભળાવે છે. હંમેશાં આગળ ને આગળ વધતાં જર્મન લશ્કરો હવે પાછળ હઠવા લાગ્યાં છે. મિત્ર-રાજ્યોનાં લશ્કરો ભેળાં થાય છે, એવી આશા રખાય છે કે થોડા જ સમયમાં એક જગ્ગરો ફટકો જર્મનો પર પડવાનો. વૃદ્ધનો અવાજ કે જે સામાન્ય રીતે ધ્રુજતો હોય છે તે આ વખતે સ્થિર બને છે. છાપાંના વાચન પછી ધર્મપુસ્તકનું વાંચન થાય છે. એ પૂરું થયે વૃદ્ધ એની ઉપર પોતાનું મસ્તક મૂકી આંખો મીચી જાય છે અને હાથ જોડીને બોલે છે :

“ તારી શાંતિ એ મારી શાંતિ છે. જગત તને નહિ આપે તે હું આપંવા તારી સામે ઊભો છું, તારું હૃદય વ્યથા ન પામે ! તારા હૃદયમાં કદી બીતિનો પ્રવેશ ન થાઓ ! ”

મૃત્યુને માંડવડે

જ્યારે ભોજનગૃહમાંથી નોકરો બહાર નીકળી જાય છે ત્યારે મોના સગડી પાસે આવી, ઝિંચી પેદલી પર એક હાથ ટેકવી થૂંછે છે, “બાપુ ! તમે શું ખરેખર શાંતિ ઇચ્છો છો ?”

“ ખેટા ! પ્રભુ સાક્ષી છે, શા માટે ન ઇચ્છું ? ”

“ હું તો શાંતિને નથી ઇચ્છતી. હું તો ઇચ્છું છું કે વધુ ને વધુ લડાઈઓ આવે. આ રાક્ષસ જેવા જર્મનો એકે એક સાફ ન થઈ જાય ત્યાંમુધી બસ લડાઈ ચાલ્યા જ કરે તે જ હું ઇચ્છું છું. ”

“ ઓહ ! ખેટા, કેટલું ભયાનક ! ભારે કઠોર છે તું ! ”

*

*

*

થોડા દિવસો પછી રોશીનો પત્ર આવે છે. એ હવે લેફ્ટનેન્ટના હોદ્દા પર આવ્યો છે અને એનો ઉત્સાહ પણ ખૂબ જ છે. આજ સુધી એણે ખરાબમાં ખરાબ પરિસ્થિતિનો પણ સામનો કર્યો રાખ્યો છે, પણ હવે બાજી પલટાય છે. એણે એક ખાનગી સમાચાર જાણ્યા છે કે એક મોટો હલ્લો થવાનો છે, એમાં પોતાને પણ પહેલી જ વાર ફ્રંટ પર મોકલવામાં આવનાર છે. ખૂબ ઉતાવળ છે, તૈયારીઓ જોશભેર કરવાની છે, પણ તે બધું ટૂંક સમયમાં સૌને જાણવા મળશે.

“ એટલે...હવે સલામ બાપુ ! મને યુદ્ધમાંથી વિજય મેળવી પાછો આવું તેવા આશીર્વાદ માગું છું. મોનાને કહેજો

કાંટાની વાક

કે પત્રનો થોડો ભાગ મેં અમલદારોની અમારી ગઈ રાતની સલામાં વાંચ્યો હતો અને બધા એકી અવાજે બોલી ઊઠ્યા હતા: ‘ગજબ છોકરી ! આનું નામ બુરસો !’ અને પછી મેજરે કહ્યું: ‘જો આવા આપણી પાસે માત્ર એક હજર જ બુવાનો હોય તો આપણને મહિના કરતાં વધુ લાંબી લડાઈ ચલાવવી ન પડે !”

રોબીના કાગળ પછી એક અડવાડિયું વીતી ગયું છે. વિજયના સમાચારોથી છાપાં ગાળ રહ્યાં છે. દુશ્મનો ભાગે છે અને હારવાની અણી ઉપર છે.

વૃદ્ધ સામાન્ય રીતે બધી વખતે મૌન જ રહે છે. પણ ટપાલીના આવવાના સમયે તે બહાર રસ્તા આગળ આવીને બેસે છે. પોતાની ચૂંગીમાંથી ધુમાડા કાઢતો તે બેસે રહે અને ત્યાં જ સૂર્ય સમુદ્રમાં ડૂબકી મારે.

રોબીનો બીજો પત્ર હજી આવ્યો નહિ, પણ આજે ટપાલીને ઢીલા પગે છાવણીમાં દાખલ થતો મોના બુઝે છે. એના હાથમાં કાગળ છે, પણ તેનું માથું નીચું છે. એના હૃદયમાં જાણે કશુંક ધુંટાય છે. ટપાલી વૃદ્ધને પત્ર આપે છે અને બોલ્યા વિના ચાલવા માંડે છે.

વૃદ્ધ પરખીડિયાને આમ તેમ ફેરવીને બુઝે છે. પરખીડિયું મોટું હતું અને તેના પર કંઈક છાપેલ હતું. અંતે મનને મજબૂત બનાવી તે પરખીડિયું ફેડે છે. ધૂજતે હાથે કાગળ

મૃત્યુને માંડવડે

બહાર કાઢે છે, એની સામે ટગર ટગર ટગર જોઈ રહે છે, વાંચવા પ્રયત્ન કરે છે પણ વાંચાતું નથી. મોના નજીક આવે છે. ટાઈપિ કરેલો કાગળ વૃદ્ધ મોનાને આપી દે છે.

“વાંચ તો બેટા!” કહીને પિતા પાસેના ઝાડનો ટેકો લે છે. મોના શરૂ કરે છે, “યુદ્ધના રાજમંત્રી દિલગીરી સાથે જાણાવે છે કે...”

એ અટકી જાય છે. વૃદ્ધની સામે બધું સ્પષ્ટ અક્ષરોમાં તરી આવે છે.

રાખી કામમાં આવી ગયો.

જાણે એક અદૃશ્ય વીજનો ચમકારો વૃદ્ધ પર ઘા કરવાને આવે છે, એ લથડિયું ખાય છે. મોના ચીસ પાડે છે. ખેતરનાં નોકરો આવી પહોંચે છે. સૌ મળી વૃદ્ધને ઘરમાં લઈ જાય છે, એને પથારીમાં સુવડાવી દે છે. નજીક જ પહેલા નાંખરના કમ્પાઉન્ડમાં એક અંગ્રેજ ડોક્ટર રહેતો હતો તે આવે છે.

વૃદ્ધને આઘાત લાગ્યો છે, પણ એથી ભય પામવા જેવું નથી. જો કે એણે પથારીમાં જ પડ્યા રહેવું જોઈશે અને તદ્દન શાંત રહેવું પડશે, કોઈ પણ પત્ર કે છાપું જે એને અશાંત કરે તેવું કંઈ જ એને ન આપવું, એ આનો સાચો હિપાય છે.

મોના રડતી નથી પણ એની આંખો ચમકે છે અને

કાંટાની વાડ

એનાં નસકોરાં પુલાય છે. જર્મનો પ્રત્યેની એની ઘૃણા હવે તો એટલી બધી વધી ગય છે કે તેનાથી એક શબ્દ પણ એ વિષે બોલી શકાતો નથી. એ લોકોએ એના બાઈને મારી નાખ્યો, એ લોકોએ જ એના બાપ પર ધા કર્યો, ઇશ્વર એનો બહો લેશે. એકેએક જર્મન ઉપર-માત્ર રાજા કે કૈઝર ઉપર જ નહિ-એકેએક જર્મન ઉપર ઇશ્વરનો એવો ક્રોધ ઊતરશે...

જો એવું કંઈ ન થાય, જો જર્મનો પર ઇશ્વરનો ક્રોધ ન ઊતરે તો સમજવું કે જગતમાં ઇશ્વર નથી, જગતમાં કશું નથી.

કેદીઓનું આંતરજીવન

ત્રૈશુ મહિના પસાર થઈ જાય છે. કેદીઓની જાવણી મોટી ને મોટી થતી જાય છે. જેલનો વડો અધિકારી, ખીજા અમલદારો અને સંત્રીઓ મળીને જ એ હજાર જણા છે, અને સમ્યક કેદીઓની સંખ્યા તો પચીસ હજાર જેટલી થઈ ગઈ છે. જ્યાં લીલાં મીઠાં ખેતરો હતાં ત્યાં હવે મકાનો ઊભાં છે, વાડોની વચ્ચે બૂખરી જમીન, તંજૂઓ, ફાટડીઓ અને ખેરેકા ખાવા ધાતાં હોય તેવાં ઊભાં છે. બધાં ઉપર સેતાનનો કાળો પડછાયો ફરી વળ્યો છે. જેલ-કમ્પાઉન્ડથી અલગ કૃષિ-ધર અને ખીજાં ખાપટિયાં છે. ખાપટિયાંમાં ગાયો અને ઘેટાં-ગરૂં છે. ગૌશાળાની બાજુમાં ખેડુ-સાથીઓને રહેવાનાં મકાનો છે.

કાંદાની વાડ

સત્તાવીશ હજાર પુરુષો વચ્ચે મોના એક જ સ્ત્રી છે. માયાળુ જોલ-અધિકારી એને હસતાં હસતાં ‘નોકાલોની માતા’ કહે છે. બાઈના મૃત્યુના શોકની અને પિતાને લાગેલા આઘાતની પ્રથમ અસર પૂરી થઈ છે. એનું કામ પહેલાં જેવું જ નિયમિત રીતે ચાલે છે. ગૌશાળાના ‘જીવો’ને તો પાળવાં જ જોઈશે. જર્મનો આવ્યા પહેલાં નોકાલોને તે છોડી ન શકી તો હવે ત્યારે પિતા અર્ધ-પક્ષાઘાતમાં પડ્યા છે ત્યારે તો એ કેવી જ રીતે છોડી શકે ?

જેમ અને તેમ વધુ સમય પિતા પાસે બેસવાની તે કાશિશ કરે છે. રાત્રે સૌને વાળુ કરાવી લીધા પછી તેની પાસે તે વાંચવા બેસે છે. વૃદ્ધની ઇચ્છા મુજબ તે હવે બાઈબલ જ વાંચે છે, અને પછી ભજનો ગાય છે. પણ હળવા વાંચન જેવું તો કંઈ વંચાતું જ નથી. વૃદ્ધ જાણે પહેલાંનો વૃદ્ધ રહ્યો જ નથી. એનું હૃદય ડહોળાઈ ગયું છે અને અંદર કડવાશ ફેલાઈ ગઈ છે. પોતે એકલો પડ્યો હોય ત્યારે તે પાપીઓને થયેલી શિક્ષાઓ મનમાં લાવે છે.

મોના ખરું કહેતી હતી. એ લોકો નરકના જ અધિકારીઓ છે. એમને માટે કાંઈ પણ સજા ખરાબ નથી.

ક્રિસ્મસ આવે છે, બીજી ક્રિસ્મસ, એ પછી વસંત, બીજી વસંત; એક જ ઘરેડમાં જીવતું જાવણીનું જીવન મોના જીવે છે. પ્લિંજરામાં જનવર પૂર્ણ હોય તેવા કેદીઓ વહેલા મળસ્કામાં ઊઠે છે, હારઅંધ ગોડવાય છે, બગાસાં ખાતલ

કેદીઓનું આંતરજીવન

દિવસ લેતાવે છે અને રાત્રે અંધારામાં સૂઈ જાય છે. અજવાળાનો લાભ લઈ તેઓ ભાગી ન જાય તે માટે દીવાઓ દૂર દૂર મૂકવામાં આવ્યા છે. મોના ક્યારેક સાંભળે છે કે કેદીઓ તોફાને ચડે છે, તેને નિર્દયતાથી દાખી દેવાય છે; પહેલા કંપાઉંડના કેદીઓએ એક વાર જમતી વખતે તોફાન મચાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો—‘આવું તો ઢોર પણ ન ખાઈ શકે’ એમ કહી ચાર જણાએ થાળીઓનો ધ્વા કર્યો, તે સાથે જ તેમને બંદૂકની ગોળાથી ઉડાવી દીધા ! બધાએ ચુપચાપ ખાઈ લીધું. ‘બરાબર એ જ શિક્ષાને લાયક છે એ લોકો !’ મોનાના દિલમાં કરુણા લેશ માત્ર જમતી નથી.

ત્રીજા કંપાઉંડના કેદીઓ વિષે એકવાર સંત્રીઓ વાતો કરતા હતા—મોના કાનમાં આંગળી નાખી જાય છે. બધા કેદીઓ અશિષ્ટ દુર્ગુણોમાં પડ્યા હતા. આ દુર્ગુણો માટે કેદીઓને કેવી શિક્ષાઓ થાય છે તે મોના રસપૂર્વક સાંભળે છે. કામને લઈને એને એ કમ્પાઉંડો પાસેથી ચાલવું પડે છે ત્યારે એને ભાન છે કે પોતાની પાછળ પેલાઓ બરાબ નજરે નોંધ રહે છે અને હી, હી, હસે છે. ‘સા...વાંદરાઓ !’ એ પરસેવે રેખાઓ ચર્ચી જાય છે. એને લાગે છે કે જાણે પેલાઓ એનાં કપડાં ખેંચીને ચીરા કરી નાખે છે અને... ‘જમલીઓ, મવાલીઓ !’

ઉનાળાની શરૂઆતના એક પ્રસન્ન પ્રજાતે સમુદ્ર ઉપરથી આવતા બંદૂકના એક બડાકાએ મોના જાગી જાય છે. બહાર

કાંટાની વાડ

નીકળી જોતાં એક ફોજ જહાજને બારામાં લંગર નાખતું તે જુએ છે. પછી તેને અમલદારોની ચાલમાં પણ ભારે ધમાલ થઈ રહેલી દેખાય છે. તેના સાંભળવામાં આવે છે કે લાંડનથી ગૃહમંત્રી છાવણી જોવા આવે છે અને જેલ-અધિકારીએ ગવર્નરને તે વખતે ખોલાવ્યા છે.

પછી ત્રણે મોટા અમલદારોને કમ્પાઉન્ડોને ચક્કર લગાવતા તે જુએ છે. એ લોકોને જેલ-અધિકારીને ત્યાં બોજન માટે કૃષિ-ધર પાસે થઈને જતા જુએ છે. મોના રસ્તા તરફની રસોડાની ખુસ્તી બારી પાસે જોવા રહે છે. કોથથી લાલપીળા થયેલા એક જણને તે ખોલતો સાંભળે છે.

“તો તમે બીજી કઈ આશા રાખી શકો છો? માણસ જોવા માણસને કુત્તાની માફક પૂરી રાખો છો અને તમે આશા રાખો છો કે તેઓ સદ્ચારિત્ર્યવાન રહે, તેઓ મૂંગાં મેઘાં બની રહે, તેઓ મુડદાં તો નથી જ. એમનામાં દુર્ગુણ એસે તેમાં કઈ નવાઈ છે? અને એ માટે તમે એને ‘હલકા’ એવું વિશેષણ પણ આપવાની કેમ હિંમત કરી શકો છો? આનો ઉપાય કરવા જ માગતા હો તો તે અભારે એક જ છે—કામ, બસ કામ.”

આ પછી થોડા દિવસોમાં ઇંટો આવવા લાગે છે અને એક કારખાનું તૈયાર થવા લાગે છે. એક મહિનામાં તો એમાંથી ટીપવાનાં, વહેરવાનાં અને ધડવાનાં અવાજો આવવા

કેદીઓનું આંતરજીવન

લાગે છે. કેદીઓને કામ મળ્યું છે. મોના હસે છે. ‘આ જનવરો કદી માણસ થવાનાં છે? કોઈ કાળે નહિ.’

છાવણીની બહાર પીળાં અને ભૂખરાં ખેતરો ડોલવા લાગ્યાં. લણવાની મોસમ આવી ગઈ છે, પણ લણી શકે તેવા અને ઊભડ મજૂરી કરે તેવા તમામ લોકો લડાઈમાં આડ્યા ગયા છે. ખેડૂતો નિઃસાસા નાખે છે. ‘આમને આમ દાણા ભોંયે પડી સડી જવાના. એકલે પડે તે કેટલુંક બેળું થાય?’

એક રાત્રે સમાચાર આવે છે કે જે કેદીઓની વર્તણૂક સારી હશે તેમને નજીકનાં ખેતરોમાં કામ કરાવવા માટે બહાર કાઢશે, અને સવારે તો ઘણા કેદીઓને બહાર નીકળતા મોના જીએ પણ છે.

‘અરે આ નાલાયકોનો તે વિશ્વાસ હોય? આથી તો તકલીફ ઊભી થશે.’

પણ મહિનામાં તો ખીજીજ આફત ઊભી થાય છે. કેદીઓ ઉપર જે પત્રો આવતા તે અમલદારો બરાબર જોતા-તપાસતા અને મંજૂર થયે જ આપવામાં આવતા. ઘણાખરાના પત્રો પ્રથમ તો એમના દેશના જ મિત્રોના આવતા, પણ હમણાં તો કેટલાક ઉપર અંગ્રેજ-ખેડૂત છોકરીઓના પત્રો આવવા લાગ્યા હતા. ખેતરોમાં આ છોકરીઓ આ જમીન

કાંઠાની ચાંદ

કેદીઓ સાથે કામ કરતાં મિત્રતા બાંધી બેઠી હતી. એક છોકરીએ તો એના જર્મન-પ્રેમીને લખ્યું હતું કે તેને કંઈ એક એવી જાતની ‘તકલીફ’ જણાવા લાગી હતી કે જેને વિષે પોતે કંઈ જાણતી જ નહોતી અને એને એની શેઠાણી હવે કામ ઉપર રાખે તેમ નથી. એ છોકરીનું નામ લીઝા કિન્નીસ. નામ સાંભળીને મોનાના હોઠ સખત બની ગયા.

એના આવેશની હવે સીમા ન રહી. લીઝા કિન્નીસ-એનો ભાઈ પણ લડાઈમાં ગયો છે. વેશ્યાઓ ! જ્યારે એમના ભાઈઓ એમને માટે-એમના દેશ માટે-લડાઈમાં લડવા ગયા છે, લડે છે, મરે છે ત્યારે આ છોકરીઓ જર્મન મગતરાં-ઓની બાથમાં સમાવા જાય છે ! બસ, આ જંતુઓને-એમને તો તોપને મોંએ જ બાંધવી જોઈએ.

“ નહિ, એમ નહિ, પહેલાં તો એમને ફટકારવી જોઈએ. મારા હાથમાં સત્તા હોય તો હું તો ભર બળે આખો આખો એમની ચામડી જ પ્રથમ ઉતેડી નાખું ! ”

મોનાના દિલમાં રજ પણ દયા નથી. જર્મન કેદીઓ પ્રત્યે ઘણાનું માપ જલદમાં જલદ કર્યું તે એને ન સમજવાથી તે અકળાય છે. એમનાં મોં સામે જોતાં એને ચીતરી ચડે છે અને એમનો અવાજ સાંભળતાં એ કામ દાંડી દે છે, અને છતાંય પિતાની ખાતર એને ત્યાં એમની નજીક રહેવું

કેદીઓનું આંતરછવન

પડે છે અને એ ટંક દૂધ આપવા એમની સામે પણ બિલા રહેલું પડે છે.

*

*

*

વર્ષના છેલ્લા દિવસો છે, સવારે સાત વાગ્યે તે દૂધના ડબ્બા ભરે છે. કેદીઓ તે લઈ જવાને આવે છે. એ તમામનાં મોઢાં કેવાં છે? જાણે મોં ઉપર કાળા રંગનો પીંછો લગાવ્યો ન હોય! તેઓ તેને સલામ કરે છે પણ એ તો સામુંજ જોતી નથી. જ્યારે એને લાગે છે કે બધા આહવા ગયા ત્યારે પણ ત્રીજા કમ્પાઉન્ડનો ડબ્બો ગૌશાળા પાસે પોતે મૂક્યો હતો તે જોમનો તેમ પડી રહેલો તે જુએ છે. પેલો માંદલો છોકરો જે ‘ઠાં ઠાં’ ઉધરસ ખાતો સૌથી છેલ્લો દૂધ લાવતો તેનો તે ડબ્બો હતો. મોના જવા માટે પીક ફેરવે છે કે અવાજ આવે છે, ‘આ મારે માટે છે?’

એ ચમકે છે. એના અવાજમાં રહેલું ‘કંઈક’ મોનાને જકડી લે છે. એ અવાજ કર્કશ અને ઘેંધરો નહોતો, પણ નરમ, ઘેરો અને મીઠો હતો, એક ક્ષણ એને થઈ આવે છે કે એ અવાજ રોખીનો છે.

એ સહેજ પાછું વળીને જુએ છે. આ જુવાન તો કાઈક ખીજો છે. એને એણે ક્યારેય જોયો પણ નહોતો. ત્રીશક વર્ષની એની ઉંમર હશે. બાંયો, પાતળો અને સીધો ફેફ,

કાંટાની વાડ

લીસા વાળ, ચમકતી આંખો, ધાટીલો ચહેરો અને ભાવપૂર્ણ રેખાઓ—આ જુવાન શું જર્મન છે ?

ક્ષણવાર સુપ રહીને મોના કહે છે; “ તમે કેદી છો ? ”

“ જી, જે માણસ રોજ આવતો તેની લોહીની નસ સવારે વહેલાં ઊઠતાં જ તૂટી ગઈ છે અને એને હોસ્પિટલમાં લઈ ગયા છે. એને બદલે મારે આવવું પડ્યું છે.”

“ તમારું નામ—? ”

“ ઓસ્કર. ”

“ ઓસ્કર...”

“ ઓસ્કર હેઈન.”

“ ત્રીજા કમ્પાર્ટમેન્ટમાં જ છો ? ”

“ જી. ”

એક ક્ષણ મોના એની સામે તાકીને જોઈ રહે છે પણ પુરત કશુંક યાદ આવતાં બોલે છે.

“ હાં, એ હબ્બો તમારો છે, ઉઠાવીને ચાલતા થાઓ. તમે કેદી છો, મારી સાથે બિલકુલ વાત કરવાનો પ્રયત્ન નહિ કરવો.”

“ જી, આભાર થયો.” કહીને ઓસ્કર પોતાની ટોપીને હાથ અડાડી સલામ કરે છે.

એ પોલીસની આગળ રહીને ચાલતો થાય છે. મોનાને જ્ઞાન થાય છે કે પોતે દરવાજામાંથી ને પછી ગૌશાળાની બારીમાંથી એની પાછળ જોઈ રહી છે.

કાલુ જાણે કેમ પણ એ આખો દિવસ બારે મને જ એ કામ કરે છે. સહેજ જૂલ આવતાં નોકરોને ધમકાવી નાખે છે. રાત્રે વાળુ થઈ ગયા પછી પિતા જ્યારે એને વાંચન માટે નીચે બોલાવે છે ત્યારે જવાબ આપે છે—“આજે નહિ બાપા, આજે જરા માથું દુઃખે છે.”

સગડી આગળ તે એકલી ખેસી જ રહે છે. એમ ને એમ સવાર પડી ગઈ છતાં બિછાના તરફ એ વળતી નથી.

કોઈનો લાડકવાયો

વૃધુ એક મહિનો ચાલ્યો જાય છે. મોના પોતાની અંદર પોતાની સામે જ સખત લડાઈ માંડી બેઠી છે. એનામાં કોઈ સેતાનનો પ્રવેશ થઈ ગયો લાગે છે. દિનપ્રતિદિન એની સામે લડવા એને વધારે ને વધારે જોર વાપરવું પડે છે.

એ અસંભવિત છે. એ બની જ કેમ શકે? એ સાચું ન જ હોઈ શકે, પણ દોષ મારો જ છે. એ વિચારે ચડે છે.

પોતાના ગુપ્ત શત્રુથી બચવા તે પોતાનાથી બને તેટલો સમય પિતાની જ પાસે બેસે છે. વૃદ્ધ પણ હવે જર્મનોનો ધિક્કારક બન્યો છે. એ લોકોએ એના એકના એક વહાલા પુત્રને હણ્યો, એવા લોકોને એ કદી માફ કરશે નહિ.

કોઈને લાડવાયો

‘ પ્રભુની સંહારક શક્તિ જાગે ને એના શત્રુઓનો નાશ થઈ જાયો ! પ્રભુ, સેતાનની કામનાને પૂરી થવા નહિ દેજે ! ધખધખતા અંગારા એની ઉપર વરસાવજે ! એનું શરીર કીડાઓથી ખદખદી ઊઠજે ? એમને એવી ભયંકર ગર્તામાં ઉતારજે કે જ્યાંથી પાછું બહાર નીકળવું જ અશક્ય હોય ! ’

વૃક્ષના શબ્દોને મોના પોતાના ઓરડામાં રહીને સાંભળે છે. બંનેના ઓરડા વચ્ચે એક પાતળી આડ જ છે. વૃક્ષના શબ્દો સાથે પોતાની ઈચ્છાને મેળવવા તે પ્રયત્ન કરે છે, પણ એના મનમાં ક્યાંકથી એવો ભાવ ઊઠે છે કે ‘ ના, એવી પ્રાર્થના ન કરી શકાય, એ પ્રાર્થના ઘણી દુષ્ટ છે. બાઈ-બલમાં ડેવીડે એ પ્રાર્થના કરી છે. પણ તેને પ્રભુ-હૃદયનો નથી ગણ્યો, ડેવીડ તો દુષ્ટ હતો. ’

આ ભાનથી એ ભડકે છે અને કેદીએ પ્રત્યે બને તેટલી કઠોર ખનીને સાંત્વન મેળવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. ઓસ્કર સૌની સાથે ગૌશાળાએ આવે છે ત્યારે તે તેની સામે પણ જોતી નથી. ક્યારેક ઓસ્કર કંઈ બોલવા જાય તો તેને ધુત્કારી કાઢે, અથવા એ જે બોલે તેને નસાંભળવાનો તે પ્રયત્ન કરે છે, પણ એક વખત એને નજીકે સાંભળવું પડે છે :

“ લુડવીગ મૃત્યુ પામ્યો. ”

“ કયો લુડવીગ ? ”

“ જેને બદલે હું દૂધ લેવા આવું છું તે. ”

કાંદાની વાડ

“પેલો, ઉધરસ થઈ હતી તે ?”

“હા, રાત્રે જ મરી ગયો. કાલે એને દફનાવશે. બાવીશ જ વર્ષનો હતો. હજી તો મૂછનો દોરો પણ ફૂટ્યો નહોતો. એની માનો એકનો એક હતો. મા પણ વિધવા છે. મારે જ એને આ કારમા સમાચાર લખવા પડશે. સમાચાર વાચતાં જ એનું હૈયું ભાંગી જશે.”

મોનાના મળામાં કંઈક થવા લાગે છે. એની આંખોને ખૂણે સહેજ બિનાશ તરી આવે છે પણ જોર કરીને એ બોલે છે :

“હા, પણ એ જ કંઈ એની માનો એકનો એક નહિ હોય. લડવા માંડેલા લોકાએ એવી મળતરીઓ અગાઉથી કરી જ લેવી જોઈએ.”

ષળવાર ઓરકર એના આ હૃદયહીન શબ્દોને સાંભળી રહે છે અને પછી વધુ બોલ્યા વિના ચાલ્યો જાય છે. મોનાને ખ્યાલ આવે છે કે પોતે એની પાછળ જ જોઈ રહી છે. એ જ વખતે એ મોં ફેરવી લે છે અને એના મોઢામાંથી ઉદ્ગાર નીકળી જાય છે, “ઓ પ્રભુ !” એને થાય છે કે પોતાનું મળું પોતે જ કાપી નાખે તે બહેતર છે.

ઓરકર તો નિયમ મુજબ આવે જ છે. એક અઠવાડિયા પછીના એક દિવસે તે પોતાની સાથે એક પેટી ઉપાડીને

કાંઈનો લાડકવાયો

લાવે છે. ગૌસાળાના બારણાની અંદરની બાજુએ પેટીને તે મૂકી દે છે. લુડવીગની માતાએ એ પેટી મોકલી છે. એમાં બનાવટી ફૂલોની કાચની ફૂલદાની છે. મૃત્યુ પામેલાંની કબર પાસે એવી ફૂલદાની મૂકવાનો જર્મનીનો રિવાજ છે.

મોના ત્યાં જ ઊભી છે.

પેટીનું ઢાંકણું છૂટું કરી નાખેલ છે. એને ઉપાડીને અંદરની ફૂલદાની અને તે સાથેનું લખાણ તે મોનાને બતાવે છે.

“લુડવીગની કબર પાસે આ મૂકવાનું મને એની માએ લખ્યું છે, પણ એને ક્યાંથી ખબર હોય કે અમે બહાર જઈ જ શકતા નથી !”

મોના પેટી ઉપર નીચી નમે છે. પેલું લખાણ જર્મનીમાં હતું.

“આ લખાણ શું છે ?”

“માતાના અનંત પ્રેમ સાથે...”

મોનાને લાગે છે, જાણે એની છાતીમાં ખંજર ભોંકાયું. પણ તે ટટાર થઈ જઈને કહે છે, “મારે આની સાથે શી નિસ્ખત ? ઉઠાવી જાઓ, અહીંથી.”

ઑસ્કર ચાલ્યો જાય છે પણ પેટીને ત્યાં જ છોડી જાય છે.

મોના બીજી કામો તરફ વળે છે. તે પેલી પેટીને મનથી

કાંદાની વાડ

શૂલવાનો પ્રયત્ન કરે છે, દિવસ આખો તેનો એ પ્રયત્ન ચાલુ રહે છે પણ દિવસ આખો તે તો તેની આંખો સાથે સતત રહે છે અને સાંજે કામ પૂરું થાય છે ને અધું શાંત બને છે ત્યારે તે મુસ્સાથી પેટીને ઊપાડે છે. પછી હળવેથી કાટ નીચે છુપાવે છે અને છાવણીના મોટા દરવાજા તરફ વળે છે.

પેટી તરફ ક્યારેક એ મૃદુ ભાવ અનુભવે છે, પણ વળી મન ઉપ્ર થઈને કહે છે, “ શું એટલા માટે હું આને કબર પર મૂકવા જાઉં છું? હું તો મૂકવા જાઉં છું એને જેમ બને તેમ મારી આંખથી દૂર કરવા.” કંઈ પેટ્રીકના કબ્રસ્તાન તરફ જતાં તે વિચાર કરે છે.

સ્થળ શોધતાં એને મુશ્કેલી નથી આવતી. છાવણી શરૂ થઈ ત્યારથી આજ સુધીમાં આ પહેલાં બીજાં જર્મનો મર્યા છે અને કબરમાં દટાયા છે. અહીં જમીનના નાના ટુકડામાં બધાની કબરો સમાઈ રહી છે. કબરો ઉપર સફેદ આરસની તકતીઓ ઊભી કરી છે અને તે ઉપર પરદેશી નામો કાતરેલાં છે. છેલ્લી ખુલ્લી કબર પાસે તે ફૂલદાની મૂકે છે અને પેટીનો દૂર ધા કરી દે છે.

“ નહિ નહિ, માથુસનું જ તો આ કામ છે. આ કામ કરવામાં દોષ શો ? ”

પણ એ ગમે તેટલો પ્રયત્ન કરે ને, ગમે તેટલા પછાડા

કોઇનો લાડકવાયો

મારે ને, એની નજર સામેથી એ જર્મન જુવાન અને આંસુ સારતી એની મા ખસતાં જ નથી.

*

*

*

એના કાન પર ઘોડાના દાબડા પડે છે અને એક અસ્વાર એની સામે આવીને ઊભો રહે છે. જેલ-અધિકારી છે એ તો, મોના સાથે તે વાતો કરવા લાગે છે. સાંજે બોજન પહેલાં આમ ઘોડા પર બેસી ફરી આવવાની એને ટેવ છે.

મોનાની તબિયતના સમાચાર પૂછી તે પોતે જ કહેવા આવ્યો હતો તે વાત કહે છે.

“લુડવીગની કબર પર ફૂલદાની તું મૂકી આવેલી?”

મોનાના હૃદયમાં એય ફડકો પડે છે પણ તે હિંમતથી સાચું જ કહે છે, “જી હા.”

અમલદાર ગંભીર બની જાય છે. મોના પ્રત્યે એને પ્રેમ છે તેવી તે મૃદુ સ્વરે કહે છે :

“જો દીકરી, આપણાં જેવાં માણસોનાં હૃદય દયાથી જ ભરેલાં હોય છે, દયા તો દરેકમાં હોવી જ જોઈએ, તું આ કેદીઓમાંથી કોઈ પ્રત્યે દયાભાવ અનુભવતી હોય એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે, પણ બચ્ચા, જો આ મુઠ્ઠાની સલાહ માનવા જેવી લાગતી હોય તો હવે અહીંથી જ અટકજો.”

કાંટાની વાડ

મેના એની સલાહને માનવા બણા પ્રયત્ન કરે છે પણ તેમ કરતાં તો એનું હૃદય ચિરાઈ જાય છે, એમાંથી લોહી ટપકવા માંડે છે. એ પિતાને વળગીને બેસી રહે છે પણ એને આરામ નથી મળતો.

વૃદ્ધને હવે સારું જણાવા લાગ્યું છે. ખુરશીમાં બેસી શકવા જેટલી શક્તિ તેનામાં આવી છે. આસપાસના ખેડૂતોને મળતાં પણ એને તકલીફ થવાનો ભય નથી જણાતો.

પણ એક દિવસ એક મેન્દ્ર ખેડૂત એક વાત કરે છે, જર્મનીની એક સખમરીને એમની એક મોટી સ્ટીમર કુખાવી દીધી અને હજારોનો પ્રાણ નાશ થયો.

વૃદ્ધ એ સાંભળીને બિચળી પડે છે. ‘ઓ કુકર્મીઓ ! સેતાનો ! ઇશ્વર એમનો નાશ કેમ કરી નાખતો નથી ! એ સખમરીનના કેપ્ટનની બાંધ હરામ થયે ! ક્યામતને દિવસે પણ એને જપ ન વળજે ! દુખેલાઓના આત્મનાદ એને ગાંડો બનાવી દેજે અને એ જ સ્થિતિમાં ગોથા ખાતો એ રૌરવ નરકમાં પડજે !”

“બાપુ ? શાંત થાઓ !” મેનાએ ન બોલવા બણા પ્રયત્ન કર્યો પણ એનાથી હવે ન રહેવાયું અને તે બોલી બેઠો છે.

“બાપુ, ડોક્ટરે શું કહ્યું છે ?”

જુદુ બોલતો બંધ પડી જાય છે.

“કાંઈને પણ નરકમાં પડવાના શાપ આપવા એ કાંઈ સારા ક્રિશ્ચિયનનું કામ છે?” મોના હળવે હળવે એટલું વધુ બોલી ચુપ થઈ જાય છે.

પણ બોલ્યા પછી એ પોતે જ પોતાનાં વચનોથી શરમ અનુભવે છે. ત્યાંથી જાહીને તે પોતાની ઓરડીમાં દોડી જાય છે. એને સમજાય છે કે પોતે જૂઠું તો નથી બોલી, પણ એનું ‘ક્રિશ્ચિયનપણું’ તો કેવળ દંભ છે.

“ઓ પ્રભુ! ત્રાહિમામ્, ત્રાહિમામ્-અચાવ, કંઈક કરીતે પણ મને બચાવ.” જર્મનને તો ધિક્કારવા જ જોઈએ. એને તો આકરામાં આકરી શિક્ષા થવી જોઈએ, પોતે એવું જ ઈચ્છવું જોઈએ છતાં હમણાં હમણાં તેવું ઇચ્છી શકાતું નથી! આ વિષમ પરિસ્થિતિમાંથી પોતાને ઉગારી લેવાને તે હવે પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરે છે.

*

*

*

ઉનાળો હતો. એક દિવસ સવારે જેલ-અધિકારી એના પિતાને બોલાવે છે. મોના તેને ઉપર લઈ જાય છે. અમલદાર આમકાનો એક નાનો બટવો ઉઘાડે છે અને એક લશ્કરી ચાંદ આતાવે છે.

“એ શું?” જુદુ પૂછે છે.

કાંટાની વાડ

“વિક્ટોરિયા કોસ, બાઈ! તારા પુત્રે યુદ્ધમાં જે પરા-
ક્રમ કરી બતાવ્યું તેના માનમાં આપણા રાજ્યએ આ
મોકલેલ છે.”

વૃદ્ધ ભીની થયેલી આંખોને લૂછી નાખે છે, “પણ એનું
પહેરનારું કાણ છે હવે?”

“કહું?” અફસર કહે છે. “તારી દીકરી ન પહેરે?
શું વાંધો છે?”

“બરાબર, જરૂર પહેરું.” મોના બોલે છે અને ઝડપી
લઈને જાતી ઉપર લટકાવી પણ દે છે.

ખીજે દિવસે જાતી પર ચાંદ લટકાવી તે અભિમાનથી
ચાલે છે. ઓસ્કર આવે છે ત્યારે એને તાકી તાકીને જુએ
છે. ઓસ્કર એ જુએ છે. એ શું છે, ક્યાંથી મળ્યું ઇત્યાદિ
પૂછે છે. જાંચું માથું રાખીને મોના દૃઢ અવાજે રાખીનાં પરાક્રમે
કહી બતાવે છે.

“ત્યારે તો તમારો બાઈ બહુ સરસ હોવો જોઈએ.”
ઓસ્કર કહે છે.

મોના ચુપ થઈ જાય છે, એનાં અભિમાન અને દૃઢતા
એક ક્ષણમાં બોંચે સરી પડે છે.

*

*

*

કોઈને લાડકવાયો

અંગ્રેજ છાપાં તો આવે જ છે. એક સાંજે એક છાપા-
માંથી જર્મનીનાં કાળાં કામેની સાથે એક અંગ્રેજ એના
દુશ્મનનાં ઔદાર્યભર્યાં કામ વિષે પોતાના કુટુંબીઓને જે
કાગળ લખ્યો હતો તે પણ છપાયેલો તેને વાંચવા મળે છે.
એ અંગ્રેજ પત્ર-લેખક બેલ્જિયમમાં એક ઝપાઝપીમાં ધવાયો
હતો, આખો દિવસ મોતની રાહ જોતો તે યુદ્ધ-મેદાનમાં
પડ્યો રહ્યો. રાત્રે અચાનક એને દૂરથી કોઈ દીવાનો પ્રકાશ
આવતો દેખાયો, પથરાળ જમીન પર પેટે ધસડાતો અધીક
માઈલ ચાલી તે એક ખેડૂતને ઝૂંપડે પહોંચ્યો, પણ તે ખેડૂત
તો એક જર્મન નીકળ્યો.

પણ દરેક જર્મન કાંઈ ખરાબ નથી. આ ખેડૂત એક
શુદ્ધ હૃદયનો મનુષ્ય હતો, એ જ વખતે એની આગલી પર-
સાળમાં વિજ્યોન્મત જર્મન અમલદારો દારૂ ટીંચતા અને
રાગડા તાણતા પડ્યા હતા. એ બહાદુર ખેડૂતે પોતાને જોખમે
એ બધાથી છુપાવીને એક બ્રિટિશ સિપાહીને ઘરમાં દાખલ
કરી દીધો ! રાત આખી એની એણે ચાકરી કરી અને સવારે
એ જ રીતે ચાલાકીથી છટકી પણ જવા દીધો.

કોઈ અસ્પષ્ટ લાગણીથી અને ઓરકરના આજીખ્યાલથી
પ્રેરાઈને એ બ્રિટિશ સિપાહીનો કાગળ પિતાને વંચાવવા
લાવી.

“બધી જાતિઓ અને પ્રજાઓમાં નરસું છે તો સારું

કોંટાની વાહ

પણ છે, એ જર્મન ખેડૂત સારો નહિ ગણાય ?” મોના કહે છે.

પણ એના બોલવાથી પિતાનું મોં ઊલટું સખત બની જાય છે અને એનાથી ગુસ્સામાં બોલી જવાય છે.

“સારો ? કોને ખબર છે કે તે એ જ છોકરાનો બાપ નહિ હોય કે જેણે તારા બાઈની છાતીમાં ચોતાની ગોળી પરીવી દીધી ?”

મોનાના હાથમાંથી છાપું પડી જાય છે અને તે ચોરડામાં નાસી છૂટે છે. તૂટતા અવાજે વૃદ્ધ એની પાછળ બોલે છે :

“આ છોકરી પહેલાં જેટલી કઠોર હતી તેટલી હવે નથી રહી. કેમ એ બદલાઈ ગઈ ? શું થયું છે એને ?”

માનવતાની કથા

એક સવારે મોના કંઈક સાંભળે છે. પોતાની અંદર ભરાઈ રહેલા શુભ શત્રૂનો સામનો કરવામાં એ વસ્તુ મદદગાર થાય તેવી છે.

ઝાવણીમાં પાંચ કમ્પાઉન્ડો હતાં. એમાંથી ચાર નંબરનું કંપાઉન્ડ ટેકરીની બાબુએ હતું. તેનો એક ફેદી પોતે છાની રીતે તૈયાર કરેલા એક ભોંયરામાંથી રાત્રે ભાગી જતો પકડાય છે. જેલ-અધિકારીને એ મુકદ્દમો સોંપાયો છે. એણે એને પીલની સિવિલ કોર્ટમાં મોકલ્યો છે. જમીનો ફેટલા હરોમ-ખોર છે તેનો આથી વિશેષ પુરાવો શો જોઈએ ?

મોના દોડીને કોર્ટમાં જાય છે. પોલીસો, પટાવાળાઓ અને શહેરના લોકોથી કોર્ટ ચિકાર ભરાયેલી છે. ગવર્નર

કાંટાની વાડ

પણુ આવેલ છે અને તે મોટા વકીલોની ખેંચમાં બેઠો છે. કેદીની બંને બાજુએ સિપાહીઓ બેઠા છે. મોના એને જોઈને ચમકે છે એણે ધાર્યું હતું કે કેદી ભયંકર દેખાવતો અને મહા દુષ્ટ હશે, પણ આ તો પીળો, પાતળો અને ગભરુ જુવાન હતો. એની ગભરાયેલી આંખોમાં તાવ દેખાતો હતો.

સ્ત્રીઓના કેપ્ટન અને કેદીના કથન પરથી એની વિરુદ્ધમાં વાત સાબિત થાય છે. બે મહિનાથી તે પોતાના બિછાના નીચેની ભોંયમાંથી ભોંયરું બનાવતો હતો. એ ભોંયરું છાવણીની વાડની બહાર સૂધી ખોદાયેલું હતું. જ્યારે બધા કેદીઓ સૂઈ જાય ત્યારે તે કામ કરતો. ખોદતાં ભેગી થતો માટી છાવણીની અંદર જે દેવળ હતું તેની ખુલ્લી જમીનમાં નાખી દેતો, છટકવાની રાતે એ ભોંયરામાં ઊતરવા જતો હતો તે જ વખતે બરાબર છેલ્લી જ ક્ષણે, એક સંત્રીએ એને પકડી પાડ્યો. સંત્રીને ખાતમી આપનાર ગુનેગારની બાજુમાં સૂનાર એક બીજો જર્મન કેદી જ હતો.

આવા માંદા જેવા માણસને જેલની આરામની જિંદગી કેમ નહિ ગમી હોય? શા માટે એણે બખ્ખે મહિનાના ઉજાગરા ખેંચ્યા હશે? શા માટે એણે આટલી બધી મહેનત ઉઠાવી હશે? આ વિચારથી જ કેદી પ્રત્યેનો મોનાનો ભાવ બદલાઈ ગયો હતો. પણ જ્યારે તોછઠાઈથી સંબોધતા ગવર્નરને જવાબ આપતાં એણે મર્મવેધક વાણીમાં વચ્ચે અટકીને પ્રુજતા સ્વરે પોતે જ પોતાની વાત કરી ત્યારે તો મોનાની

આંખમાંથી આંસુ ચાલવા લાગ્યાં અને એની છાતી પર
છટકતો ચાંદ પણ ભિંગઈ ગયો.

તે એક હજમ હતો. એક અંગ્રેજ બાઈને પરણ્યો
હતો. એ બાળક પણ એને હતાં. લગ્ન પછી એનો વિચાર
કોઈ રાષ્ટ્રીય છાપું કાઢવાનો હતો, પણ પૈસા ભેળા થયા ત્યાં
તો એની પત્ની માંદી પડી. એની પહેલી પ્રસૂતિનો એ કાળ
હતો એટલે એને દરિયાકાંઠે લઈ જવી પડી. ત્યાર પછી એણે
એક દુકાન કરી, પણ એમાં તો બચેલું પણ બધું જ તણાઈ
ગયું.

“વખત નહિ ગુમાવ. મૂળ મુદ્દા પર આવ.” ગવર્નર
બોલે છે,

કેદી પોતાની વાતમાં આગળ વધે છે.

પહેલાં તો છાવણીમાં આવ્યો ત્યારે તેની પત્ની દર
અઠવાડિયે પત્ર લખતી અને પોતાના તેમ જ નાનાં બચ્ચાં-
ઓના સમાચાર આપતી. એની એક દીકરી ખાનગી નિશાળમાં
જવા લાગી હતી અને એના શિક્ષક જ્યારે પૂછતા કે ‘તારા
બાપુ ક્યાં છે.’ ત્યારે એ જવાબ આપતી, ‘લડાઈમાં.’
પણ એ તો એની માએ એને શીખવેલું, પણ આખરે સાચી
વાત બહાર પડી ગઈ. અને પછી બીજાં બાળકોનાં મામાપોએ
એની દીકરીને પાઠશાળામાંથી કાઢવાની માગણી કરી. એમ
જ થયું: એની દીકરી એક પણ નિશાળમાં જઈ શકે એમ
ન રહ્યું. શેરીમાં જ રખડવું રહ્યું.

કાંદાની વાડ

“જલદી પતાવ. તારા નાસી જવા સાથે આને શો સંબંધ છે?” ગવર્નર ખૂબ મારે છે, મોનાને થાય છે કે પોતે ગવર્નરને એક ચપ્પડ લગાવી દે.

“એટલાથી જ પતતું નથી, નામદાર.”

“ચલાવ, ચલાવ.” મોટા વકીલ સાહેબ બોલે છે.

“તે પછી મારી પત્નીના કાગળો મને મળતા બંધ થયા. પણ મારા એક પડોશીએ મને એક પત્ર લખ્યો...”

“શું લખ્યું હતું એમાં?” વકીલ પૂછે છે.

કેદીએ કહેવા માંડ્યું. એની મોટી આંખોમાં એક પ્રકારનું બિહામણું તેજ ચમકારા મારે છે.

“એક બીજો જર્મન કેદી એની સાથે હતો પણ એને કોઈ કારણથી છૂટા કરવામાં આવેલો. પણ એ એક પક્ષો મવાલી હતો. એણે મારી પત્નીને ફસાવી. મારાં નિરાધાર સ્ત્રી-બાળકો આશરો તો શોધતાં જ હતાં. એ વાતે મારા મગજને લમણી દીધું, નામદાર. મને ઇચ્છા થઈ આવી કે એ ફુટનું ખૂન કરી નાખું. એ માટે નાસી છૂટવા મેં જેલમાં બોંયટું બનાવવા માંડ્યું હતું.”

“ત્યારે તો તું પકડાયો તે સારું જ થયું.” ગવર્નર બોલે છે.

એને સાત દિવસની કેદ અને સુકી રોટી અને પાણીની સજા થઈ.

મેના આ પછી એક ક્ષણ ત્યાં થોભી શકી નહિ. જો તે થોભી હોત તો તેના મોંમાંથી ચીસ નીકળી જત. એ ઘેર નાસી છટી. સિપાહીઓ કેદીને બરાબર બાંધીને પાછો લાવતા હતા ત્યારે મેના ઘરમાં હતી. એ બારીમાંથી કેદીને જોઈ રહે છે. ધૂધવાતો, કચડાતો, પામર બિચારો ! નિરાશાની મૂર્તિ સમેા નીચે માથે ને ધીમે પગલે એ ચાલ્યો જાય છે.

બ્યારે જર્મનોના વિજય-સમાચાર છાપામાં આવે છે ત્યારે વૃદ્ધ પિતા ઉશ્કેરાઈ જાય છે અને મોટેથી બોલવા લાગે છે : “પ્રભુ, તું આ શું કરે છે ? તારા આ સેતાન દુશ્મનો હજી કેમ આગળ વધવા પામે છે ? નાશ કર એમનો, સત્યાનાશ જાઓ એમનું, બિખડી જાઓ એ બધા, એમનું નામ--નિશાન પણ ન રહો.”

મેનાને આ સાંભળવું અસહ્ય થઈ પડે છે. મેનાને લાગે છે કે પિતા ઈશ્વરનો દ્રોહ કરીને પાપમાં પડે છે. એ એમના વતી પશ્ચાત્તાપ કરે છે. વૃદ્ધ તે વખતે એની સામું જોઈ રહે છે. એને સમજાવું નથી. એ બોલે છે :

“આ છોકરીને શું થયું છે તેની સમજ પડતી નથી. જર્મનો પ્રયે એને કેટલો બધો રોષ હતો. હવે એ એમના તરફ શા માટે દયા બતાવે છે ? એ કેમ બદલાઈ ગઈ છે ?”

રોજ સવારે અણિયાળા તારની વાડની પેલી બાબુ ખેતરોમાં કામ કરતાં જુવાન છોકરા-છોકરીઓને જુએ છે.

હાંદાની વાહ

રેખી અને તે પણ એમ જ કામ કરતાં અને રેજ રાત્રે મોત જેવી કાળી બિહામણી બરાકાને તે બુએ છે. એને પણ હવે પેલા જર્મન હજમની પેઠે છાવણીમાંથી ભાગી જવાની ઇચ્છા થાય છે. પણ વિચિત્રતા તો એ છે, એ પોતે એ સમજે પણ છે કે જો એને ભાગી જવા મળ્યું હોત તો તેમ કરત પણ નહિ. શા માટે ?

ઑસ્કર હેઈનને સારી ચાલચલગત માટે કેમ્પના કેદીઓનો કેપ્ટન બનાવવામાં આવેલ છે. હવે તે ઇચ્છામાં આવે ત્યાં વાડની હદમાં રહીને ફરી પણ શકે છે. છતાં તે મોનાને ક્વચિત્ જ મળે છે અને મળે તો ભાગ્યે જ કંઈ બોલે છે. એક વખત તે દુધશાળાને દરવાજે એકલો જ આવે છે. એની હથેળીમાં કંઈક હતું. હાથ લંબાવીને તે પૂછે છે :

“ આ શું છે, જણો છો ? ”

રેખીનું રૂપાનું બડિયાળ ! ઑસ્કર પાસે એ ક્યાંથી ?

“ ક્યાંથી જડ્યું ? ”

“ મારે ઘેરથી-મેનહેમથી. મારા એક જૂના સહાધ્યાયીએ મોકલ્યું છે. ”

“ એમની પાસે ક્યાંથી આવ્યું ? ”

ઑસ્કર આખી વાત કહે છે.

ખિટનના છેલ્લા ધસારાની શરૂઆતમાં ખિટિશરોની ખાઈની પહેલી હરોલમાં રહેતાં તેનો મિત્ર ધવાય છે. માથા પર સમ-સમ થતી ગોળીઓ પસાર થતી રહી, તે ‘ઓ મા, માડી!’ એમ મને યાદ કરતો પડ્યો રહ્યો અને લશ્કર તો ચાલ્યું ગયું. અચાનક એણે એક અંગ્રેજ જીવાનને ખોલતો સાંભળ્યો.

“જુઓ એય, આ જીવાનને આમ ચીસો પાડતો હું સાંભળી શકતો નથી. હું તો એને અંદર લાવું છું.” એ અંગ્રેજ સૈનિક પછી પોતાની ખાઈમાંથી બહાર નીકળી ઓસ્કરના મિત્રને અંદર ધસડી ગયો, પણ આમ એક જર્મનને બચાવવા જતાં એ અંગ્રેજ જ બંદૂકની એક ગોળીની ઝપટમાં આવી ગયો. લશ્કરે એક જ સ્થળે તો કંઈ રહેતાં નહોતાં. ખિટિશ જીવાનો એ બંનેને એક ખાડામાં પડખે પડખે સુવાડી આગળ વધ્યા. તેઓ કેને ખબર ત્યાં કેટલો સમય એમ પડ્યા રહ્યા હશે! પણ ઓસ્કરનો મિત્ર જાનમાં આવ્યો ત્યારે એને જણાયું કે પોતાને તો સાતું થવા આવ્યું છે, પણ પોતાનો અંગ્રેજ સાથીદાર મરવાની અણી ઉપર છે. એ બહાદુર જીવાને (લશ્કરમાં લેફ્ટેનન્ટ હતો) જોર કરીને પોતાના ગળવામાં હાથ નાખ્યો અને એક ઘડિયાળ બહાર કાઢ્યું. ‘દોસ્ત, આમ જો,—” એણે ઓસ્કરના મિત્ર પ્રત્યે કહ્યું. “જો તું જીવે અને તારે ઘેર જવા પામે તો મારી બેનને આ પહોંચાડી દેજ. નોકાભોમાં એ રહે છે.”

મોના આખી રાત પચારીમાં પછાડા મારે છે. બચથી

કાંદાની વાડ

અધારામાં તાકી રહે છે. પેલે વખતે પેલા અંગ્રેજ સૈનિકનો પત્ર વાંચતાં વૃદ્ધ પિતાએ જે કહ્યું હતું તે યાદ આવતાં તે ધડિયાળ એમને દેખાડતી નથી. એક ખાનામાં તે એને સંતાડી રાખે છે. ધડિયાળ મોતની પાસેથી આવ્યું હોય તેમ તેની તરફ તે જોઈ શકતી નથી.

અચાનક એને વિચાર સ્ફૂરે છે. આમ કેમ બની શકે છે ? એ બહાદુરો એક ખાડામાં પડ્યા છે એકને નોકાલોમાં પડેલી પોતાની બેન યાદ આવે છે, બીજો જર્મન ધરમાં રહેતી માને યાદ કરે છે. આ બે જણા મિત્રો કેમ બની શકે છે ? આ માંડ કાણુ સેતાન બાંધે છે ?

“ઓ પ્રભુ ! માનવીઓ લડાઈ શા માટે જીતી કરતા હશે ?”

ધસુનો ઉપદેશ

મોનાને લાગે છે કે પૂર્ણાહુતિનો આરંભ થવા લાગ્યો છે. એના ખ્યાલમાં એ વસ્તુ આવી જાય છે કે પોતે ઓસ્કરને સતત અને રાત્રે સૂવા જતી વખતે તો ખાસ યાદ કરે છે. સવારે જાગતા પછી પ્રથમ સ્મરણ ઓસ્કરનું થાય છે.

‘હું ક્યાં જઈ રહી છું?’ એ પ્રશ્નથી એનું હૃદય ફફડી જાય છે, પણ શું કરવું એની પણ સૂઝ પડતી નથી. એના હાથની એ બાજુ નથી રહી, પણ તોય એનો વિચાર એને કરાવે છે, શરમ અને લયથી જાણે એનું મનું રૂંધાઈ જાય છે.

એક વાર ફરી પેલો મેન્સ ખેડૂત એના પિતાને મળવા આવે છે અને પિતાને આધાત પહોંચાડે તેવી જ વાતો કરી જાય છે. ધોળે દિવસે લાંબન પર થયેલા આક્રમણની એ વાતો છે.

હાંટાની વાડ

આકાશ સ્વચ્છ હતું, બપોરનો સમય હતો, એક બાલ-શાળામાં ત્રણથી માંડી છ વરસની ઉંમર સુધીનાં સો જેટલાં બાળકો સાંજે ઘેર જતાં પહેલાંની પ્રાર્થના કરતાં હતાં. પ્રાર્થના પૂરી થાય ન થાય ત્યાં તો આકાશમાંથી એ બોમ્બ પડે છે. દશ બાળકો છુંદાઈને મૃત્યુ પામ્યાં અને પચાસેક ધાયલ થયાં. જર્મન વિમાનોમાંથી એ બોમ્બ પડેલા. એ કરપીણ કૃત્ય નજરે જોયું જાય તેવું નહોતું. કુમળા કળીઓ જેવાં છુંદાઈ ગયેલાં એ બાળકોનાં અંગોને એમની માતાઓ પણ ઓળખી શકી નહોતી. એમની માતાઓ ઘેરથી દોડી દોડી આવી ત્યારે લોહીનાં ખાખડાંમાં એ બાળકો એક બીનીને નાહતાં હતાં.

ન્યારે બડબડિયો ખેડૂત પોતાની વાત પૂરી કરી રહેવા આવે છે ત્યારે મોના અંદર આવે છે. ક્રોધથી થરથરતો વૃદ્ધ પોતાના પગ પછાડે છે અને જમીન ઉપર લાકડી ઠબકારતો શાપ વરસાવે છે. મોના તે સાંભળતાં ધ્રુજી ઊઠે છે.

“સત્યાનાશ જશે એમનું. આંધળાઓ, એ આંધળાના મોવડીઓ ! કોઈ છટકી જવા પામશે નહિ. ઇશ્વર રજે રજ લેખાં લેશે. ઓહ ! નરાધમો ! પાપીઓ !”

લંડનની સરકારે આનો જવાબ વાળવો જોઈએ. સ્વિટનના એક બાળકના ખૂનના બદલામાં હજાર જર્મન બાળકોને ઉડાડી મૂકવાં જોઈએ.

મોના પ્રથમ વૃદ્ધને શાંત પાડવા મથે છે અને પછી

સમજાવે છે. જે અંગ્રેજ બાળકો મર્યા છે તેમને ગુલામના
મોટા જેવાં જર્મન બાળકોના મરવાથી શો લાલ થવાનો ?

“બાળકો તો નિષ્પાપ છે...”

‘નિષ્પાપ ? હમેશાં એવાં જ નિષ્પાપ રહેવાનાં ? આજે
એમના વડેરાઓ જે કરી રહ્યા છે તે જ તેઓ મોટાં થઈને
કરવાનાં. ઓ પ્રભુ, ક્યાં છે તું ? બાપમાં મેળવી દે એ
તમામને !”

“બાપ, બાપુ ! કેવું બોલો છો ?”

“કેમ ન બોલું ? પણ છોડી, તને શું થઈ રહ્યું છે આ ?
તું એમનો આટલો બધો પક્ષ કેમ લે છે ? તારામાં આ ફરફાર
થાય તેવું તારી અંદર શું ચાલી રહ્યું છે ?”

આ શબ્દોએ બાલાની અણીની પેઠે એના હૃદયને વીંધી
નાખ્યું. ઓરડાની બહાર એ દોડી જાય છે.

પણ થોડી વારમાં જ એને બીજો વિચાર આવે છે. પિતા
જે કહે છે તેમાં ખોટું પણ શું છે ? બાળકોની હત્યા ! ઓહ,
એ તો સેતાનો જ કરી શકે.

સાંજે એ બહાર નીકળે છે ત્યારે આરકર હેઈન એને
કમ્પાઉન્ડમાંથી બહાર નીકળીને મળે છે, મોના નજરને ફેરવી
લે છે, પણ આરકર એને ઊભી રાખે છે અને કહે છે:

કાંટાની વાડ

“ આજે છાપામાં આવ્યું તે વાંચ્યું ? ”

“ વાંચ્યું. ”

“ મને એથી શરમ આવે છે, મને એ વાતનું દુઃખ થાય છે. ”

“ એ કહેવાની જરૂર નથી, તમારી પ્રજા ઉપર પણ અમારા બાઈઓ એવું કરે એ સંભવિત નથી ? ” મોનાના મોંમાં શબ્દો આવી જાય છે.

ઔરકર એને કંઈક કહેવા જાય છે પણ એ તો માથું ઊંચું કરીને સાંભળ્યા વિના ચાલતી જ થાય છે.

અઠવાડિયું વીતી જાય છે. મોનાને ઔરકરના વધુ ખર્ચર મળ્યા નથી. ઈચ્છા પ્રમાણે જવા આવવાને મુખત્યાર હતો તેથી તે ચાહીને એનાથી આઘો રહેતો હશે. લાંડનના પેલા આઘાતજન્ય ખનાવ માટે એને હવે બહુ કાંઈ લાગતું નથી, આખર લડાઈ એ લડાઈ છે. જરૂર, પ્રભુના પ્રિય એવા એક બાળકના જીવન આગળ તમામ વિજયો નાચીજ છે, પણ આ વખતે એ કાણુ સંભારે ? કાંઈને આ મહાન સત્યનું રમરણ નહિ હોય-કાંઈને જ નહિ, સિવાય કે એક તેને—

“ બાળકની પૂજા તે મારી પૂજા છે. ”

એ હજાર વર્ષ ઉપર બોલાયેલા આ શબ્દો છે અને છતાં—
છતાં—

*

*

*

કિસમસ નજીક આવે છે. ત્રીજી કિસમસ ! છાપામાં મોના વાંચે છે. પશ્ચિમ સરહદના બંને પક્ષના સેનાપતિ અને સરદારો કિસમસને ટાંકણે ચાર કલાક માટે યુદ્ધવિશ્રાંતિ પાળવાને સંમત થાય છે. અંતે બે હજાર વર્ષ ઉપર જે બન્યું હતું તેનું સ્મરણ કેટલી પવિત્ર વસ્તુ ગણાય છે ! એના સ્મરણમાં યુદ્ધવિશ્રાંતિ ! તો કમ્પમાં પણ એવું કંઈક કેમ કરવામાં ન આવે ? પોતાનો આ વિચાર મોના આસ્કરને જણાવે છે.

“સરસ ! ઈસ્તુએ જે બોધ આપ્યો તેનું આવા કપરા સંજોગોમાં પણ પાલન કરી શકવાની ઇચ્છા થવી તે મહા જાગ્યની વાત ગણાય. જોલ-અધિકારો મારી વાત શાંતિથી સાંભળે છે અને તે હૃદયનો બહુ જ સરસ માણસ છે, જરૂર આ વાતથી આનંદ પામશે.”

કામ મળ્યા પછી કેદીઓ કંઈક માણસાઈની રીતે રહેવા લાગ્યા હતા. એમની આનંદ લેવાની રીતોમાં પણ સરકારીપણું આવ્યું છે. દરેક કમ્પાઉન્ડમાં કેદીઓનાં જુદાં જુદાં મંડળો હોય છે. સંત્રીઓને પણ પોતાનાં એવાં મંડળ હોય તો સાત્રું તેમ લાગ્યું અને તેમનાં પણ એવાં મંડળો બન્યાં છે. દરેક મંડળ વિધવિધ પ્રવૃત્તિઓ થોજી એકમેકને આનંદ આપે છે.

આસ્કર જોલ-અધિકારીને કિસમસનું સ્મરણ કરાવે છે અને તે પ્રસંગે કેદીઓને માટે કંઈક ધાર્મિક પ્રવૃત્તિ થોજી

કાંદાની વાડ

દેવાને વીનવે છે. જેલ-અધિકારી એની એ વિનતિ માન્ય કરે છે. આ ઉદારતાથી એાસ્કરની આંખો આર્દ્ર અને છે,—અને પછી એકાએક દેવ સહિત દેવાંશીઓનાં જૂથ ઝમટે છે, સૌ પરમાત્મનને સ્તવે છે અને પ્રાર્થે છે.

“જય થાઓ. એ સર્વાધિક્ષતાનો ! અને માનવજગત ઉપર શાંતિ અને શુભેચ્છાઓનો પ્રભાવ પ્રસરે !”

મોના પણ આ પ્રાર્થનાથી ગળગળી થઈ જાય છે, એ સ્તબ્ધ બની ઊભી રહે છે.

વૃદ્ધ પિતા તો ઊંડા ઊંડા શ્વાસ લેતો નિદ્રમ્થ થયો છે.

અગિયાર વાગ્યે મોના પોતાની એરડીમાં બેઠી છે. તારાઓ ચમકે છે, ચંદ્રનો પૂર્ણ પ્રકાશ બારીમાંથી ધરમાં આવે છે અને સાદડી ઉપર એની ભાત પડે છે. બહાર કેમ્પ પણ ચંદ્રના પ્રકાશમાં નાહતો પવિત્રતાથી રસતરબોળ થયેલ છે.

ચમકતા બરફમાં કેમ્પ શ્વેતરંગી દેખાય છે. ત્રણ વરસ ઉપરાઉપર બરફ પડ્યા વિનાનાં ગયાં હતાં તે આ પ્રથમ જ વાર. શિયાળાના આ સફેદ આચ્છાદન નીચે મુક્ત શહેરીજનો અને બંદીવાન કેદીઓ એક બની ગયાં છે.

રાત્રિ સુમસુમકાર છે. પવનનો એક નાનો સરખો પણ સુસવાટ નથી. પાંચમા નંબરના કમ્પાઉન્ડમાં અર્ધો માઈલ ઉપર એક કૂતરો બસે છે. જ્યારે નવા વર્ષના પ્રથમ ત્રોલિડિ-યાની રાહ જોતા પચ્ચીસ હજાર કેદીઓ નીરવ જાગતા બેઠા.

છે ત્યારે ઝાડીમાં એક માત્ર તમરાંઓનો જ અવાજ સંભળાય છે. એવો જ બીજો અવાજ સૂતેલા સમુદ્રના અને નિદ્રસ્થ વૃક્ષના ઊંડા શ્વાસોનો છે, પણ આ અવાજોથી તો શાંતિ વધુ શાંત બનતી જણાય છે.

મોના જગતી જ બેઠી છે. સોડને શરીર પર અર્ધે સુધી ખેંચીને પથારીમાં આંખો મીચી બેઠી છે. એક ક્ષણ એને થઈ આવે છે કે પોતે રોખીનું ધડિયાળ કાઠીને એને ચાવી આપે અને કાંડા પર પહેરે, પણ બીજી ક્ષણ એને ક્યાંકથી ‘મા’કારો સંભળાય છે અને એ જેમની તેમ બેસી રહે છે. પીલનું દેવળ એક માઈલ દૂર છે પણ મોનાને હૈયે ખાત્રી છે કે આ શાંતિમાં એના ધડિયાળના ટકારા સંભળાયા વિના નહિ રહે.

ક્રાન્સની યુદ્ધની સરહદ-ભૂમિનો એને વિચાર આવે છે. ત્યાં પણ આવી અપવિત્ર શાંતિ વ્યાપી હશે. નહિ હોય તોપના ભડાકા કે નહિ હોય બોમ્બના કડાકા. હશે માત્ર ખાઈઓની દિશાઓથી રૂંધાયેલા માનવસાગરનું ધીર ગંભીર ગૂંજન. એની ઉપર હવે ધવલ ચંદ્રિકાનો ચંદરવો !

“જય બોલો પ્રભુનો ! જય બોલો પરમ પ્રેમ પરબ્રહ્મનો !”

ખાર વાગવામાં પા કલાકની વાર છે અને તે ઊભી થઈને ખારી પાસે જાય છે. પીડિત જગત પર જેવું સૌમ્ય, રહસ્યમય અને દૈવી તેજ આજ ઊતરે છે તેવું સદાય ઊતરજો !

એના આખા મોંને ઢિંગળી નાખતો ચંદ્ર પ્રકાશે છે. કચરડ અવાજ કરતા બરફ ઉપર ફૂચ થતી હોય તેવું તેને સંભળાય છે. સંત્રીઓની બદલી થાય છે. નવી ટુકડી આવતી જણાય છે. એમની પાછળ બીજાં અવ્યવસ્થિત પગલાં સંભળાય છે. એ પગલાં મોના ખેતરમાં ઊભડ કામ કરનારાઓનાં છે.

પછી—

પાતળી હવા સોંસરા, દૂર પીલના દેવળમાંથી આવતા ધડિયાળના ટકારા સંભળાય છે. એક-બે-ત્રણ...ચાલકાર કરતા બાર ડંકા એના કાન પર પડે છે અને બરાબર એ જ વખતે સંત્રીઓનું એક મંડળ સમૂહમાં ગાય છે :

“ When the snow lay on the ground ”

પછી ત્રીજા કમ્પાઉન્ડમાંથી સંભળાય છે. મોનાને લાગે છે કે આરકર એ સૌથી મોખરે ગાવામાં હશે :

“ Deep and crisp and even ”

તે પછી પાંચમા નંબરમાંથી એક લીટી ગવાય છે. પાંચમા પછી બીજા, બીજા પછી પહેલા અને પહેલા પછી દૂરના ચોથા નંબરના કમ્પાઉન્ડમાંથી જુદાં જુદાં મંડળો એક એક લીટી ગાઈ જાય છે અને છેલ્લે પાંચે કમ્પાઉન્ડોનાં મંડળો એકી સાથે ગાય છે :

“Noel, Noel,

—born is the King of Isral...”

ગીતો ગવાતાં જ જાય છે, દૂરથી અને નજીકથી એક જ સ્વરમાં ગવાતાં સંભળાય છે :

“Lead kindly light...”

પ્રેમલ જ્યોતિ તારો દાખવી

મુજ જીવનપંથ ઉજાળ...

એ સાંભળતાં જ મોનાની આંખમાંથી દડ દડ આંસુ ચાલવા માંડે છે. હવે જ એને સમજાય છે કે પોતે આસ્કરને શા માટે આ સૂચના કરેલી અને આસ્કરે કેમ એને સહર્ષ વધાવી લીધી. અસ, હવે શાંતિ સ્થપાય તો એ બંને જુદાં કરી રાખનારી કાંટાની વાડ તૂટી જાય. પ્રભો !

એના શ્વાસોચ્છવાસથી ખારીના ઠંડા કાચ ઉપર ઝાંચ વળી ગઈ છે, છતાં તે સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકે છે કે ધર તરફ કાઈ આવી રહ્યું છે. એ કાઈ પુરુષ છે અને પીધેલો હોય કે બવાયેલો હોય તેમ તે લથડિયાં ખાતો ચાલે છે. એ મુખ્ય દાર પાસે જ આવે છે. બ્રમણ તો નથી ? ના, પણ કેમ કહી શકાય ! આવી દ્વિધામાં તે કંપતી કંપતી દરવાજો ખોલવા સીડી પર દોડે છે.

ટેબલ પર સળગતી ખત્તીને અજવાળે તે બહાર જુએ છે. અરેખર કાઈક બહાર આવી ગિલું છે. આસ્કર હેઈન ?

કાંટાની વાડ

ઔરકરના એક હાથમાં ટ્રેમન વૃક્ષની એક કાંખળી છે અને બીજામાં એક વાદળી રંગનો કાગળ છે. એની ટોપી કપાળ પરથી ઊંચી આવી ગઈ છે અને કપાળ પરથી પરસેવો ટપકે છે. એની આંખો ફાટેલી છે અને ચહેરા પર ફિક્કાશ છે.

“અંદર આવું ?”

“જરૂર, જરૂર !”

ઔરકર ઘરમાં આવે છે. આ પહેલાં ઘરમાં તે કચારેય આવેલ નહિ, વૃક્ષને ખેસવાની જૂની ભાંગલી ખુરશી પર તે બેસે છે.

“જુઓ,” એના હાથમાં કાગળ આપીને તે બોલે છે. “હમણાં જ આ આવ્યો છે. આજે રાત્રે ટપાલ મોડી થઈ હતી.” એનો અવાજ ધીમે પડતો જાય છે.

મોના કાગળ હાથમાં લે છે. અંગ્રેજીમાં જ તે લખેલો છે. ખતી પાસે તે લઈ જઈને વાંચે છે.

“અમેરિકન કોન્સ્યુલેટ-મેનહેમ.”

“મેનહેમમાં મારું ઘર છે.”

“દિલ્લગીરી સાથ જણાવવાનું કે...”

“બસ, બસ !”

મોના પત્રનો બાકીનો ભાગ મનમાં જ વાંચી નાખે છે. અમેરિકન કોન્સલ ઔરકરને જણાવે છે કે મધરાતના એક

બ્રિટિશ હસ્તામાં જે ધરમાં તેની મા અને નાની બેન રહેતાં હતાં તે એક બોમ્બના ઝપાટામાં આવી ગયેલ છે અને એની બેન જે વિભાગમાં સૂતી હતી તે આખો નાશ પામ્યો છે.

મોનાથી ચીસ નખાઈ જાય છે અને એનાથી મોટેથી વાંચી જવાય છે, “નાની બાળકીનો પત્તો નથી પણ એવું માનવામાં આવે છે કે...”

“બસ, નહિ વાંચો, નહિ વાંચો.”

એક ક્ષણ બંને વચ્ચે મૌન પ્રસરી રહે છે, પણ વચ્ચે વચ્ચે આસ્કરનાં દબાયેલાં હસકાં અને મોનાના ત્વરિત શ્વાસો-ચ્છવાસ તેમાં ભંગ પાડે છે.

“તમારી બેન કે ?”

“હું તમને એને વિષે પેલી રાત્રિએ કહેવાનો જ હતો...”

“હું જાણું છું,” મોના કહે છે. પશ્ચાત્તાપના આધાત સાથે એણે જે શબ્દો કહેલા તેનું મોનાને સ્મરણ થાય છે.

“દશ જ વર્ષની હતી, પરાણે વહાલી લાગે તેવી હતી. ફર અઠવાડિયે ચીપી ચીપીને અક્ષરે કાઢી તે મને પત્ર લખતી અને પોતાનાં દોરેલાં ચિત્રો મોકલતી.”

“બાપુ તો તે ધાવણી હતી ત્યારે જ અમને છોડી ગયેલા. તે દિવસથી એને મન ભાઈ અને બાપ બધું હું જ હતો અને હવે...ના, અર્થહીન, તદ્દન અર્થહીન બધું.”

ઢાંડાની વાડ

મેના શબ્દ પણ ઉચ્ચારી શકતી નથી. ઓસ્કર બોલ્યે જાય છે.

“અર્થહીન, બધું જ અર્થહીન !”

હથેળીમાં તે મેં ઢાંકી દે છે. એનાં આંગળાં વચ્ચેથી નીતરી જતાં આંસુઓને મેના જુએ છે.

“મિગ્નેન ! બેન મિગ્નેન !”

તો પણ મેના શબ્દ સરખાય બોલતી નથી. અંતે ઓસ્કર ઊભો થાય છે. “શું કહું ? હવે મારું કાઈ નથી.”

તેના મેં પર લયંકર નિરાશા ફરી વળે છે. તે જવાને વાંસો ફેરવે છે. મેનાને હવે અસહ્ય થઈ પડે છે. ન રોકી શકાય, ન કાબૂમાં લઈ શકાય, ન ધીમે પાડી શકાય તેવા કાઈ વેગવંત પ્રબળ આવેગથી તે તેના ગળામાં પોતાના હાથ વીંટી દે છે, “ઓસ્કર, ઓસ્કર !”

આ દરમિયાન ઉપરને માળે સૂતેલો વૃદ્ધ, ગીતોના અવાજોથી જાગી ગયો છે. સાંજળવા માટે તે પથારીમાં બેઠો થાય છે. પ્રથમ તો ભજનોથી એનું હૃદય નમ્ર બની જાય છે પણ પછી તે એથીયે વધુ કડવું બની જાય છે. રોબીનું એને સ્મરણ થઈ આવે છે અને એનું મગજ ધૂંધવાઈ જાય છે. શાંતિ ? એના વહાલા પુત્રને મારનાર જર્મનની આખી પ્રજાનો નાશ ન થઈ જાય ત્યાં સુધી શાંતિ નહિ બોધે. આવેશનો પહેલો ઊભરો આવી ગયા પછી જરા જરા વાર તે શાંત બને છે.

એ જ વખતે નીચેને માળે એ ઠૂપ્ ઠૂપ્ એવો કંઈ અવાજ થતો સાંભળે છે અને તે પછી કોઈ પુરુષ બોલતો હોય તેવું તેને લાગે છે. વચ્ચે વચ્ચે મોનાનો પણ અવાજ આવી જાય છે. પહેલાં તો તેણે ધાર્યું કે મેન્ક્ષ છોકરીઓ નવા વર્ષનાં અભિનંદનો આપવા વહેલી સવારે બારણે આવે છે તેમ આવી હશે, પણ પછી એને એક અસભ્ય વિચાર આવી જાય છે અને તે જોર કરીને પથારીમાંથી બેઠો થઈ જાય છે.

તે પથારીની નીચે ઊતરે છે, પોતાનો ઝબ્બો ચડાવે છે, લાકડી માટે આમ તેમ ફાંફાં મારે છે અને પછી દાદર તરફ વળે છે. દાદર પર ઉપલે પગથિયે ગાઢ અંધકાર હતો પણ રસોડામાં બત્તી હોય અને દાદર પર અજવાળું પડતું હોય તેમ તેને લાગે છે. મહાપ્રયત્ન તે નીચે ઊતરવા લાગે છે.

આસ્કર અને મોના એકમેકને કેટલી વાર સુધી આલિંગન આપી રહ્યાં હશે તેની તેમને ખબર નથી, કદાચ એક જ ક્ષણ હશે. પણ અચાનક એમની પાછળ આવતા ધબ ધબ અવાજથી તેઓ ચોકે છે, મોના પાછળ મોં ફેરવે છે. ઉંબરમાં જ પિતાને ઊભેલા જુએ છે.

વૃદ્ધનો ચહેરા પ્રેત જેવો બની જાય છે. એની આંખોમાં આગ છે, મોં ફાટેલું છે, હોઠ ધૂળે છે—જાણે શ્વાસ લેવા કે કંઈ બોલવા માટે તે મથે છે. અંતે બંને ક્રિયા બંને છે. ભયંકર ખૂમો પાડતો તે મોના પર તૂટી પડે છે.

“કુલટા ! બહિયા...આ જ કારણ હતું તારામાં થઈ

કાંટાની વાડ

રહેલા ફેરફારનું ? તારો બાઈ ફ્રાન્સમાં મોતને ખોળે સૂતો અને તું એક જર્મનના બાલુઓમાં...આહ, સત્યાનાથ જન્મે તારું ! પરમેશ્વરનો શિક્ષા-દંડ તને...”

વૃદ્ધને ગળે કાચકી બાંધે છે. એના ચહેરા પરથી રંજ ઊડી જાય છે, તે લથડે છે અને જમીન પર પડે છે.

મોના સાવધાન થાય તે પહેલાં તો ખેડૂત-સાથીઓ દોડી આવીને વૃદ્ધને ઊભો કરે છે. મોનાએ બીજો દરવાજો ખુલ્લો રાખી દીધો હતો અને ત્યાંથી તેમણે વૃદ્ધની ચીસો સાંભળી હતી.

બેલાન અને અપંગ વૃદ્ધને તેઓ બિછાના પર સુવડાવે છે. મોના, જાણે માથા પર ફટકો પડ્યો હોય તેમ શૂન્યવત્ ઊભી રહે છે. કોઈ ભયંકર કાળી છાયા એને ઘેરી રહી છે. આખરે તે પોતાને સચેત કરે છે અને ઓસ્કરને જોવા આમ તેમ નજર ફેરવે છે પણ, તે તો ત્યાંથી ક્યારનોય ચાલ્યો ગયો છે.

મૃત્યુ-ખત

ખીજી વારના બિચલા પછી વૃદ્ધ ખેડૂત કંઈ બોલ્યા વિના મૃત્યુ પામે છે. એની પાસે જ મોના સતત જાગતી બેસી રહી હતી. વૃદ્ધ શુદ્ધિમાં હોય ત્યારે તે કોઈવાર અંતરના જાંડાણેથી પ્રાર્થના કરતી, પણ એને મનમાં એવું પણ કંઈક થતું કે વૃદ્ધ શુદ્ધિમાં જ ન આવે તો સારું.

વૃદ્ધની અંત ધડી છે. પશ્ચાત્તાપના આવેગથી મોના વ્યાકુળ બની ગઈ છે. એને કંઈ સૂઝ પડતી નથી. એને એમ પણ લાગે છે કે પોતે કશું જ ખોટું કર્યું નથી.

પ્રાગડના દોરા હજી ફૂટું ફૂટું થાય છે. વૃદ્ધની પાસે મોના એકલી જ બેઠી છે. પિતા-પ્રેમના પ્રચંડ આવેગથી તે ચીસ પાડી બેઠે છે.

કાંટાની વાડ

“આપુ ! મારા વશની જ વાત નહોતી રહી ! આપુ, હું નિઃસહાય હતી. વહાલા પિતા, આપુ ! મને ક્ષમા આપો !”

વૃદ્ધ આંખો મીચી જાય છે. મોના સ્તબ્ધ બેસી રહે છે.

સૌ વૃદ્ધને કર્ક પેટ્રીકના કબ્રસ્તાનમાં વંશના અગ્નેનોની બાબુમાં સુવાડી દે છે. જર્મન કબરોની બાબુમાં જ વૃદ્ધની કબર ખોદી હતી.

વૃદ્ધના મૃત્યુના સમાચાર સાંભળી કંઈક સગા વહાલા કબર ઉપર શોક કરવા દોડી આવ્યાં. મોનાએ આ પહેલાં કદી એમાંના ઘણા ખરાને જોયા જ નહોતા. આજે એ બધા ક્યાંથી અને ક્યા ઉદ્દેશથી ફૂટી નીકળ્યા તેની તેને સમજ પડી. કોઈ પોતાને કાકા તો કોઈ મામે કહીને ઓળખાવતો. કોઈક બાણેજ કે ભત્રીજો હતો, કોઈક કાકાના જમાઈનો ફૂઓ હતો તો દાદાની ફર્મના છોકરાનો સાળો હતો. ત્રણ ત્રણ ચાર ચાર પેઢી દૂરના આ સગાઓ કેમ્પના અધિકારીની રજા મેળવી કૃષિ-ધરમાં આવ્યા. એમની સાથે એક ધર્મોપદેશક પણ હતો. ધર્મોપદેશકે બધાના દબાણથી વૃદ્ધનું મૃત્યુ-ખત વાંચવા માડ્યું. પણ એમાં તો એક જ લીટી હતી—‘જે કોઈ માતું છે તે મારી પુત્રીને જ લાગે હું મૂકી જઈ છું.’

આ સાંભળીને બધા કાકા મામાઓ છળી ઊઠ્યા, “બધું જ એક આટલી છોકરીને ? અમારા પર ડોસાને બહુ વહાલ હતું. જરૂર એમાં અમારે માટે પણ કંઈક લખ્યું હશે. ખીન કોઈનો જરા પણ હક્ક એમાં છે નહિ ?”

“ના.”

“અરે ડોસાનું સ્મરણ રહે તે માટે તો કંઈક અમને આપવાનું એણે લખ્યું જ હોવું જોઈએ.”

“ભાઈઓ, હું ખરું જ કહું છું; આમાં તેવું કંઈ જ લખ્યું નથી. અધું જ મોનાને આપ્યું છે.”

“સારું ત્યારે, બલે એ ભોગવે.” કહી સૌ જવાને ઊઠ્યા. અધા દાદરા પરથી ઊતરતા હશે ત્યારે મોનાએ કાઠકિને બોલતાં સાંભળ્યો.

“ડોસો આ છોકરીને ઝોળખી શક્યો નહિ. પણ જે દિવસે આ તમામ માલ-મત્તા અને જગીર કાઠિ હરામખોરને હાથ જશે તે દિવસે તે કબરમાંથી ત્રાડ મારી ઊઠશે. તેમ ન થાય તો હું મારું નામ ફેરવી નાખું.”

મોના સગડી પાસે હાથ પસારી બેસી રહે છે. રાત કેટલી ચાલી ગઈ છે તેની તેને ખબર નથી. સગડીના દેવતા પણ ધુઝાઈ ગયા છે પણ એને ઊઠવાનું મન થતું નથી. એ વખતે તે રસ્તા પર થતી વાતચીત સાંભળે છે, વાતો કરનારા એના ખેતરના મજૂરો હતા.

“લાંબી ટૂંકી સાડી બાવીસ, એણે જ વૃદ્ધને માર્યો છે.”

“એમ જ વળી.”

“આવી છોકરીના હાથ નીચે હું તો કામ નથી કરવાનો.”

કાંટાની વાડ

“અમે પણ એમ જ ઇચ્છીએ છીએ.”

“અરરર, પણ શો કળજગ? એક જર્મન રખડેલ ભામટા પર તે શી મોહી પડી? બુદ્ધા બાપનો વિચાર ન કર્યો, દેશનો વિચાર ન કર્યો, પોતાનો પણ વિચાર ન કર્યો!”

આ મજૂરોએ વૃદ્ધ, મોનાને ગાળો દેતો હતો તે સાંભળેલ. એમણે થોડી ધણી બીજી વાતો પણ જાણી લીધેલ અને હવે તેઓ મીઠું મરચું ભભરાવીને તે ચારે કોર ફેલાવતા હતા.

એકાદ અડવાડિયા પછી એક પછી એક તેઓ મોના પાસેથી કોઈને કોઈ બહાને રજા માગી જાય છે. મોના એમને કંઈ પણ પૂછ્યા વિના પગાર ચૂકવીને જવા દે છે.

ત્રણ દિવસથી તે એકલી જ છે, તે વખતે જેલ-અધિકારી એની પાસે આવે છે અને ભાવણીની આંખે કહે છે:

“બહુ ખોટું થયું બેટા; પણ હવે અફસોસ નકામો છે. હવે તો મને એક જ વિચાર આવે છે, તું એકલી છે, તારી સાથે કામ કરવાને કોઈ આવશે નહિ. તું એકલી નહિ પહોંચી શકે, મને થાય છે, તને વાંધો ન હોય તો જેલના સિપાહીઓને મદદ કરવા મોકલતો રહું.”

“ના જી, તેમ કરશો નહિ.”

“તો કોઈ જર્મન—”

“જી, ના.” અને અક્ષરો ઉપર ભાર દઈને મોના બોલી.

“ પણ ખેટા, આવકું મોટું ખેતર—”

“ મારાં કાંડાં મજબૂત છે. એને હું જ પહોંચી વળીશ, સાહેબ.”

“ પણ સોળ તો ગાયો છે, એ કામ થવું અશક્ય છે, અસંભવિત છે ! ”

“ ના જી, તેવું નથી. એમાંની અર્ધોઅર્ધ તો વસુકેશ છે, એને ચરવા મોકલી દઈ શકાશે. બાકીની ઉપર હું બરાબર ધ્યાન આપી શકીશ.”

“ તોપણ, તું-એક સ્ત્રી, આવા લોકાથી વીંટળાયેલી, ઘરમાં એકલી રહેતાં ડરશે નહિ ? ”

“ હું નથી ધારતી, સાહેબ.”

અર્ધું વર્ષ પસાર થઈ ગયું; ક્લિસમસ પછી ઓરકર દેખાયો જ નથી. એણે પોતાની શક્તિ અને સમચારિત્રની સારી છાપ પાડી હતી અને તેથી તેને છાવણીની અંદર ધણી જ સ્વતંત્રતા મળી હતી. મોના એ સાંભળીને ઝણઝણાટી અનુભવે છે. પણ તેમાંય તેને એક પ્રકારનો ડાંખ લાગે છે. વાડ જ્યાં સુધી પહોંચે છે ત્યાંસુધી એને જવાની છૂટ મળી છે છતાં તે પોતાને કેમ મળવા આવતો નથી ? આ વાતથી મોનાને ધણી વાર ઓછું આવી જાય છે. પણ ક્યારેક એને

હાંટાની વાડ

એમ પણ લાગે છે કે જો તે આવે તો કદાચ પોતે તેની સામે ઊભી પણ રહી શકે નહિ, એ ત્યાંથી ભાગી જ નય.

ગમે તેમ પણ ઓસ્કર એની બાબુમાં જ છે એ સત્યનું એને તીવ્ર જ્ઞાન છે. એ ગમે તેટલી વહેલી ઊઠે તોપણ એના જોવામાં આવે છે કે સ્ત્રીથી ન થઈ શકે તેવાં ખેતરનાં ભારે કામ પોતે ઢોરના વાડામાં પહોંચે તે પહેલાં કાઠકે ડરી જ નાખેલ હોય છે. આ 'કાઠક' તે બીજું કાણુ હોય ?

કાઠ અઘૌકિક, અદૃશ્ય અને અશ્રાવ્ય શક્તિથી તેના દિવસો ઉત્સાહમાં પસાર થઈ જાય છે. રાત્રિ પણ મધુર નિદ્રામાં વ્યતીત થઈ જાય છે, પણ એક દિવસ એવું બને છે કે એની તમામ હિંમત ખૂટી પડે છે.

કમ્પમાં એવી અફવા ફેલાઈ છે કે પશ્ચિમની સરહદ પર દુશ્મનનો એક મોટો હલ્લો થનાર છે. આ હલ્લાને નિષ્ફળ બનાવવા માટે સરકાર ચાંપતા ઉપાયો જલદીથી લેવા માંડી છે. કુશળ અને વિશ્વાસુ હોય એવા એકેએક મરદને જહાજ પર ચડાવી દેવામાં આવે છે. કમ્પના બધા જૂના સંત્રીઓ પણ તે કામ માટે ખસેડી લેવામાં આવ્યા છે, પણ એમને બદલે જે નવાં સંત્રીઓ આવ્યા છે તેઓ તદ્દન સંસ્કારહીન, ચોર-લૂંટારુઓ અને સમાજ જેને કદી પોતાની વચ્ચે રહેવા ન દે તેવા જ લોકોને જેલની રખેવાળી સોંપાઈ છે.

આ નવા સંત્રીઓનો સુખેદાર રાક્ષસથી પણ બદતર છે.

એને કૃષિ-ધર પાસેના ત્રીજા કમ્પાઉન્ડમાં મૂકવામાં આવ્યો છે. એના બોક્ષવા ચાલવા ઉપરથી જ ખખર પડી જાય છે કે ચારિત્ર્યનો તે ધણો જ હલકો છે. એના જ માણસો કહે છે કે તે એક દારૂના પીકાનો કલાક હતો, અને થોડાં વર્ષ ઉપર એક બાળા ઉપર અત્યાચાર ગુજારવાના આરોપસર જેલ પણ કાપી આવ્યો છે.

મોનાના ધ્યાનમાં આવી જાય છે કે પોતે એ લક્ષ્મીઓની નજરે ચડી ચૂકી છે. તે મોનાને વિષે પૂછપરછ પણ કર્યા કરે છે અને ખરાબ નજરથી તેની પાછળ ભમે છે. ક્યારેક તે તેને વિષે તે સાંભળે તેમ ખરાબ ટીકાઓ પણ કરે છે. દિવસે તે બહાનાં કાઢીને કૃષિ-ધરમાં ડોકાય છે અને વાતોમાં પરોવવાનો પણ પ્રયત્ન કરે છે અને એક દિવસ તો એ રાત્રે બારણું પણ ખખડાવે છે.

રાતનો વખત છે, કેમ્પમાં સંપૂર્ણ શાંતિ છે, કાર્ડનો પડછાયો પણ નજરે પડતો નથી. કોણે ટકારો માર્યો હશે તે જોયા જાણ્યા વિના મોના બારણું ઉઘાડે છે. પેલો અંદર આવવાનું કરે છે, પણ મોના ના મુણાવી દે છે. સૂમેદાર આજીજી કરે છે, ફોસલાવે છે, ધમકી આપે છે અને છેલ્લે બળજબરીથી ધરમાં ધૂસવા આવે છે.

“મૂરખ થા મા, આવવા દે, નહિતર-” એ ધીમેથી બોલે છે.

કાંદળની વાડ

મોના એના માથામાં બારણું અથડાવીને બંધ કરવાનું જોર કરે છે. એનું જોર કાંઈ જેવું તેવું નથી પણ પેલાનું એનાથી ચડી જાય એવું છે અને તે મોનાને હઠાવવામાં ફેલેલું થાય છે, પણ ત્યાં તો પાછળ કાંઈ બીજી વ્યક્તિ દેખાય છે. મોના શું થશે તેની શંકામાં ધ્રુજી ઊઠે છે.

પણ પાછળ આવનાર ઓસ્કર જ હતો. બંને હાથે નહોતો બરાબર ખુતાડીને તે એ બદમાશને ગળચીથી ઝાલે છે અને રસ્તા પર ઝીકે છે. દરવાજા બહાર પંદર ફૂટ દૂર તે જઈ પડે છે. ધબ સરખો પડતાં તે થોડીવાર તો અચેત પડ્યો રહે છે પણ પછી ઊભો થઈને ચૂં કે ચાં કર્યા વિના ચાલતી પકડે છે. ઓસ્કર પણ એ જ વખતે મોના સાથે એક શબ્દની પણ આપ-લે કર્યા વિના વાંસો ફેરવી ચાલ્યો જાય છે.

*

*

*

ઉનાળાના વચલા દિવસો છે. સ્થાનિક ઘોડઠોડની રમતો શરૂ થઈ ગઈ છે. ફેદીઓને આ રમતમાં ખૂબ રસ છે પણ અમલદારો તો માને છે કે તેમને એમાં કશી સમજ પણ ન પડે. સંત્રીઓની બદલી પછી કેમ્પનું ‘ચારિત્ર્ય’ સડસડાટનીચું ઊતરી ગયું છે. કાંઈને ખબર પણ ન પડે તેમ દારૂ પણ પેસવા લાગ્યો છે. ‘શેઠ લોકોની બરાક’ તરીકે ઓળખાતા પહેલા કમ્પાઉન્ડમાં એ પહેલી વાર નજરે પડે છે.

અમલદારોને શંકા પડતાં તેઓ એ એક જર્મન ઉમરાવને એક ખાસ તંખૂમાં નજરકેદ રાખેલો તેની ઉપર દરોડો પાડે છે. ત્યાં છએક જણાને પ્લાંડી, શેમ્પન, સિગાર અને એવી જ વસ્તુઓ ઉપર હાથ મારી રહેલા જુએ છે. આ પછી તો આખી જેલની બહુ બારીકીથી જડતી લેવાય છે પણ પરિણામ શૂન્ય આવે છે. જડતી લેવામાં મદદ કરવામાં દિલ-દગડાઈ કરતો સંત્રીઓનો સુબેદાર કંઈજ ખુલાસો કરી શકતો નથી.

બીજીવાર વળી એથીયે વિશેષ ખરાબી બીજા કમ્પાઉન્ડમાં ચાલતી પકડાય છે. તે કમ્પાઉન્ડમાં મોટે ભાગે ખલાસી કેદીઓ જ હતા. તેઓ વચ્ચે એકવાર તાડીને કારણે દગ્ગો મચી જાય છે, પણ આ બધામાંથી વિશેષ કાંઈ માહિતી મળતી નથી.

આ લોકો આ બધા માટે પૈસા ક્યાંથી લાવે છે? કેમ્પમાં દારૂ દાખલ કેમ થઈ શકે છે? જેલના કારખાનામાં અને ખેતરોમાં કામ કરવા બદલ જે રકમ કેદીઓને મળે છે તે તો તદ્દન નજીવી હોય છે અને તે રકમ સીધી જેલ-ખેંકમાં જ કેદીને નામે જમા થાય છે. લડાઈ પૂરી થયે જ તે પૈસા તેમને મળવાના હતા. સુબેદારને બિધડો લેવાય છે પણ તે કાંઈ બોલતો જ નથી. કેદીઓ પાસેથી પણ કાંઈ જાણવા મળતું નથી.

મોના એક દિવસ સવારે ઊડતાં જ જુએ છે કે ઓસ્કર

કાંટાની વાડ

વાડની અંદરથી ખીજ કમ્પાઉન્ડના કેદીઓ જોડે કાંઈ વાત કરી રહ્યો છે. ખલાસીઓ ગાંડા માણસની પેઠે એટાઓ કરે છે. તેઓ હાથની મુઠ્ઠીઓ વાળે છે અને ‘ખખરલઈ નાખશું’ એવી જાતનો ભાવ બતાવે છે. થોડીવાર પછી સૂએદારને પહેલા કમ્પાઉન્ડ તરફથી આવતો તે જુએ છે. સૂએદાર આવી મોટી ખૂમ મારી સૌને વીખરાઈ જવાનું કહે છે અને ઓસ્કર તરફ ઉશ્કેરાયેલા જેવો થઈને ફરે છે. શું બોલાય છે તે સંભળાય તેટલી નજીક મોના નહોતી, પણ તે જુએ છે કે ઓસ્કર કંઈ પણ જવાબ વાળ્યા વિના ચાલ્યો જાય છે.

એક કલાક બાદ તે દૂધશાળામાં કામ કરતી હતી ત્યાં ખીજ કમ્પાઉન્ડમાંથી તીણી ચીસો આવતી હોય તેમ તેને લાગે છે. કામ પડતું મૂકી તે બારણામાં આવી ઊભે છે. ઓસ્કર જેમની જોડે વાતો કરતો દેખાયેલો તે ઉશ્કેરાયેલા કેદીઓ અને સો એક ખીજ કેદીઓ એક માણસની પાછળ શિકારી કૂતરાઓની પેઠે પડ્યા છે. કેદીઓ દાંતિયા કરે છે, રાડો પાડે છે અને એકસો માણસ તીણી ચીસો પાડતો દોડાદોડ કરે છે. એ લોકોએ એનો કોટ ફાડી નાખ્યો છે અને તેના શરીરનો ઉપરનો ભાગ ખુલ્લો કરી નાખ્યો છે. પેલાઓથી છટકવા તે અહીંથી તહીં અને તહીંથી અહીં દોડ્યા કરે છે. તેને વાંસે માર પડી રહ્યો છે, તે પડતો જાય છે, લાતો ખાતો જાય છે અને પાછો ઊઠીને ભાગતો જાય છે. કમ્પાઉન્ડને દરવાજો ઊભેલા પહેરેદારો અને છોડવવા દોડી આવે છે અને

ગાળીબારની ખીક દેખાડવા રાઈફલો દેખાડે છે પણ કેદીઓ એમની રાઈફલો જ આંચકી લે છે. તે લોકો ત્યાંથી ભાગી જાય છે. ભયાનક શેર મચી રહ્યો છે. આખું કમ્પાઉન્ડ ફાલાહલ અને તોડફોડના અવાજોથી ગાજે છે—‘ચોર ! બદમાશ ! પકડો ! મારો !’

મોનાને ઝાંપે રોકનારું કાઈ જ નહોતું. ઝાઝો વિચાર કર્યા વિના તે દોટ મૂકે છે. એને ભય હતો કે એસ્કર ઉપર આક્રમ્ત આવી હશે. બાંહો ચડાવીને દારૂના નશામાં દોડતા કેદીઓને મજબૂત હાથોથી દૂર ખસેડી માર્ગ કરી તે આગળ જાય છે.

“ ખબરદાર ! એક બાબુ ! જંગલીઓ ! ”

એના અવાજ કરતાં તો એનાં મજબૂત કાંડાંથી લોકો ધાછા હડી જાય છે અને મોના પેલા શિકાર અનેલાની નજીક જઈ પહોંચે છે. તેના પગ આગળ તે આળોટી પડે છે, એના મોંમાંથી અને માથામાંથી લોહી વહ્યું જાય છે અને દયા માટે તે કરગરે છે.....

એ તો હતો પેલો સુખેદાર !

જ્યારે તે પોતાના બચાવનારને જુએ છે ત્યારે તે તેના પગ ચાટવા મંડી પડે છે અને બોલે છે: ‘ મા, મને બચાવ.’

બાબુનાં કમ્પાઉન્ડોમાંથી તે દરમિયાનમાં સિપાહી પહેરે-ઝીરોની સશસ્ત્ર ટુકડીઓ આવી પહોંચે છે. ઉશ્કેરાયેલા કેદીઓ

કાંટાની વાડ

પળવારમાં રપુચક થઈ જાય છે, અને પોતાની જગ્યાએ જઈ કામળાઓમાં લપાઈ જાય છે. સિપાહીઓ સૂએદારને લઈ જાય છે.

ત્યાર પછી તેજ દિવસે મોડેથી એને ખબર મળે છે કે છ જણને પકડીને પીલની જેલમાં લઈ જવામાં આવ્યા છે અને ઓસ્કર એમાંનો એક છે. એ પછી એને બીજા સમાચાર મળે છે કે બીજાજ સવારે છએને અદાલતમાં ઊભા કરવામાં આવનાર છે.

ઓસ્કર ઉપર કયો ગુનો લગાડ્યો હશે? મોનાને અદાલતનું તેડું નથી આવ્યું છતાં તે મુકદ્દમે સાંભળવા જવાનો નિશ્ચય કરે છે. એના મનમાં ક્યાંકથી શંકા જાગે છે કે પોતાને માથે કશુંક અનિષ્ટ વીતવાનું છે પણ તે છતાંય તે જવા માટે મક્કમ છે.

ત્રેમની ખાતર

ગૌશાળામાંથી ગાય ભાંભરડાં દે તે પહેલાં તે જાગી જાય છે. દૂધશાળાનું કામ ઝટપટ પતાવી તે પીલ તરફ જવા જીપડે છે. અદાલત પહેરેદારો અને ગામલોકોથી ખાચોખાચ ભરેલ છે. મહામુશ્કેલીએ માર્ગ કરી તે અંદર ધકેલાય છે અને ખારણા પાસેની એક છેલ્લી બેઠક મેળવી લે છે.

એ પહેાંચે છે તે વખતે કામ શરૂ થઈ ગયેલું છે. ફેદીઓની પીઠ તેની તરફ છે અને તેઓ માંચડા પર જિભા છે. પાંચ છે મંદા વાળ અને મેલાં કપડાંવાળા ખલાસી ફેદીઓ અને છઠ્ઠો ઓરકર. સૌને છેડે ટટાર રહી તે જિભો છે. મવનૌરપણુ આવેલ છે, મવનૌરની બાબુમાં એક તરફ હાઈ બેલીક છે અને બીજી તરફ જેલ-અધિકારી છે. સંત્રીઓનો સૂબેદાર કપાળ

કાંટાની વાડ

પર મોટા પાટા બાંધીને સાક્ષીના પીંજરામાં ઊભો છે. અત્યારે તે સરકારી વકીલના સવાલના જવાબ આપી રહ્યો છે.

“હાં સૂબેદાર-બેલો, તમે શું કરો છો?”

સાહેબ, જમાદાર, હબુર, સરકાર વગેરે અભિધાનોથી લઈ લઈને કુર્નિશો બળબળા પછી સૂબેદાર પોતાની વાત શરૂ કરે છે.

કાલની વાત છે, વખત આ જ હશે, તે પોતાની સામાન્ય ‘ડ્યુટી’ ઉપર બીજા કમ્પાઉન્ડમાં હજી દાખલ જ થતો હતો તે જ વખતે કશી જ ચેતવણી કે એની બાજુના કોઈ કારણ વિના એની ઉપર કેટલાક કેદીઓ તૂટી પડે છે, બસો જેટલા કેદીઓ હોવા બેઠાએ-પણ તેમાં આગેવાન જેવા તો અહીં ઊભા રહેલા છ કેદીઓ જ હતા. આમાંના પાંચ બીજા નંબરના જ કમ્પાઉન્ડના હતા પણ પેલો છઠ્ઠો ત્રીજા નંબરમાંથી દોડી આવેલો અને તે જ સૌથી વધુ તોફાન મચાવનારો હતો. એ કમ્પ-કેપ્ટન હોવાથી ગમે ત્યાં જઈ-આવી શકતો અને કેપ્ટન-ગીરીના ઓઠા નીચે એણે પોતાની એ સ્વતંત્રતાનો ધણો દુરુપયોગ કર્યો હતો.

“એ તું કેવી રીતે કહી શકે છે?” હાઈ બેલીફે પૂછ્યું.

“એણે જે કહેલું તે મને મારા હાથ નીચેના સંત્રીઓએ કહી બતાવેલું, નામદાર, પણ આ કિસ્સામાં તો મેં જાતે જ સાંભળેલ છે.”

“શું સાંભળેલ છે ?”

“નામદાર, જ્યારે હું પહેલા કમ્પાઉન્ડમાંના ઉમરાવના તબૂની પાછળ હતો ત્યારે એને ખીજ નંબરના માણસોને કહેતાં મેં સાંભળ્યો કે સૌએ મળી મને પૂરો કરી નાખવો.”

“એટલે ? શું તારી સામે એને કંઈ અદાવત છે ?”
ગવર્નર પૂછે છે.

“જી સરકાર, મારી ઉપર તો તે બહુ જ ખાર છે.”

“એનું કંઈ કારણ ?”

“સરકાર, એ તો જાણતો નથી હું.”

“શું છે એનું નામ ?”

“ઓસ્કર હેર્ષન.”

“ઓસ્કર હેર્ષન આગળ આવે.” ગવર્નર હુકમ કરે છે.

ઓસ્કર અંધારામાંથી બહાર આવે છે કે મોનાની આંખે આંચ વળે છે. એ કેદી છે તેથી તેને સોગન લેવરાવવામાં નથી આવતા.

સાક્ષીના પીંજરામાં છેક નીચે ઊભો હોવા છતાં તેની ગરદન ટટાર છે અને જ્યારે કેદીને માટે રોકવામાં આવેલ વકીલ એને કંઈ પૂછે છે ત્યારે ગભરાયા વિના તે તેના જવાબો આપે છે.

“સુબેદારની જુબાની તેં સાંભળી છે ?”

“જ હા.”

“તારે વિષે એ જે કહે છે તે સાચું છે?”

“એક શબ્દ પણ સાચો નથી.”

“તે દિવસે એના પર થયેલા હુમલામાં તેં ભાગ લીધેલો?”

“લેશ પણ નહિ.”

“ખીન કદીઓએ જે કરેલું તેવું કરવાનું તેં એમને કહેલું?”

“ના જ. મેં એમને કશું જ કહેલું નહિ. પણ અત્યારે હું સૂએદારને જેવો જાણુવા પામ્યો છું તેવો તે વખતે જાણ્યો હોત તો કહેત ખરો.”

“શું? શું કહેત?” ગવર્નર તુરત બોલી ઊઠ્યો.

“કદીઓએ જે કયું તે કરવાનું—તેથી પણ વિશેષ કરવાનું કશું હોત.” ઓસ્કર સ્પષ્ટ ઉચ્ચારે કહે છે.

“તેં એને અત્યારે કેવા સ્વરૂપમાં જાણ્યો છે તે કહી શકશે?”

“કે, તે બદમાશ છે, ચોર છે, તે લોકો પાસેથી ધમકાથી પૈસા કઢાવે છે, એમની જોડે ખરાબ વર્તન રાખે છે.”

“અને આ બધું તેં પહેલાં જાણ્યું હોત તો તું કદીઓને શું કરવાનું કહેત?”

“એનો જન ન નીકળી જાય ત્યાંસુધી એને પીટવો.”

“તું એ કબૂલ કરે છે?”

“હા હા.”

ગવર્નર હાઈ બેલીફ તરફ વળે છે અને કહે છે, આથી વિશેષ આગળ વધવું જરૂરી છે? એ માણસ કહે છે કે પોતે શુનામાં ખરેખર ભાગ નથી લીધો પણ સૂબેદારની વાતથી વિશેષ આધારભૂત કંઈ વસ્તુ છે?”

હાઈ બેલીફ એમાં સંમતિ આપતો જણાય છે. ખચાવના વકીલની ઇચ્છા બીજા ફેદીઓને બોલાવવાની હતી પણ તેમ કરવું નકામું, તે આટલા ઉપરથી એ સમજી જાય છે.

સરકાર-પક્ષના વકીલ બોલે છે, “હું આ છ ફેદીઓને ન્યાયની સખતમાં સખત સજા મળે તેવું માગું છું, કારણ કે લશ્કરનો એક હોદ્દેદાર જ્યારે પોતાની ફરજ પર હતો ત્યારે તેના પર આવો દિયકારો અને જંગલી હુમલો તે લોકોએ કર્યો હતો એ એક ખરાબમાં ખરાબ ગુનો ગણાય છે.”

ન્યાયપંચમાં થોડો ગણગણાટ થાય છે પણ મોના પોતાના શ્વાસની ધમણના અવાજમાં એ સાંભળી શકતી નથી. હાઈ બેલીફ ચુકાદો આપવા બિભો થાય છે.

“આ એક ગંભીર ગુનો છે તે હું ફરીથી કહું છું. આવા ઘંઘાઓને જો છાવણી-જેલમાં ચલાવી લેવામાં આવે તો આખું લશ્કર પણ શાંતિ અને વ્યવસ્થા જાળવવામાં નિષ્ફળ નીવડે, માટે પ્રજાનાં સુખ અને શાંતિની ચિંતા રાખનારાઓ એ પોતાની ફરજ સમજે છે કે આવા સભ્ય ફેદીઓને પણ—”

“સખૂર ! એક મિનિટ, સાહેબ !” કાંઈ સ્ત્રીના મોટા અવાજમાં હાઈ બેલીફનો અવાજ ડુબી જાય છે.

ખીજી જ પળે મોના માર્ગ કરતી આગળ આવતી દેખાય છે. વકીલ એને ઓળખે છે. એ માને છે કે તે પોતાના મામલાને ટેકા આપવા આવે છે એટલે તે બોલો થઈને કહે છે :

“આ જ તે જુવાન બાળા છે કે જેણે સૂબેદારને ઉશ્કેરાયેલા કેદીઓના પંજામાંથી બચાવ્યો, અને જેનો ઉદ્દેશ્ય મેં મારી વાતની શરુઆતમાં કર્યો હતો. જો સમય બહુ થઈ ન ગયો હોય તો તે આપણને કંઈક એવું કહી શકશે કે જે આ કેદીઓનાં ચારિત્ર્ય અને હેતુઓ ઉપર પ્રકાશ પાડે.”

“ના જી. આ કેદીઓનાં ચારિત્ર્ય ઉપર નહિ પણ સૂબેદારના.” મોના કહે છે.

ન્યાયપંચમાં થોડી ચર્ચાબર્ણ થાય છે પણ પછી હાઈ બેલીફ કહે છે :

“એને જે કહેવું હોય તે તે બલે કહે.”

મોના સાક્ષીના પીંજરામાં આવે છે, એને સોગન લેવસ-વવામાં આવે છે; પણ આવી વિધિઓથી અને ન્યાયાધીશો, વકીલો અને પ્રેક્ષકો તેને ટીકી ટીકીને જોઈ રહેલા હોવાથી તેને અંગે ધુન્નરી છૂટે છે, પરંતુ એની સાથેની વાત શરૂ થાય છે ત્યારે તે થડક્યા વિના જવાબો આપે છે.

“સૂબેદાર વિષે તમારે કંઈ કહેવું છે ?”

“ જી હા, મારે અને વિષે કહેવું છે. ”

“ શું કહેવું છે ? ”

“ કે તે દુષ્ટ માણસ છે અને લશ્કરને નીચું જોવડાવે તેવો છે. ”

ગવર્નર પોતાના ચશ્મા ચડાવે છે અને તેની સામે જુએ છે. પછી તે કટાક્ષથી હસે છે અને કહે છે:

“ દોકરી, ત્યારે તો તું લશ્કર વિષે કંઈક જાણતી લાગે છે. પેલો તારી છાતી પર ચાંદ લટકે છે તે શેનો છે ? ”

“ વિક્ટોરિયા ક્રોસ છે તે. ” ગરદન ટટાર કરીને મોના જવાબ આપે છે, “ મારા હાઈને યુદ્ધમાં મૃત્યુ પામતાં એ મળ્યો છે અને શહેનશાહે તે મારા પિતાને મોકલેલ છે. ”

ગવર્નરની આંખ પરથી ચશ્મા સરી પડે છે અને તેનું મોં સખત બને છે. પળવારની શાંતિ પછી હાઈ બેલીફ કહે છે:

“ સૂબેદારને વિષે તું જે કહેવા માગે છે તે જાત-અનુભવનું છે ? ”

શાંતિની એક બીજી ક્ષણ પસાર થઈ જાય છે.

“ કહી નાખ. ” હાઈ બેલીફ કહે છે.

“ જી હા, જાત-અનુભવનું જ. ”

મોના સાક્ષીના પીંજરાના સળિયા પકડે છે અને એ દેખાઈ આવે છે કે તેનાં આંગળાં ઘુજી રહ્યાં છે. એ બોલવાની

કાંદાની વાડ

શરૂઆત કરવા પ્રયત્ન કરે છે પણ શબ્દો જ એકદમ જડતા નથી. પછી આંખો ઊંચી કરીને સ્વગત બોલતી હોય તેમ બોલે છે, “ઓહ, મને આમ કેમ થાય છે?” પછી જરા માથું ધુણાવી બોલવા માંડે છે અને એક શ્વાસે બોલતી જ રહે છે. સૂએદારે પોતાની ઉપર હુમલો કર્યો હતો તે આખી વાત કહી નાખે છે. કેવી રીતે, રાત્રે મોડેથી, જ્યારે પોતે એકલી અને અસહાય હતી ત્યારે, તે પોતાના ઘરમાં બળ-જખરીથી પ્રવેશ કરવા માગતો હતો, એ પોતાના જોરમાં ફાવી જવાની અણી ઉપર હતો તે જ વખતે કેવી રીતે ઓસ્કરે આવીને એને ગળચીથી પકડ્યો અને દૂર ફેંક્યો અને પોતે બચવા પામી-અધું જ એણે કહ્યું.

“એટલે, જો આમાં કાંઈ ખાર જોવું હોય તો તે સૂએદારને હેઠન સામે છે, નહિ કે હેઠનને સૂએદાર સામે.” મોનાએ પૂરું કરતાં કહ્યું.

વાત પૂરી થઈ ત્યાંસુધી કોર્ટમાં ગણગણાટ ચાલ્યો. પછી હાઈ બેલીફ ઊઠે છે અને સાક્ષીના પીજરાની બાજુમાં બેસેલા ઓસ્કરને પૂછે છે:

“સાચી છે આ વાત?”

ધોધરા અવાજે ઓસ્કર કહે છે, “દિલગીર છું કે એ સનારીએ જ એ વાત કરી છે, પણ સત્ય છે, અક્ષરે અક્ષરે સાચી વાત છે.”

“હળાહળ જુદું!” લાલ લાલ મેં કરી ડોકું ધુણાવી સૂએદાર ખરાડી ગિટે છે.

“જુદું?” ઓરકર એકદમ ખૂમ મારે છે અને પછી હાથ લંબાવી સૂએદાર તરફ ચીંધી કહે છે:

“તપાસ કરો. જે વખતે મેં એની ગળચી પકડેલી ત્યારે મારા નહોર એની ગરદનમાં પેસી ગયેલા, જોઈ લો તેનું નિશાન છે કે નહિ ત્યાં?”

તે જ ક્ષણે સૂએદાર પોતાની ગરદન અને દાઢી છાતીમાં ધાલી જાય છે પણ તે પહેલાં તો ન્યાય તોળવા ખેડેલા લોકોએ એની ગરદન પર ચાર આંગળાં અને એક અંગૂઠાનાં કાળાં નિશાન જોઈ લીધાં હતાં.

આટલે સુધી વાત પહોંચેલી જોઈ બચાવના વકીલ ઊભા થાય છે અને ખીજ કદીઓને પણ બોલાવવાની માગણી કરે છે.

એક પછી એક પાંચે જણા ઊભા થાય છે અને એક જ વાત કહે છે. જ્યારે દોડાદોડ શરૂ થઈ ત્યારે સૂએદાર પોતાની ઉપર ભરોસો રાખવાનું કહી દર બપોરે કદીઓની વતી હોડમાં પૈસા મૂકવા જતો પણ તે પૈસા ખાઈ જ જતો. ધણીવાર કદીઓની જીત થયેલી પણ તે હંમેશાં જુદું જ બોલતો, પણ આખરે એની બદમાશી પકડાઈ ગઈ.

“હેઈને અમને સલાહ આપી કે જેલ-અધિકારીને ફરિયાદ

કાંટાની વાડ

કરવી, પણ અમે તો જાતે જ એને સકંજમાં લઈ એનાં ગળવાં જોઈ લેવાનો વિચાર રાખ્યો, પણ નશો જરા વધારે પડતો થઈ ગયેલો હોવાથી અમારાથી વધારે પડતું આગળ વધી જવાયું.”

“ગલત, બધું જ ગલત !” સૂએદાર ગર્જી બેઠો છે.

“એક પણ વાત ગલત નથી.” કેદીઓની પાછળથી એક અવાજ આવે છે. કેદીઓને કોર્ટમાં લાવનાર સંત્રીનો એ અવાજ હતો. માંચડાની પાછળથી આગળ આવીને તે કહે છે :

“મને સોગન લેવરાવો, સરકાર.”

“એય રડકલીફ, જે બોલ તે સંભાળીને બોલજે.” સૂએદાર ખૂબ મારે છે પણ એમાં ક્રોધ રૂપે દેખાઈ આવે છે. “અહીં જૂઠું એક મિનિટ પણ ચાલતું નથી તે યાદ રાખજે.”

“હા જી, હું એ જાણું છું. આપનું જૂઠું કેટલી વાર ચાલ્યું તે આપે અનુભવી લીધું એટલે આપની એ વાત સાચી લાગે છે.” અને રડકલીફ બોલવા લાગે છે. એની વાત કેદીઓની વાતોને મળતી જ આવે છે, વિશેષમાં તે ઉમેરે છે કે સૂએદારે એના હાથ નીચેના સિપાહીઓને પણ લૂંટવામાં બાકી નથી રાખ્યું. એના જુદામો તો સિપાહીઓને પણ અસહ્ય થઈ પડ્યા છે.

“અને—કેમ્પમાં દારૂ આવે છે, સિગાર આવે છે—ખાસ

કરીને તો ‘ શેક લોકોની ખરાક’માં. તે બધું લાવનાર આ સૂએદાર જ છે. આ ધધામાંથી તે સારી એવી કમાણી કરે છે, બે દિવસ પહેલાં જ એણે ખૂબ ચડાવ્યો હતો ત્યારે એ ધણી વાતો બકતો હતો અને કહેતો હતો કે ખેંકમાં તેને નામે પાંચસો પાઉન્ડ જમા થયા છે. ”

ત્યાર પછી બહુ ઝડપથી કોર્ટનું કામ પૂરું થઈ ગય છે. ગવર્નરને લાય છે કે રખેને વળી બીજો ફરિયાદો ફૂટે. છ કેદીઓને એક દિવસની બંધ જોલની સજા મળે છે પણ તે તેમણે કસ્ટડીમાં ભોગવી જ લીધી હતી એટલે પાછા છાવણીમાં જવા દેવામાં આવે છે.

અદાલત ઊઠતાં જોલ-અધિકારી સૂએદારને કહે છે કે તેણે છાવણીમાં આવવાનું નથી, પણ વળતે દિવસે જહાજ પર ચડવાનું છે માટે તેની તૈયારી કરે.

“ શરમ છે ! તારા જેવા થોડા નાલાયકોને કારણે આખી પ્રજાની વગેરે થાય તેવું કારણ આ જર્મન કેદીઓને મળ્યું છે. ”

સંત્રીઓથી ઘેરાઈને કેદીઓ છાવણીએ પાછા જવા બહાર નીકળે છે. ઓસ્કર મોના ઊભી હતી ત્યાં આગળથી જ પસાર થાય છે પણ તે એની સામે આંખ પણ ઊંચી કરતો નથી.

આવેશ ઊતર્યા પછી મોનાને જ્ઞાન થાય છે કે પોતે જ

કાંટાની વાડ

કર્યું તે કેદીઓને માટે નહિ પણ પોતાને જ માટે. શહેરીજનો એની પાસે નીકળતાં ઘૂણાની નજરે તેને જોઈ લે છે. બધા આશ્ચર્ય થાય છે તેવું લાગતાં તે બહાર નીકળવાની હિંમત કરે છે પણ બહાર તો સ્ત્રીઓ, પુરુષો અને છોકરાંઓનાં ટોળાં પગથિયાં ઉપર અને દરવાજાને વીંટળાઈને જ ઊભાં હતાં અને જેવી તે બહાર નીકળે છે કે બધાંજ ‘શરમ, શરમ’ના અવાજો કરે છે.

“દ્રોહી !”

“ પોતાના જ માળાને ચૂંચી નાખનારી મેલડી !”

“ એક રઝળેલને બચાવવા પોતાના જ દેશભાઈની વિરુદ્ધ ઘુણાની આપતાં જીભ કપાઈ ન ગઈ ?”

“ ધરમની પૂછડી !”

ધધખતા કાળમીઠ પથ્થર પર પાણી પડતાં જેવો હમકારો થાય તેવો જ એકધારો અવાજ એની પાછળ પાછળ આવ્યા કરે છે—‘ જો રહી, એ જાય પેલી, એય એલી—’ જ્યારે વચ્ચડામાં પહોંચી ત્યારે જ એ અવાજો બંધ થયા.

અર્ધે પહોંચતાં રસ્તામાં જેલ-અધિકારીની મોટર એની નજીક થઈ ગઈ. એની સાથે વાત કરવા તે મોટર થોભાવે છે. તેનો હમેશાં માયાળુ દેખાતો ચહેરો અત્યારે ગંભીર, બલકે ઉમ દેખાય છે.

એમની ખાતર:

“ તે બધું ન્યાયને ખાતર કર્યું છે તે હું કબૂલ કરું છું, પણ છતાંય—બહુ ખરાબ કર્યું, દીકરી, મને તારી આપતનો અફસોસ થાય છે, તારે ચુપ રહેવું જોઈતું હતું.”

તે ઘેર પહોંચે તે પહેલાં પેલા છ કેદીઓ છાવણીમાં આવી ગયા હોય છે અને તેણે અદાલતમાં જે જુખાની આપી તેની વાત દાવાનળની પેઠે પાંચે કમ્પાઉન્ડોમાં પ્રસરી જાય છે. તે ઘર આગળ આવે છે કે તુરત બીજા કમ્પાઉન્ડના ખલાસી કેદીઓ કે જેમણે પહેલાં તેની સામે ખરાબ દેખાવ કરેલો તેઓ તેને ટોપી ઉતારી માન આપવા વાડ આગળ દોડી આવે છે. મોના એમની સામે જોતી નથી. મૂંઝવણ અને લજ્જાથી ઘેરાઈને તે ઘરમાં પેસી જાય છે.

આખો દિવસ કામ કરવું એને સોરવતું નથી. રાત્રે તે વૃદ્ધ પિતાની ખાલી બેઠકમાં ઢગલો થઈને પડે છે. દેવતા આગળ તે કલાકો સુધી બેસી રહે છે. સવારનું પોતે બાધું નથી તે પણ તે જૂલી જાય છે.

બધું પતી ગયું. બધું મુકી પોતે જ ખાલી નાખી. જે વાત તે પોતાનાથી પણ ગુપ્ત રાખવા ઇચ્છતી હતી, જેની ચર્ચાતો તે પોતે જ ઈન્કાર કરતી હતી તે વાત તેણે જ સુલદં અવાજે જાહેરમાં ખુલ્લી કરી દીધી !

મોના ઓસ્કરને ચાહે છે—એક અંગ્રેજ છોકરી એક જર્મનને ચાહે છે, જર્મનો પ્રત્યેની ઘૃણા બતાવવામાં જેનાથી

કાંટાની વાડ

કાંઈ આગળ વધી શકતું નહિ તેવી મોના એક જર્મનને જ આહે છે! પોતાના મનની આ વાત પોતે જ નહોતી માનતી પણ આજ તો એ વાત જગત જાણી ચૂક્યું! લોકો કહેતા હતા કે તેના પિતાનું ખૂન તેણે કર્યું છે. જો એ સાચું હોય તો તેણે આ બીજી વાર એ પિતાનું ખૂન કર્યું. આવી વાત જાહેરમાં પોકારીને એણે પિતાની, કબરને લાંછન લગાડ્યું.

“પણ મારા હાથની જ વાત રહી નહિ, હું અસહાય હતી.” એના મગજમાં પડેલા ઊંઠે છે, પણ એમાંથી એને આ વખતે શાંતિ મળતી નથી.

એક ક્ષણ એને એવું લાગે છે કે તેણે પોતાની જાતિ ઉપર કલાંક બેસાડ્યું છે, એણે પોતાનું મોં બધા સામેથી સંતાડી રાખવું જોઈએ, એણે ક્યાંય બીજે ભાગી જવું જોઈએ—નોકાલોમાં હવે નહિ રહેવાય; પણ પછી એની સામે ઓસ્કર આવે છે. તે તો અહીંજ પડ્યો રહેવાનો—એનું હૃદય રડી ઊઠે છે, “ના—ના. એમ પણ નહિ બને.”

અને ઓસ્કર એને વિષે અદાલતમાં જે બોલ્યો હતો તે તેને યાદ આવે છે. માથું ઉછાળી તે વિચારમાં ગણગણે છે.

“શા માટે—? આમાં બોટું શું છે?”

રાત્રે ધરને બારણે તાળું મારવા જાય છે ત્યારે એક પત્ર બારણાની તરડમાં તે જુએ છે. કેદીના નોટપેપર જેવો તે

કાગળ હતો. એના પર કંઈક લખ્યું હતું. અક્ષરો અપરિચિત હતા પણ કેના હશે તે સમજી શકાય તેવું હતું.

એમાં માત્ર આટલું જ લખ્યું છે—‘બુદ્ધા હાઈઝ, પ્રભુ તમારું કલ્યાણ કરો.’

અંતરેમિથી એકદમ કાગળને ઉપાડી તે હોઠે ચાંપી દે છે, પણ ખીજી જ ક્ષણે દાદર ચડતાં એને પિતાનું સ્મરણ થાય છે અને એના પર જૂની નિર્બળતા સવાર થઈ જાય છે—“પિતા ! પ્રભો ! મને માફી આપો ! હું અસહાય છું !”

આખરી પ્રાર્થના

નાતાલ-સમાહ ફરી આવ્યું છે. યુદ્ધની એ બેલ્લી નાતાલ છે. યુદ્ધ કરતાં રાષ્ટ્રો તરફથી એ સ્વીસ ડોક્ટરો આખા યુરોપની નજરકેદની છાવણીઓના નિરીક્ષણ માટે નિમાયેલા છે, તેઓ નોકાલોમાં આવે છે.

પાંચે કમ્પાઉન્ડને ચક્રર લગાવી લીધા પછી તેઓ કૃષિ-ધર પાસે દૂધની પરીક્ષા માટે આવે છે. બંને સરસ માણસો છે. મોના તેમને પોતાની સાથે ચા લેવા નિમંત્રે છે.

ભોજનગૃહમાં ચા લેતાં તેઓ વાતો કરે છે, પણ મોના કેદીઓની ક્રિયાદો વિષે બોલે છે ત્યારે તેઓ ધ્યાન આપતા નથી અને તેમાંનો એક જણ તો કંટાળો પણ બતાવે છે.

એક કેદી કહેતો હતો કે બટેટામાં ઈયળો હોવાને કારણે

તે ખાઈ શકાતાં નથી, જે સાર્જન્ટ તેમને બધું ખતાવતો હતો તે વખતે બોલી ઊઠેલો, “તેની વાત જરા પણ માનશો નહિ. એ તો બડો જૂઠો છે.” કેદી એ પછી એક શબ્દ પણ ન બોલ્યો.

“હું એટલું તો કહી શકું છું કે કેદીની વાત સાચી નહિ હોય,” એક ડોક્ટર કહે છે, “પણ સાર્જન્ટની રીતભાત પણ માણસાઈ વિનાની જ કહેવાય.”

“બધે જ એવું છે? જર્મનીમાં પણ એવું છે?” મોના પૂછે છે.

“જર્મની જેટલું તો ખરાબ ક્યાંય નથી. ત્યાંના અધિકારીઓનાં દિલમાં તો કેદીઓ પ્રત્યે લેશ પણ દયા નથી અને તેમાંય તમારા બ્રિટિશ કેદીઓ તો ઠાર જેવું જીવન જીવે છે.”

“પણ એ તો યુદ્ધ વસ્તુ જ એવી સેતાન છે. જેઓ લડાઈમાં હારે છે તેમને તે ઝૂતી ખનાવે છે, અંત સુધી ખતમ થઈ જવા ઉશ્કેરે છે અને જેઓ જીતે છે તેમને તે રાક્ષસો ખનાવી દે છે.”

“બધી જગ્યાએ એમ નથી હોતું, બેન!”

“નહિ? તો તો પરમેશ્વરથી એટલી કૃપા!”

તે પછી ડોક્ટર મહેમાનો મોનાને દૂધશાળાની ચોખ્ખાઈ અને દૂધની જાત માટે અભિનંદન આપે છે અને પૂછે છે કે

કાંટાની વાહ

એ બધું એનાથી કેમ બની શકે છે? ઓસ્કર વિષે બોલતાં મોનાને ભય લાગતો હતો તેથી તે કહે છે કે એકલે હાથે ખણુ કામને પહોંચી ન વળાય તેવું નથી હોતું.

“વાહ!” ડોક્ટર કહે છે. “હું તો માનું જ છું અને કહું છું કે સાચા દિલથી બે હાથ જે કામ કરી શકે છે તે દિલ વિના બાવીસ હાથથી પણ ન થાય.”

“લડાઈમાં પણ એ જ સિદ્ધાંત કામ કરે છે ને?” બીજો ડોક્ટર બોલે છે. “લડાઈમાં પણ આમ જ બન્યું છે. ઈંગ્લાંડની છત અને જર્મનીની હાર આજ નિયમે થઈ.”

“જર્મનીની હાર?” મોની બોલી ઊઠે છે. “તો શું લડાઈ પૂરી થઈ?”

‘પૂરી થઈ નથી તો હવે થવાની, અને બણી જલદીથી પૂરી થવાની, બહુ તો તમારા દુશ્મનો એકાદ વાર જોર કરી લે, પણ તેથી કાંઈ લડાઈ હવે લખાય એવી આશા નહિ રાખજો.”

મોનાનું હૈયું આનંદથી નાચી ઊઠે છે. શું ખરેખર એ સંભવિત છે કે લડાઈ પૂરી થઈ જશે! લડાઈ બંધ થશે! ઓહ, પરમેશ્વરની કેવી કૃપા! પછી તો તેના અને ઓસ્કરના માર્ગ વચ્ચે કોઈ જ જાતની આડખીલી નહિ રહેવાની.”

ઓસ્કર જર્મન છે તે કારણે નહિ, પણ ઓસ્કરના દેશની

સરકાર સામે પોતાના દેશની સરકાર લડે છે માટે જ અને વચ્ચેના પ્રેમને લોકો પસંદ નથી કરતા. એમના પ્રેમ વચ્ચે આવનારી વસ્તુ જાતિ-ભેદ નથી પણ યુદ્ધ છે અને તેથી યુદ્ધ જતાં બધી મુશ્કેલીઓ પણ ચાલી જશે.

“પ્રભુ, પ્રભુ, યુદ્ધને બંધ કરાવ, યુદ્ધને બંધ કરાવ, બંધ કરાવ!” સવાર ઊગે ને મોના પ્રાર્થના કરે છે, રાત્રે સ્વપ્નમાં પણ તે એ જ પ્રાર્થના કરતી હોય છે.

ગયા વર્ષની પેઠે આ વખતે પ્રાર્થનાઓનો જલસો નથી રખાયો પણ તેને બદલે પ્રસંગને અનુરૂપ કેમ્પના દેવળમાં જ સમૂહપ્રાર્થના, ઉપદેશ અને ભજનો ઇત્યાદિનો કાર્યક્રમ રખાયો છે. એક મોટો લુથરન ઉપદેશક તેના પ્રમુખ તરીકે આવનાર છે.

નવા વર્ષના પ્રથમ પ્રભાતે મોના પોતાના એક બળદને ખાણુ આપવા તબડકું લઈ બહાર નીકળે છે ત્યારે તે જોલના દેવળમાંથી ભજનના સૂર આવતા સાંભળે છે. તે સાંભળવા માટે એ ઊભી રહી જાય છે. વળતા દિવસના દેવળના કાર્યક્રમ વચ્ચે ગાવા માટે કેદીઓની નાની ટુકડી ગીત તૈયાર કરતી હોવી જોઈએ અને હારમોનિયમ વગાડનાર તરીકે આસ્કર હોવો જોઈએ એમ મોના ધારે છે.

ગીતની ભાષા એનાથી અપરિચિત હતી પણ સ્વરોને તે બરાબર જાણતી હતી. નાની હતી ત્યારે પોતે તે દેવળમાં ગાતી—

“ A sure stronghold our God is still... ”

એક જ ભજન, એક જ ધર્મ, એક જ ઈશ્વર, એક જ માતા છતાં—

કેટલી દુષ્ટતા, કેટલી બેવકૂફી ! લોકો કેમ એકમેક પ્રત્યે ધર્મ અનુભવી શકતાં હશે ?

નવા વર્ષે દિવસભરનું કામ પતાવી દૂધશાળામાંથી તે બહાર નીકળે છે તે વખતે દેવળનો ઘંટ તે સાંભળે છે અને કેદીઓની ટુકડીઓ જોઈના દેવળ તરફ જતી દેખાય છે. આસ્કર પણ સૌની સાથે છે.

એકાએક એને એક વિચાર સૂઝે છે; જો એક જ ધર્મ છે, તો એમની સાથે તે પણ દેવળમાં કેમ ન જઈ શકે ? જો સંત્રીને વાંધો ન હોય, તે જવા દઈ શકતો હોય તો શું વાંધો ?

પોતે શું કરે છે તેનો તેને ખ્યાલ આવે તે પહેલાં જ તે મેડી ઉપર જાય છે, દેવળમાં પહેરી જવાનાં વસ્ત્રો પહેરે છે અને ત્રીજા કમ્પાઉન્ડના દરવાજા તરફ ચાલવા પણ લાગે છે.

છાવણી—જેલનું દેવળ એટલે જાણે લાકડાની મોટી વખાર. એને એક છેડે ઊંચો માંચડો છે અને જમીન પર બેઠકા જેવું બનાવેલું નથી. માંચડા ઉપર એક નાના ટેબલની પાછળ ઊભા રહીને લુથરન પાદરી કાળો ઝબ્બો પહેરી બાઈબલનું

અંધવાંચન કરે છે. એની સામે જમીન ઉપર પાંચસો છસો માણસો હારબંધ બેસ્યા છે, દયા બિન એવો એમનો દેખાવ છે, કેટલાક સાવ છોકરડા છે. કેટલાક ખખડી ગયેલા ડાસા છે, કેટલાકે સારાં કપડાં પહેર્યાં છે તો કેટલાકનાં શરીર પર ચીંથરાં જ લગાડી રહ્યાં છે. કોઈના પગમાં ચકચકિત જોડા છે તો કોઈના જોડામાંથી અદાર ઠેકાણેથી પગ બહાર દેખાતા હોય છે. કેટલાકનું મોં સરસ હજમત કરેલું છે અને કેટલાકનાં મોં બચસન અને કુટેવોથી વરવાં થઈ ગયાં છે. સૌની આંખો પાદરી ઉપર મંડાયેલી છે. નિર્જન શાંતિ છવાયેલી છે, કેવળ પાદરીનો જ અવાજ સંભળાય છે.

આ શાંતિમાં મંત્ર ઉપર જવાને દરવાજો ઉઘાડતાં ‘ક્રિચૂડ’ એવા અવાજથી ભંગ પડે છે. અવાજની પાછળ જ એક સ્ત્રી સૌના જોવામાં આવે છે. બધા એને ઝોળખે છે, એ હતી નોકાલોની મા. ક્ષણવાર તો તે પોતાની ઉપર ચોટી રહેલી આંખોથી ડહાઈ જાય છે. પછી કોઈકના હાથનો એને સ્પર્શ થાય છે અને તેને એક ખુરશી બતાવવામાં આવે છે. એના ધ્યાનમાં આવી જાય છે કે દોડીને બાબુની ઓરડીમાંથી ખુરશી કોણ લાવ્યું હતું.

વાંચન પછી ભજનનો ક્રમ આવે છે. પ્રથમ પાદરી ગાય છે. રાત્રે પોતે સાંભળ્યું હતું તે જ ગીત ! પણ એ ગીત ન્યારે હારમોનિયમ પર ગવાવા લાગે છે ત્યારે તો એટલા બધા માણસોની વચ્ચે પણ એ ઘૂંટણભર થઈ જાય છે.

કાંટાની વાડ

ઘેરા અને ચોખ્ખા અવાજે બધા ફેદીઓ જર્મન ભાષામાં એ ગીત ગાય છે ત્યારે એકાએક વચ્ચે એ જ સૂરમાં એ જ ગીતના અંગ્રેજી શબ્દો ગૂંછી જાડે છે. એક સ્ત્રીના કંઠમાં તે અતિ મૃદુ બની જાય છે :

“ A sure stronghold our God is still... ”

બધા ફેદીઓ એ શબ્દો અને સ્વરમાં તદ્દલીન થઈ સાંભળવા માટે ચુપ બની જાય છે અને પછી એક જ સૂર દેવળમાં ઘૂંટાય છે—

“ A sure stronghold our God is still... ”
(ઈશ્વરનો પ્રભાવ હજી એવો જ પ્રતાપી છે.)

આકસ્મિક પ્રેરણાથી બધા આંખો મીચી જાય છે. સૌનાં હૈયાં તાલબદ્ધ થડકારા લે છે અને એમની બોડે ઓરડો પણ થડકારા લેવા લાગે છે ત્યાંસુધી સૌ સ્તબ્ધ બની બેઠાં રહે છે.

ભજન પૂરું થાય છે ત્યારે મોના બેસી જાય છે.

ભજન પૂરું થાય છે અને પાદરી બોધ આપવાનું શરૂ કરે છે. વચ્ચે વચ્ચે એકાદ બે શબ્દો જોટલું જ મોના સમજે છે. એની આંખો દરવાજા તરફ ભ્રમવા જાય છે. ઓરડર ત્યાં બેઠો છે. તેનું માથું ઊંચું છે અને આંખો ઝગમગ મારે છે.

“ પ્રભુ, પ્રભુ, યુદ્ધને બંધ કરાવ ! ”

*

*

*

આખરી પ્રાર્થના

પાછો ઉનાળો આવી પહોંચે છે. સૂર્ય ઊગે છે અને આથમે છે, પક્ષીઓ ગાય છે અને નાચે છે, સૃષ્ટિ અશાંત ભાવે ખીલે છે અને મધુરતાને વહેવડાવે છે પણ યુદ્ધ તો જ્યાં છે ત્યાં જ ઊભું છે. એનો અંત આવતો નથી. ત્યાં નવસર્જનનો આનંદ નથી પણ કેવળ સંહાર જ છે, કેવળ દુઃખ અને દર્દની ચીસો જ છે. પેલા સ્વીસ ડોક્ટરે કહેલું કે દુઃખનો બહુ તો હવે એકાદ વધુ વાર જોર કરી લેશે, એ પણ થઈ ગયું, વિનાશની આમ ફેલાવતાં એક મોટી આગે-ફૂચ એણે કરી લીધી. એથીયે ચડી જાય એવી પીછેહઠ પણ એણે હવે તો કરવા માંડી છે.

કેમ્પ-એલના કેદીઓ બધા સમાચારોથી બરાબર માહિતગાર હોય છે. ફ્રંટ પર લડતા એમના લશ્કરના ભાવિ સાથે એમના ઉત્સાહ કે જીવ્સાનો પણ પારો ચડ-ઝીતર થાય છે. પહેલાં તેઓ એવી વાતો કરતા કે સાંજળનારનું હૈયું થડકી જાય. સાંજળનારને મન જર્મન લોકો તો કેણુ જણે ફેવાય હશે એમ થઈ આવે. તેઓ વાતો કરતા કે જર્મન લોકો લંડન ઉપર હલ્લો લઈ જાય છે, બર્કિંગહામ પેલેસને ઉડાડી મૂકે છે, બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના શુક્રા ઊડી જવાના છે અને ત્યારપછી અમેરિકાનો મુકાબલો કરશે અને એમ આખી દુનિયાને સર કરશે, પણ ત્યારપછી એમની વાતો ઢીલી બનવા લાગી. હવે તો જર્મનોની હારના જ સમાચારો આવે છે એટલે એમને જરા શૂંઝવણ થાય છે. શું હશે લડાઈનું ?

હાંડાની વાડ

સરવાળે મીડું જ ? અને દશ વર્ષ આમ જ આપ્યાં જાય તો તો લડાઈનું મૂળ કારણ શું હતું ને પણ બુલાઈ જાય !

મોનાની જિજ્ઞાસા બહુ તીવ્ર છે. લડાઈનો ખરેખર અંત આવે છે ? ઓસ્કર શું માને છે ? એ શા માટે પોતાની પાસે આવનો નથી ? શું એ એમ માનતો હશે કે તેને લીધે મને તકલીફ થાય છે ?

અંતે ઓસ્કર આવે છે. રાતનો જ સમય છે. મોના એનો ધૂળતો અવાજ ખુલ્લા બારણાની બહારની બાજુએથી સાંભળે છે.

“ મોના ! ”

મોનાને એણે નામ લઈને આમ પ્રથમ વાર જ બોલાવી.

મોનાને પણ આખે શરીરે ઝીણી ધુળરી પ્રસરી જાય છે. પિતાને જીવલો આવ્યા પછી તે આમ તેની સામે ક્યારેય જોતી રહી નહોતી.

“ હાં-? ” મોના મુસ્કેલીથી પૂરેા સ્વર કાઢી શકે છે.

“ ખલાસ ! મોના, ખલાસ ! ”

“ શું ખલાસ ?—ઓસ્કર ! ”

“ જર્મની હાર્યું, હિન્ડનબર્ગ—સેના ભાંગી ગઈ. બર્લિનમાં બળવો ફાટી નીકળ્યો છે. ”

“ એટલે, એનો એ અર્થ કે લડાઈ પૂરી થઈ ? ”

“ થવી જ જોઈએ. ”

મોનાને એક પ્રશ્ન પૂછવાનું મન થાય છે પણ પૂછતાં તે ખંચાય છે, પણ એનું હૃદય એટલા જોશથી ધબકતું હતું કે એનાથી પૂછ્યા વિના રહેવાતું નથી :

“ ઓરકર ! લડાઈ પૂરી થવાથી તમે આનંદ પામશો ?

તે તેની આંખો સામે તાકીને જોઈ રહે છે અને પછી નજર ફેરવી લે છે. “ મને ખબર નથી. ” એ જવાબ આપે છે અને ચાલતો થાય છે.

ઓરકર ચાલ્યો જાય છે. મોના તેની પાછળ જ જોઈ રહે છે. એની આંખોમાં ચમક આવે છે પણ હૃદયનો કંપ તો ખૂબ વધી જાય છે.

યુદ્ધનો અંત

દસમી તારીખ, નવેંબર મહિનો, ઓગણીસસો ને અઠારની સાલ.

અમલદારોની કચેરીઓમાં દિવસ આખો ધમાલ ધમાલ થઈ રહી છે. વહેલી સવારથી ગવર્નરની કચેરી સાથે જોડાયેલ ટેલિફોનનું દોરકું સતત ધ્રુજી રહ્યું છે, આમથી તેમ દોડાદોડ થઈ રહી છે.

એક રીતે નજરકેદ-છાવણી વેરાન જંગલ છે. એમાં પવન પર ચડી અફવાઓ બેલગામ ઊડ્યા કરે છે. બપોર પડતામાં તો બધા કેદીઓ સાચી હકીકત શું છે તે જાણી લે છે, કેઝરને તેના જ માણસોએ ગાદીએથી ઉતારી મૂક્યો

છે. જર્મન સરસૂબાએ સંધિની માગણી કરી છે, અને મિત્ર-રાજ્યોની વતીના વડાએ તેમને માટે તેની નક્કી કરેલી સંધિ પર સહી કરવાને ચોવીસ કલાકની મહેતલ આપી છે. જો સહી નહિ થાય તો બધું જડમૂળથી ઊખડી જાય ત્યાં સુધી લડાઈ ચાલશે. જો સહી થઈ જશે તો તેવા સમાચાર વીજળી-વેગે દુનિયા આખી પર ફેલાવી દેવામાં આવશે. તે મુજબ અગિયાર વાગ્યે નોકાલોમાં સમાચાર આવી જાય, ડમકાસ બંદરના કિલ્લામાં તે વખતે બંદૂકો ફૂટવાની, અખાતમાં પડેલી સ્ટીમરોનાં ભૂંગળાં ખોલી ઊઠવાનાં અને આખા ટાપુમાં દેવળોના ઘંટ શોર મચાવી દેવાના.

મોનાનો હર્ષ સમાવ્યો શ્વમાતો નથી. ચુદનો અંત હવે છેક નજીક છે અને જેને માટે પોતે આટલી આટલી પ્રાર્થનાઓ કરેલી તે વસ્તુની અંતે પ્રાપ્તિ થવાની છે. છતાં આવા હર્ષની ભરતીમાં પણ એને ઊંડાણે ચાલી રહેલું ધમસાણુ એની સપાટીને ડહોળી નાખે છે. એને રોખીતું સ્મરણ થાય છે અને મનમાં થાય છે, ‘બરાબર, લડાઈનો અંગનમ આવવો જોઈએ તેવો જ આવ્યો છે. જે નિર્દય શત્રુઓએ લડાઈની આગ જલાવી અને તેમાં પોતાના લાડીલા ભાઈને ખાખ કરી નાખ્યો તે બદમાશોને પૂરેપૂરી નસિયત પહોંચી છે.’ પણ એને જ્યારે ઓસ્કર યાદ આવે છે ત્યારે એના મનમાં થાય છે... એને ખબર નથી કે પોતાને શું થાય છે.

ઓસ્કર ક્યાં હશે !

કાંટાની વાડ

રસ્તાના દીવાઓ હજી સળગે છે, એ વખતે સવારે તે જમી જાય છે. પહેલી જ વસ્તુ એના ધ્યાનમાં આવે છે તે ઘેરે ગણગણાટ, સૂમસામ દેખાતા દિવસમાં સમુદ્રનું ધીરું ગર્જન હોય તેવો. ગણગણાટ કેમ્પની બાબુથી આવે છે. છેલ્લી વસ્તુઓના ધ્યાનમાં આવે છે તે ગર્ધ રાત્રે પોતે પથારીમાં સૂવા પડી તે વખતની; કેદીઓ આમથી તેમ જતા હતા. મેલા પડછાયા જમતા હોય તેવા તેઓ લાગતા હતા અને વાતો બસ વાતો જ કરતા હતા. આખી રાત એમણે શું ચાલ-ચાલ જ કર્યું હશે, આખી રાત એમણે બોલ-બોલ જ કર્યું હશે ?

કોને ખબર ? જે દિવસ ઊગવાનો હતો તે ક્યામતનો જ દિવસ હોય તો ? બીજી રાત પડતાં એમનો પિતૃદેશ પણ પડી ગયો હોત તો ? વતન વિનાના માનવી તેઓ બની જાય, જગતથી અસ્પર્શ્ય અને જગત ઉપર બારંપ તેઓ બની ગયા હોય, કોને ખબર ?

દિલ્લેસ ઊગે છે, દીવાઓ હોલવાય છે, ઝાંખા પ્રકાશમાં ચાલતા માણસો મોનાને અસ્થિર દેહવાળા લાગતા હતા પણ અત્યારે બધા જ્ઞાંત છે. કેમ્પના સામાન્ય નિયમોનો ક્રમ કંઈક તૂટી ગયો છે અને તેઓ કારખાનામાં ગયા નથી. નાસ્તાનો વખત થતાં ઘંટ વાગે છે પણ કેટલાક તો ભૂખને જ વીસરી ગયા છે અને ખુદલામાં ફર્યા કરે છે.

નવેંબરના બધા દિવસો જેવો જ સામાન્ય દિવસ છે. ચોખ્ખું આકાશ, ઠંડો પવન અને સમુદ્ર પર અવારનવાર ચળકી જતાં કિરણો એનાં એ જ હતાં. વાડામાં ગાયો વાગોળે છે, ટેકરી પર ઘેટાં ચરે છે, કુદરત એની એ જ છે.

મોના દૂધશાળામાં આવે છે; પણ દૂધ લેવા આવતા કેદીઓનાં વીલાં મોં એ જોઈ શકતી નથી. પહેલા કમ્પાઉન્ડમાં કેદીઓ નાનાં નાનાં ગૂંચળાં વળીને બેસા છે, વાતો કરે છે, પણ બહુ જ ધીમેથી. બીજા કમ્પાઉન્ડના તોફાની ખલાસી કેદીઓ પણ માન બની કૂંડાળાં વળી બેસા છે. અત્યારે એમની વચ્ચે નથી શોરબકાર કે નથી ગાળાગાળી.

કલાક પછી કલાક ખેંચાતા જાય છે. છાવણીની વાડની પેલી બાબુ જોતાં મોના કેટલાંક ગાડાં જાણે મેળામાં જતાં હોય તેમ મોટા રસ્તા પર રણુદણુ દોડતાં જુએ છે. કર્ક પેટ્રીકના ધ્વજદંડ પાસે કોઈકે કંઈક કરતો બેભોલો દેખાય છે.

સાડા દસ વાગે છે ત્યારે તો જાણે આખી સૃષ્ટિ થંભી જાય છે. કેમ્પ પણ પગના ફણા પર થઈ રહ્યો છે. બધાની નજર ડગલાસના બારા ઉપર છે. એમના ચહેરા પ્રેત જેવા થઈ ગયા છે. ધરતીમાંથી જડમૂળથી બેખડી ગયા હોય તેવા તેઓ જણાય છે. બેચેન ઘોડો જેમ જમીન પર પગ ઠોક્યા કરે તેમ કોઈકે કોઈકે કેદી જમીન ખોતરતા હતા, પણ આજ એક માત્ર હિલચાલ જણાતી હતી.

કાંદાની વાડ

પણુ ઓરકર ક્યાં ? એ કેમ દેખાતો નથી ?

અંતે ખૂબ વાર પછી અમલદારોની કચેરીઓમાં કંઈક પ્રાણુ આવ્યો હોય તેમ દેખાય છે. જેલ-અધિકારીના તંખૂમાં વારે વારે મોના ફાનની ઘંટડી વાગતી સાંભળે છે. શાંત હવામાં અને સ્મશાનશાંતિમાં તેનો અવાજ પોતે સાંભળતી હોવાનો તેને ભ્રમ થાય છે.

“હલ્લો ! કોણુ ? સરકારી કચેરી ?.....હાં... ! સહી થઈ ગઈ, એમ ? વાહ !”

એ જ પળે તે પીલના ઘડિયાળના ડંકા સાંભળે છે અને ડંકા પૂરા થાય તે પહેલાં તો તોપનો મોટો અવાજ આવે છે.

ડગલાસ બંદરની દિશામાંથી જ એ અવાજ તળેટીઓને વીધી ગડગડતો આવે છે એ નિઃશંક છે. ટેકરીઓને બેય પડબે અથડાઈ, કાળી છાવણી ઉપર થઈ સમુદ્ર તરફ તે લહેરાઈ જાય છે.

અને એક ક્ષણ પછી બૂંગળાંઓમાંથી ચીસ ઊઠે છે. સડીક નળકનાં, ઘડીક દૂરનાં એમ દેવળોના ઘંટના અવાજો આવે છે અને તે પછી પીલના લોકોના મત્ત આનંદના અવાજો આવે છે. સવારથી બધા બજારના ચોકમાં છેલ્લા ખબર જાણુવા ઉત્સુક થઈ ઊભા હશે અને અત્યારે હવે હર્ષથી ગાંઠા થઈ નાચતા હશે, પરસ્પર ભેટતા હશે અને તાળીઓ વગાડતા હશે.

છાવણીના પચ્ચીસ હજાર કેદીઓ ક્ષણવાર તો નિશ્ચેષ્ટ થઈ ગયા. એમનો સર્વનાશ થયો હતો—એમનો પિતૃદેશ પડ્યો હતો.

આ તંગ લાગણી એક હાસ્યાસ્પદ બનાવથી તૂટી પડે છે. ‘શેઠ લોકાની બરાક’ના એક જર્મન ઉમરાવ કેદીનો એક સરસ કૂતરો અચાનક ઊઠેલા આ મોટા શોરથી બડકીને હવામાં ડાઉ-ડાઉ કરતો વડચકાં ભરવા કૂદવા લાગ્યો. એ ખિચારા પ્રાણીનો ગભરાટ બધાના આનંદનો વિષય બની જાય છે. માણસો કૂતરા સામે જોઈ હસે છે.

થોડી મિનિટો પછી પહેલા કમ્પાઉન્ડના કેદીઓમાં ક્રિયા આવે છે અને તેઓ એકમેકના હાથ હાથમાં લઈને પરસ્પર અભિનંદનો આપે છે. ગમે તેમ પણ હવે લડાઈ પૂરી થઈ અને તેઓ છૂટવાના-છૂટશે, ઘેર જશે; પત્ની, બાળકો અને માતાને મળશે એ આનંદ ઓછો છે ?

બીજા કમ્પાઉન્ડવાળા ખલાસીઓ પણ આ વિચાર આવતાં આનંદથી ગાંડા બની જાય છે. તેઓ ઘાંટા પાડી પાડીને ગાય છે, હસે છે, તોફાન કરે છે, પરસ્પર ધબ્બ્યા મારે છે અને સિંહ-ટપ્પો, બિલ્લી-ટપ્પો, સાતતાળી અને દોડાદોડીની રમતો રમે છે. દેશને અને એમને શો સંબંધ ? કાણ ઓળખે છે પિતૃદેશને ? ન્યાં રોટી મળે તે દેશ, સમસ્ત જગત અને સાગર એ જ એમના દેશ.

મોના દૂધશાળાને બારણું અચરતી ઊભી છે—જાણે કોઈ એ

હાંતાની ઘડ

મૂઠ મારી ન હોય ! જેને માટે એણે પ્રાર્થનાઓ કરેલી, જેની એણે આશા સેવેલી તેને તે પોતાની સામે પ્રત્યક્ષ થયેલ જુએ છે—શાંતિ ! સમગ્ર જગત પર શાંતિ ફેલાય છે. આવો અવસર તો જગતે કદી નહિ જોયો હોય ! અને ભવિષ્યમાં કદી આવો અવસર કદાચ આવવાનો પણ નહિ ! યુદ્ધની આ પાશવતા અને જલ્લાદગીરી કોઈ યુગમાં સાંભળવા પણ મળશે નહિ. પ્રજાઓની બેવકૂફી, બુદ્ધિહીન ઘૃણા અને ઇર્ષાનો ફરી અનુભવ કરવા નહિ મળે, એ નાખૂદ થઈ જશે અને પછી... અને પછી...

અચાનક એને લાગે છે કે પોતાની પાછળ કોઈ બિલું છે. કોણ છે તેની તેને ખબર પડી જાય છે, પણ તે પીઠ ફેરવતી નથી. બેય વચ્ચે એક ક્ષણ મૌન પ્રવર્તી રહે છે અને પછી અર્ધા વિષાદમાં અને અર્ધા આનંદમાં એના મોંમાંથી શબ્દો નીકળે છે :

“તમે પણ ઘેર જઈ શકશો હવે તો— ! આરકર ! તમને એનો આનંદ તો થતો હશે !”

એક ક્ષણ મૌન તોળાઈ રહે છે અને પછી આરકર ધીમા કંપતા અવાજે જવાબ આપે છે : “ના. તમે જાણો છો, મોના, કે મને આનંદ નથી થતો.”

મોનાનો હાથ સહેજ પાછળ આડ્યો જાય છે અને ખીજ જ ક્ષણે કોઈ ખીજ કંપતા હાથમાં તે દબાય છે.

યુદ્ધ વિરામ પછી

એક મહિનો ત્યારપછી વીતી જાય છે, છતાં કમ્પ પહેલાં જેવો જ દેખાય છે. મોનાએ તો ધાર્યું હતું કે આ દરમિયાનમાં ફેદીઓ છૂટી ગયા હશે, પણ તેઓ તો હજી ત્યાં જ છે. એમ સંભળાય છે કે જેલ અધિકારી ઉપરથી હુકમો આવવાની રાહ જુએ છે.

છાવણીમાં નિયમ જેવું તો હવે રહ્યું જ નથી. આ ફેદી આ કમ્પાઉન્ડનો અને પેલો પેટ્રા કમ્પાઉન્ડનો તેવું પણ બહુ રહ્યું નથી. જ્યાં જેને ફાવે ત્યાં તે જાય છે. અટકાયત માત્ર એ જ ઠેકાણે રહી છે—મોટા દરવાજાઓ આગળ કે જ્યાં ખડી ચોકી રહેલી છે, અને વાડ આગળ કે જ્યાં અણિયાળા

કાંટાની વાડ

તાર છે અને કેમ્પની હદ છે. અટકાયત રાખવાની પણ જરૂર નથી કારણ કે કાઠના નાસી જવાનો ભય નથી, ગરમા દિવસોમાં તો સૌ છુટવાના જ છે.

મોનાને કામમાં હવે જેટલી જોષએ તેટલી મદદ મળી શકે છે. કેદીઓ કૃષિ-ધરમાં આવ-જા કરતા જ હોય છે અને તેમનાથી થાય તેવું કામ કરતા હોય છે. તેઓ એને પોતાનાં સ્ત્રી-બાળકોની છબિઓ બતાવે છે અને પોતાની પાસે કેટલી બચત રહી હશે તેનો હિસાબ કરાવી લે છે.

આખરે ખબર આવે છે કે સુલેહ-પરિષદ શરૂ થઈ છે અને જેલ-અધિકારીને જરૂરી હુકમો મળી ગયા છે. રોજ બસો-બસો કેદીને સ્ટીમર પર ચડાવવાના અને એમ કરીને કેમ્પને વિખેરવાનો.

પણ આ છુટકારા પાછળ એક શરત પણ રાખવામાં આવી છે. મોના એ સાંસળીને હેબતાઈ જ જાય છે. આધેના કમ્પાઉન્ડના ત્રણ કેદીઓ ધર પાછળ ઊભા રહીને વાત કરે છે તે પરથી મોનાને ખબર પડે છે. એને આશ્ચર્ય ખાસ એ વાતથી થાય છે કે વાતો અંગ્રેજી જ નહિ પણ પ્રિટનના પ્રાંતીય ઉચ્ચારોમાં થાય છે.

“ઈવડા લોક મુંને ઝરમર કે’છ. હું કુણુ કે’વાઉં ભલા? ઈટલો પાંચ વરહનો ઉતો જે દિ’નો અંગ્લાંડ આઈયો, અને આ પચ્ચા માથે થ્યાં. પાંચ વરહનો ઝરમર અને પિસ્તાળી”

વરહનો અંગરેઝ. તોય કયે તું ઝરમર, તુંને ઝરમનીમાં મોકલવો !” એક જણો બોલે છે.

“મારું કાંઈ સોકસ નાંઈ, પણ તોય તમારા એવું.” બીજો બોલે છે. “મારી માને હજી ધાવતો હતો, આ તે દિ’ આવ્યો. ગિલાસગોમાં. જિંદગી નિયાંજ કાઢી. લમ નિયાંજ કયી ને સોકરાંય નિયાં જીઝ્યાં. બે સોકરા તો અંગ-રેજની પડખો પડખ રહીને લડ્યા ને કામ આવી ગયા. ઈ હૈયા—ફડકમાં ધરવાળી પણ રામશરણ થઈ. વાંહે મારે કાંઈ રિયુંય નાંઈ. ને તોય કે’, તું પરદેશી.”

“અરે બાપા, મારી વાતું તો જુદી ભાત જ છે.” ત્રીજો કહે છે. “મને પોતાને આજ દિન સુધી ખબર નહોતી કે હું કેણુ છું, પણ લડાઈ થઈ ત્યારે અંગ્રેજ સરકારેજ મને ખબર પાડી કે તું તો જર્મન છે. હું તો આ બેટમાંજ નાનેથી મોટો થયો છું. મારા જેવાને તો આંહી માનિસ્ટ્રેટ કરીને—ય બેસાડે છે. અરે મારા જ છોકરાને, ‘દેશ અને રાગને તારી જરૂર પડી છે’ કહીને લડાઈમાં લઈ ગયા. ખાર મહિના ઉપરનીજ વાત કહું. છોકરો જખમી થયો એટલે જખમી તો લડાઈમાં શું કામ આવતો’ તો કહીને પાછા આંહી ચડાવી દીધો, પણ નવાઈની વાત હવે આવે છે. મેં કીધુ ને કે મારા જેવા ને તો આંહી માનિસ્ટ્રેટ કરીને બેસાડે છે, મારા એ જખમી છોકરાને વાડની બહાર અંગ્રેજ કરીને પહેરો ભરવા બોલો રાખ્યો છે અને આ એના જ બાપને જર્મન કરીને

હાંડાની વાડ

વાડની અંદર બેસાડ્યો છે ! અને છોકરાને સરકાર હુકમ કરશે કે ચડાવી દે તારા બાપને જર્મની, કેમ કે તે પરદેશી છે ! આ લડાઈ તો નવી નવાઈની જાગી છે કે બીજું કંઈ ? ધરડે ધડપણ, જ્યાં જર્મની જનમ ધરીને દીકું નથી ને જ્યાં કંઈ આધાર નથી ત્યાં મારે કાને ધરે જઈને પડવું ? છાવણીમાં પુરાયો તે પહેલાં નમાયા છોકરાને તેડીને ફેરવતો એ એક આશરો છે, પણ કાં તો સરકાર એમ જ નહિ કહે કે એ તો અંગ્રેજ છે માટે જર્મનીમાં નહિ લઈ જવાય !”

મોનાના લોહીના ટીપે ટીપામાં ખાલી ચડી ગઈ, આટલા જુદા, આટલી પાશાવતા, આટલી ખુનામરકી, એ શું બસ નહોતાં કે ત્યારપછી પણ તેનાથી વિશેષ ભયંકર એવી માનવ-જાતની આ મશ્કરી હિડાવવામાં આવે છે ! જાતિ ! જાતિ ! જાતિ ! જગતનાં અર્ધાં યુદ્ધોની ઓ જનેતા-કયે દિવસે પેલો સર્વ જીવ-પ્રાણોનો સર્જક, ખ્રિસ્તના અનુયાયીઓના મોંમાંથી આ દંભી શબ્દને મિટાવી દેશે !

પણ જે વાતો મોનાને કાને અથડાઈ ગઈ તે તેને વધુ ને વધુ ઊંડો ધા કરવા લાગી છે. જે બધા ‘જર્મન-લોહિયા’ કેદીઓને જર્મની ચડાવી દેવામાં આવશે તો ઓસ્કરને પણ ત્યાં જવું પડશે. અને તો પછી—?

તેજ રાત્રે એનું બારણું ખખડે છે. ઓસ્કર આવ્યો છે. એની આંખો પહોળી થઈ ગઈ છે અને એના હોઠ ધ્રુજે છે.

“સમાચાર તો સાંભળ્યા હશે !”

“હા. તમારે પણ જવું પડશે?”

“જવું જ પડશે. ધાતું છું ત્યાંસુધી તો જવું જ પડશે”

*

*

*

પહેલી ટુંડી ઊપડવાની તે ‘શેઠ લોકાની બરેક’માંથી. પૈસાદાર હોવાથી તેમને શરતો એકદમ માન્ય થઈ જાય તેમ હતી. પછી ‘પાર્ક લેઈન’માં રહેવાનું થાય કે, થરગાડનમાં રહેવાનું થાય તો પણ એમને શો વાંધો આવે તેમ હતો? તેઓ તો કાળાં ચમકદાર કપડાં, સુંદર સપાટો, ફંવાદાર કોટ અને ‘સુટકેસો’ સાથે આનંદથી કૂચ કરી ગયા.

ત્યારપછી જવાનું આવ્યું બીજા કમ્પાઉન્ડના ફેલીઓને. એમને લપકા ‘શેઠ લોકા’ કરતાં કંઈ ઓર જાતનો હતો. ફોટેલા બોડા, ચીથરાં થઈ ગયેલાં કપડાં, અને કોટ વિનાના એવા એ લોકા જોલમાં કામ કરીને મેળવેલ થોડી મૂડી સાથે બજારમાં શણુના કાથળામાં લગાવેા ભરીને ચાલતા થાય છે. જાન્યુઆરી મહિનાનું ધ્રુજવી દે તેવું પરોઢિયું હતું. છતાં જોલ-અધિકારીનો હુકમ છૂટતાં જમણા હાથને ડાબો હાથ ન સ્પર્શે તેવા ધ્રુમ્મસમાં અને ઝીણા ઝીણા વરસતા વરસાદમાં મેંઢાની માફક બહાર નીકળી જાય છે. આવ્યા ત્યારે ગાતા અને બરાડતા લોકા જાણે આ હતા જ નહિ!

નવો આવેલો સંત્રીઓનો સુખેદાર મોનાને વાત કરે છે, એ લોકા સ્ટીમર પર ચડતા ત્યારે કેવા લાગતા હતા—જાણે

કાંટાની વાડ

ફાંસીએ ચડતા હોય તેવા. એક ખૂણામાં બિંસાઈ બિંસાઈને બધાને બેસાડ્યા હતા. સ્ટીમર ઊપડી ત્યારે તેઓ બેટના કાંઠાને બેઈ રહ્યા હતા.

“સેતાનો, પણ આખર બિચારા ! કેમપને નરક ગણતા. પણ છ મહિના પછી આ જ કેમપમાં ‘ભાઈશા’બ બાપા’ કહીનેય આવવાને રાજી હશે.”

“પણ શા માટે—કયા કારણસર એ સૌને જર્મની ચડાવી દેવામાં આવે છે ?” મોના પૂછે છે.

“એવો જ હુકમ છે, બેન, કોઈ જ દેશ પોતાના દુશ્મનને સંધરવા નથી ઇચ્છતો, સિવાય કે કોઈ એવું કારણ હોય કે રહેવા જ દેવા પડે.”

“દાખલા તરીકે—”

“હા, દાખલા તરીકે કોઈ જર્મનને અંગ્રેજ પત્ની હોય અને અંગ્રેજ વ્યવસાય હોય.”

“તો એમને રહેવા દે—એમ ?”

“મારું એવું ધારવું છે.”

મોનાતું હૃદય નાચી ઊઠે છે. એના મનમાં એક વિચાર સ્ફૂરે છે. ઓસ્કરને બે જર્મની ન જવું હોય તો અહીં જ કેમ ન રહે ? નોકાલોને જ કેમ ન ખેડે ?

*

*

*

બીજી સવારે ત્રીજી ટુકડીની રવાનગી થઈ ગયા પછી તે જમીનદારને ત્યાં જવા નીકળે છે. અર્ધા વર્ષનો હિસાબ પણ બાકી છે અને નવેંબરમાં પૂરા થતા જમીન-ખત માટે પણ વાતો કરવાની છે.

સુંદર મળની સવાર છે, ભૂરું ભૂરું આકાશ છે ને મીઠો એવો તડકો છે. ખરફતી કણીઓ ચમકવા માંડી છે અને ઝાંખરાંમાં ઊગેલાં પીળાં ઝીણાં ફૂલો બહાર નીકળ્યાં છે. મોટાં ડગ ભરતી મોના ચાલે છે અને વિચાર કરે છે કે જમીનદાર શો જવાબ આપશે. ચાર વર્ષ ઉપર તેના પિતાએ પૂછ્યું હતું, ‘લડાઈ પૂરી થાય પછી શું થશે?’ અને જમીનદારે જવાબ આપેલો, ‘એની ફિકર જ રાખશો મા. તમે અને તમારાં છોકરાં જીવશો ત્યાંસુધી તમને કંઈ અહીંથી ‘ખસ’ એમ કહેવાનું નથી.’

જમીનદારને ધરના ઝાંપા આગળ જ તે મળે છે. દેવળમાં પહેરી જવાનાં કપડાં તેણે પહેર્યાં છે. હમણાં જ પીવથી પાછો આવેલ હશે. પીવમાં તેને મેજિસ્ટ્રેટ તરીકે ખેસવાનું હોય છે.

“ભાડું ને?” તે બોલતાં બોલતાં મોનાને ધરમાં લઈ જાય છે.

મોના એને સરકારી નોટો ગણી આપે છે અને તે સામી એની પહોંચ લખી આપે છે. પછી જાણે તે છૂટવા માગતો

કાંટાની વાડ

હોય તેમ જવા માટે ઊભો થાય છે. મોના બેસી જ રહે છે અને પૂછે છે: “અને નવા લખતનું શું, સાહેબ?”

“આજે હવે એ વાત નહિ.” જમીનદાર કહે છે.

“આજે જ નક્કી થઈ જાય તો સારું. મારે એને આધારે કેટલીક ગોઠવણો કરવી છે.”

જમીનદાર એની સામે તાકીને જોઈ રહે છે.

“તો પણ સાહેબ, આપને એમ જ લાગતું હોય કે એનો વખત આવ્યે એ થઈ રહેશે તો સાહેબ, અત્યારે એને રહેવા દઈએ.”

જમીનદાર દરવાજા સુધી પહોંચી ગયો હતો. તે દરવાજો ઉઘાડવાની તૈયારીમાં જ હતો તે આ સાંભળી પાછો ફરે છે અને કહે છે—

“ના ના, ત્યારે તો હમણાં જ કહી દઉં. જો જાણે સાચી વાત એ છે કે મારે એની ખીજ જ વ્યવસ્થા કરવી છે.”

મોનાને માથે જાણે વીજળી પડી. તે એકદમ બોલી ઊઠે છે, “એટલે? એટલે કે આપ...આપ...એ કાઈ ખીજને એડવા માટે આપવા માગો છો?”

“આપવા માગતો હોઉં તો કેમ ન આપી શકું? જમીન છે તો મારી જ ને? અને હું ધારું છું કે હું આહું તેમ તેનું કરી શકું.”

“પણ આપે મારા પિતાને વચન આપ્યું હતું - જ્યારે એતરો ઉપર હાવણી નખાઈ ત્યારે-”

“હા, હા. ! બોળી છોકરી ! દરેક સમયે પરિસ્થિતિ એક જ નથી હોતી. તારા પિતા ગયા, તારા પિતાનો પુત્ર પણ ગયો.”

“પણ એની પુત્રી તો જીવે છે, એણે એવું શું કયું” છે કે જોયું—”

“મને એ શા માટે પૂછે છે, બેટા, કે એની પુત્રીએ શું કયું ?”

“તો પણ સાહેબ, હું તો એવું કંઈ જોઈ શકતી નથી. મારે એ જાણવું છે, મને કહો—”

“તારી મરજી જ છે તો ભલે સાંભળ. જો ત્યારે, મારી ઇચ્છા એવી છે કે મારી જમીન મારી જ જાતિનો હોય તે એડી શકે, કોઈ શત્રુ-પક્ષનો નહિ.”

મોના સ્તબ્ધ બની જાય છે. એનો ગુસ્સો એના ગળામાં જ ઈધાઈ જાય છે અને પછી ડીહીકાં ભરીને એ રડવા લાગે છે. એ ઘર તરફ દોડી જાય છે.

ઑસ્કર એ જ વખતે મકાન આગળ આવીને ઊભો છે. મોનાનું મોં જોઈને એને તે લૂછવા લાગે છે. ઑસ્કર વિષે જે બોલાયું હતું તે બાદ કરીને મોના બનેલી હકીકત કહે છે.

કાંટાની વાડ

“તમારું કુટુંબ તો પેઢીઓથી નોકાલોમાં રહે છે, નહિ વારુ ?”

“ ચાર પેઢીથી. ”

“ અને નોકાલોમાં જ તમારો જન્મ થયો કે ? ”

“ હા. ”

“ ઝોહ ! ફિટકાર છે આ ન્યાયને, હજારો વાર ફિટકાર છે ! ”

મોના ભાંગી પડે છે. એનું નોકાલો હવે એનું રહ્યું નથી. આ સુલેહ ! આ સુલેહને માટે એણે આટલી પ્રાર્થનાઓ કરી હતી ?

*

*

*

દિવસ પછી દિવસ ચાલ્યા જાય છે. રોજ સવારે એકાદ ને એકાદ ટુકડી જહાજ પર ચડતી જેવામાં આવે છે. એ જોઈ જોઈને મોનાનું હૃદય ચિરાય છે. આમ આસ્કરનો પણ જવાનો વારો આવશે, એનો વિચાર આવતાં એનું માથું ફાટી જાય છે. અહીં ધર આગળથી કર્ક પેટ્રીકને આટો લઈ તે પણ એક વખત સૌનાં જેવાં પગલાં ઉપાડતો હશે !

એના મનમાં બળવાની વૃત્તિ જાગે છે. નોકાલો એની પ્રિય ભૂમિ છે. અહીં એનાં અનંત સ્મરણો પડ્યાં છે, પણ ટાપુ ઉપર એ જ તો એક સ્થાન નથી, નવેંજરમાં એક ખીણું

ઝોતરાદું ખેતર ભાડે ખેડવા અપાવાનું છે તેવું તેણે સાંભળ્યું છે. બહુ મોટું હોવાને કારણે સાધારણ ખેડૂતના કામનું એ નથી પણ મોનાની પાસે તો ફેટલા દોર હતાં—કેમ્પની જરૂરિયાતને બરાબર રીતે પહોંચી વળાય તે માટે એણે ફરજ માની પોતાની તમામ બચત દોરાં વધારવામાં જ ખરચી હતી તેથી આજસુધીમાં એની પાસે હીક મોટું ધણ થઈ ગયું હતું. પેલું ઝોતરાદું ખેતર જો પોતે ભાડે રાખે તો એને જમીન પડતર રાખવી ન પડે.

તે ખેતરના માલિકની પાસે જવાનો એ તૈયારી કરવા ઉપરને માજે ગઈ છે, તે વખતે મકાન નીચે ફાઈ ઘોડો આવીને ઊભો રહ્યો હોય તેવો તેને ભાસ થાય છે, અને એ પગી તરત એ પોતાના નામની એક ખૂમ પણ સાંભળે છે. મોના અવાજને ઓળખી જાય છે—એ છે પેલો લાંબો જહોન કોર્લેટ એના આ અવિરોધી મોનાને ગુસ્સો ચડે છે. ભણે બહાર ઊભો ટટળે, એવા વિચારથી તે ખારીએ ડોકાતી પણ નથી કે સામે હોંકારો પણ દેતી નથી; પણ વળી એને થયું, ચાલ જરા એ ખેવફૂફેને બનાવું અને તે બહાર આવે છે. જહોન કોર્લેટ—એ આવ્યો તોપણ પેગડાંમાંથી પગ બહાર કાઢતો નથી.

“કેમ શું છે, જહોન કોર્લેટ ?”

“જો આજે મસ્કરી નથી હાં, તને જણાવી દેવામાં

કાંટાની વાડ

આવનાર છે કે આવતા નવેંબરથી આ જમીનનું ખત મને મળનાર છે, હું હવે નોકાલોને ખેડનાર છું એટલે- ”

“મેં જાણી જ લીધું છે. પણ તમે ખેડનાર છો તેની સાથે મને શું લાગે વળગે ? ”

“હું એ જાણવા આવ્યો છું કે તું હવે અહીં કેટલા સમય સુધી રહેવાની છે ? ”

“જમીનનું ખત જ્યાંસુધીનું મને મળ્યું છે ત્યાંસુધી. એ સિવાય, સાહેબ, આપ બીજી શી આશા રાખો છો ? ”

“પણ કેમપ તો ત્યાર પહેલાં જ ખાલી થઈ જશે અને માણસો ચાલ્યા ગયા પછી દૂધનું તું શું કરશે ? ”

“તમારે જાણવું હોય તો કહું કે આ લોકો આવ્યા ત્યાર પહેલાં જે કરતી તે કરીશ. ”

“તો તારી એ ગણતરી ખોટી પડવાની છે. આગલાં ધરાક ફરી બાંધવાની તું આશા રાખતી હોય તો છોડી દેજે. ”

“કેમ ? ”

“બસ એમ જ. બધાં આમ જ કહે છે. પૂછવું હોય તો કાઈને પણ પૂછી આવજે. તારાં જૂનાં ધરાકોને જ પૂછી જોજે ને ! ”

મોનાની આંખો લાલાશ પકડે છે.

“ હં ! તો મને પરવા પણ નથી, મારું દૂધ વેચાય કે ન વેચાય તેની. ” કહીને મોના ઘરમાં જવા વાંસો ફેરવે છે.

“ સખૂર. એ ઉપરાંત પણ ખીજ વાત છે. જમીનને જે કાંઈ જફા પહોંચી હશે તેનું શું કરશે ? ”

“ એ શું ? ”

“ કાયદાની તને ખબર જ હોવી જોઈએ. સરકારી દસ્તાવેજ પ્રમાણે જમીન રાખનારે અસ્કામતથી થયેલી જફા પર મરામત કરાવી આપવાની હોય છે. ”

મોનાને આ કાયદાની ખબર હતી, પણ એનું એને વિસ્મરણ જ થયેલું.

પચ્યાશ હજાર માણસો આ ખેતર પર ચાર વર્ષ રહેલા. આવી જમીનને પાછી ખેડવા લાયક બનાવતાં ખર્ચ જેવું તેવું નહિ થાય. જરા અચકાતે અવાજે તે કોર્લેટને ખર્ચનો અડસટો પૂછે છે અને કોર્લેટ એને મોટા આંકડો કહી સંભળાવે છે.

“ એટલું તો ત્રણ વર્ષનું આટલી જમીનનું બાકું થઈ જાય ! ” મોના ઊંડો શ્વાસ ખેંચે છે અને એના મોં પરથી રંગ ઊડી જાય છે.

“ પણ એટલું ક્યાં પછી તો મારી પાસે ફૂટી બદામ પણ બચે નહિ. ” મોના કહે છે.

કાંટાની વાડ

“ જાહે ! સરકાર પાસેથી લાડુ તને ઓછું મળ્યું છે? તારી પાસે કાંઈ બચશે નહિ તે વાત સાચી નથી. સારી એવી કાથળી એક બાબુ મૂકી હશે. ”

“ ના, કાંઈ જ નથી, મારી પાસે જે બચતું તે બધું ઢોરામાં જ નાખતી આવી છું. ”

અંધારથી કોર્લેટ એની સામું જુએ છે અને પોતાના પગની પિંડી પર હાથમાંની પાતળી લાકડી મારે છે. પછી સ્વરને લંબાવીને બોલે છે :

“ વા—રુ, એ પણ સારું જ થયું છે ને ? બધું જમીન ઉપર જ થયું છે ! ”

પછી પેગડામાંથી નીચે ફૂટી પડે છે અને મોનાની નજીક આવીને જાણે સમજાવતો હોય તેમ બોલે છે.

“ જો મોના, આ કોર્લેટને કાંઈ નિજી નહિ જ ગણે. આ ખેતર ઉપર જે કાંઈ જે સ્થિતિમાં છે તે છોડી જ અને પછી તારે કે મારે વિશેષ કશું જ કરવાપણું નહિ રહે. ”

મોના પગવાર તો કાંઈ બોલતી નથી. એનો શ્વાસ ઝડપ-ભેર ચાલવા લાગે છે, એ બોલે છે :

“ જહાન કોર્લેટ, તમે મને મારા પિતાના ખેતરમાંથી પહેર્યો લૂગડો જ બહાર કઢાવવા ઇચ્છો છો ? ”

“ અરે, છોકરી ! એમાં ભૂલું શું છે ? હું નહિ પણ કાંઈક બીજો તેવું ઇચ્છે છે કે તારું સર્વસ્વ છોડીને તું એની પાછળ પરદેશમાં જા. કેમ, ખોટું કહું છું ? ”

આ સાંભળતાં મોનાનાં ફવાડાં ઊભાં થઈ જાય છે. એનું મોં લાલઘૂમ થઈ જાય છે. આગની ખેડે તે જહોન કોર્લેટ પર વૂટી પડે છે.

“ લુચ્યા ! બદમાશ ! ચોર ! લૂટારા ! નીકળ અહીંથી, બહાર નીકળ. મારી જમીન ઉપરથી બહાર નીકળ ! ”

જહોન કોર્લેટ એકદમ ઘોડાની પીઠ પર ડેકી જાય છે અને લગામ પકડતાં પકડતાં બોલે છે :

“ ક્રાઉનનાં બારણાં ન જોવાં પડે ! એમ કાંઈ છટકવા નહિ દઉં ? ”

બાબુમાં પડેલી એક લાકડી એકદમ મોના ઉઠાવે છે. “ બહાર નીકળ ! ”

જહોન કોર્લેટ લાકડીને હવામાં ઊંચી થતી જુએ છે અને પોતાના પર પડવાની પૂરેપૂરી સંભાવના જોઈ ઘોડાને એડી મારે છે. આમ લાકડીથી તે પોતે બચી ગયો પણ ઘોડાના પાઠા ઉપર તે પડે છે. ઘોડો પાછલા પગ ઉલાળીને ભાગે છે અને જરા વારમાં નજર બહાર થઈ જાય છે.

ઠાંટાની વાડ

ઘોડાની પીઠ પર માંડ માંડ શરીરને જળવતાં એ સવાર બોલતો જાય છે, ‘તું અને તારો—’

કેટલાક સંત્રીઓએ તે જે દશામાં જાગતો હતો તે જોયું અને ખડખડાટ હસી પડ્યા, પણ મોનાનું તો માથું જ ફાટી ગયું. તે છેક અંદરના ઝોરડામાં દોડી ગઈ અને ધ્રુસકા મૂકીને રડવા લાગી. એનાં પ્યારાં પ્રાણીઓ ! અને વળી એને વેચી નાખ્યાં પછી નોકાલો તો શું, પણ બેટમાંય ક્યાંય ઊભા રહેવા જેવું ઠેકાણું ન રહે.

રાત્રે મોડેથી ઓસ્કર આવે છે ત્યારે તેની આંખો સૂજેલી જ છે.

“ મને બધી ખાતમી મળી છે. જો હું સ્વતંત્ર હોત તો એ બદમાશનું એક હાડકું પણ સાજું ન રહેવા પામત ! પણ મારે ખાતર આટલું સહન કરવું પડે તે મારાથી જોયું નથી જતું, તું મારો વિચાર મૂકી દે, મોના ! ”

આ પ્રથમ જ વાર બંને વચ્ચે પ્રેમનો આવો ખુલ્લો ઝોકરાર થાય છે, એક ક્ષણ મોના મૂંઝાય છે અને પછી કહે છે :

“ હું તને છોડી દઉં, એવું તું ઇચ્છે છે, ઓસ્કર ? ”

ઓસ્કર જવાબ નથી આપતો.

બધાની સાથે તું પણ ચાલ્યો જા. તને કદી યાદ પણ ન કરવો—એવું તું ઇચ્છે છે ? ”

ઔરકર ચૂપ જ છે.

“ મને જવાબ દે, ઔરકર ! ”

“ મને ન પૂછ, મોના ! ઈશ્વર જ એક સાક્ષી છે. ” તે કહે છે અને બીજી ક્ષણે ચાલ્યો જાય છે.

દેશની ખાતર

ત્યાર પછીની ચોથી રાત્રે ઓસ્કર ફરી આવે છે. હમેશની પેઠે આજે પણ તે ધરની બહાર જ બિભો રહે છે. એટલે મોનાને ઉબરમાં બિલા રહીને તેની સાથે વાતો કરવી પડે છે. ઓસ્કરની આખો ચમકારા મારે છે અને તે ઉશ્કરાયેલા જોવા અને ઉતાવળમાં દેખાય છે.

“ મને એક વસ્તુ સૂજ છે. ”

“ હાં— ? ”

“ આવા નાના ટાપુમાં લોકોનાં માનસ ક્યારેક વિપરીત પરિસ્થિતિમાં સંકુચિત અને લાગણીહીન બની જાય તેમાં નવાઈ પામવાનું નથી. પણ અંગ્રેજો એવા નથી કાંઈ. અંગ્રેજ પ્રજા મહાન-મહાન છે. જો તું મારી સાથે ઇંગ્લાંડ આવે—”

“ધંધલાંડ ?”

ઓસ્કર મોનાને પોતાને વિષેની બધી વાતો કરે છે. મોનાએ તો એ ક્યારેય સાંભળેલ જ નહિ. ઓસ્કર એક સારો ઇલેક્ટ્રિક એન્જિનિયર હતો અને નોકાલોમાં તેને પકડી લાવ્યા તે પહેલાં તે મરજીમાં એક અંગ્રેજી પેઢીમાં વર્ષના હજારના પગારે ચિફ એન્જિનીયર તરીકે કામ કરતો. લડાઈ શરૂ થઈ ત્યારે તો ‘પેલા નાલાયક કેઝર’ ને કારણે સ્વદેશ પ્રત્યેની સહાનુભૂતિ પણ એનામાંથી મરી ચાલી.

“ ઓસ્કર ! ”

“ હું ખરું જ કહું છું. એ દિવસોમાં હું અંદર અંદર શરમથી મરી જતો હતો, પણ જો મને લશ્કરમાં લેવામાં આવ્યો હોત તો બ્રિટિશ લશ્કરમાં જોડાઈ પણ ગયો હોત; પણ મને લશ્કરમાં લેવાને તે લોકો તૈયાર નહોતા. ”

બિલકું એ લોકોએ તો એને જાવણીમાં કેદ કરી રાખ્યો. જે કંપનીમાં એ હતો તેને ઓસ્કરના જવાથી ખૂબ નુકસાન અમલું પડે તેમ હતું તેથી તેણે તેને છોડવવાના ધણા પ્રયત્નો કર્યા, પણ બધા વ્યર્થ ગયા. એટલે પછી કંપનીના મેનેજરે કહેલું, “ હેઈન, તમારી ખોટ તો અમને ખૂબ જ સાલવાની, પણ લડાઈ પૂરી થયા પછી તમારી ઇચ્છા હોય તો તમે અહીં આવી શકશો, તમારી જગ્યા કાયમ જ છે એમ સમજજો. ”

હાંસની વાડ

“ ખરેખર ? ”

“ ખરેખર, મોના ! ફટલો બલો હતો એ માણસ ! એના જેવો માણસ વચન ન પાળે તો માણસજાત ઉપરથી મારો વિશ્વાસ ઊઠી જાય. એટલે હું...હું... ”

“ હાં ? ”

“ હું એને લખવાનો વિચાર રાખું છું કે હું છૂટવાનો છું અને-અસ, એક તારીજ સંમતિ હોય કે તું મારી સાથે..... ”

મોનાની આંખ બીની થઈ જાય છે. ઓસ્કર એ જોઈને અટકી જાય છે અને પછી ઘોઘરા અવાજે કહે છે, “ તને ખેટ છોડવાનું કહેતાં મને દુઃખ થાય છે- ”

“ ના, એથી વધુ દુઃખની વાત તો એ છે કે ખેટ પોતે મને ધક્કો મારે છે. ”

“ તો તું મારી સાથે ઈંગ્લાંડ આવશે ? ”

ઓસ્કર કાગળ લખવા માટે ઝટપટ ત્યાંથી ચાલતો થાય છે.

આ પછીના અઠવાડિયામાં મોના આનંદમાં રહેવા ઘણો પ્રયત્ન કરે છે, પણ એક પછી એક શંકા એના મનમાં ઊઠતી જાય છે અને એને ગભરામણ થાય છે.

એક દિવસ જેલ-અધિકારી અને ગવર્નર વચ્ચેની વાત તૂટક તૂટક એના સાંભળવામાં આવે છે. અને જશુ મકાનની નીચે ચોગાનમાં ફરપતે વિખેરી નાખી ખસેડી શકાય તેવા સામાનને ક્યાં ને ફર ખસેડવો તે વિષેની વાતો કરે છે. વાતવાતમાં તેઓ સુલેહ-પરિષદની વાતો પર ચડી જાય છે.

જેલ-અધિકારી કહે છે, “મારો તો અનુભવ છે કે સુલેહનાં પહેલાં વર્ષો યુદ્ધનાં છેલ્લાં વર્ષોથીયે ખરાબ હોય છે. કેવી કરુણાજનક સ્થિતિ !

અને ગવર્નર જવાબમાં કહે છે :

“એ તો એમ જ ચાલવાનું. આપ જ કહો, જો આપણા દેશદ્રોહીઓનો આપણે વિશ્વાસ કરીએ તો આપણા જેવા કાઈ મૂર્ખાં કહેવાય ? જે જર્મન હેવાનોને આપણે દેખાવી દીધા છે તેમને હવે એમ જ દેખાશેલા રાખવા જોઈ શે.”

“હું આપના મતનો નથી, નામદાર.” જેલ-અધિકારી કહે છે. “હું તો માનું છું કે જેમ લડતી વખતે આખર સુધી લડવાનો વિચાર રાખતા હોઈએ છીએ તેમ લડાઈ ન હોય ત્યારે તેનો પડછાયો પણ ન દેખાવા પામે તેમ આપણે વર્તવું જોઈએ. ક્ષમાવૃત્તિ હોય તો જ આ વસ્તુ બની શકે.”

“શરૂઆતના દિવસોમાં હું સરહદ ઉપર હતો ત્યારે એક કમરો પ્રસંગ બની ગયો. એક જર્મન હાવલ ચઈને અમારી

કાંટાની વાડ

વચ્ચે આવી પડ્યો. વિચારાની બહુ જ ખરાબ સ્થિતિ હતી. એ સંપૂર્ણ શુદ્ધિમાં હતો ત્યારે કહેતો હતો, “કર્નલ ! (હું એ વખતે લશ્કરમાં કર્નલ હતો.) વિચિત્રતા તો જુઓ ! આપણે ખાઈઓમાં ભેળા થઈ ગયા હોઈએ તો તમે તમારી માતૃભૂમિને ખાતર મને અને હું મારા પિતૃદેશને નામે તમને મારી નાખવા તત્પર બન્યા હોઈએ. છતાં અહીં તમે મને... (કાના ?) બ્રાતૃદેશને ખાતર બચાવવા પ્રયત્ન કરો છો.” આવું આવું જ તે બોલતો હતો, અને જ્યારે એની અંતઃકર્ણ આવી ત્યારે એનું માથું મારી છાતી ઉપર પડ્યું હતું અને મારા બાહુઓમાં એનો દેહ સૂતો હતો. મને કહેતાં જરા પણ સંકાય નથી થતો કે મેં...મેં એના કપાળ પર એક મીઠું ચુંબન પણ લીધું !”

મોનાને અંમે જણાવ્યાની ફેલાઈ ગઈ, બ્રાતૃદેશ ! કાનો-તમારો નહિ, મારો નહિ, પણ આપણો બ્રાતૃદેશ ! કહો એ દેશે ? નજીકના ભવિષ્યમાં સમસ્ત જગત જ બ્રાતૃદેશ બની રહેશે ? અને ત્યારે ઓસ્કર અને પોતે લીવરપુલમાં વિના સંકાયે પ્રેમ અને સુખભર્યું જીવન જીવતાં હશે.

એ રાત્રે ઓસ્કર પાછો આવે છે. એનો ચહેરો ફિક્કો પડી ગયો છે અને હોઠ ધૂળ છે. તેના મોંમાંથી શબ્દો નીકળી શકતા નથી, તે એક કાગળ આગળ ધરે છે, મરઝીની એન્જિનીઅરીંગ કંપનીનો એ પત્ર છે.

શીમાન,

જત, તા. ૧૦મીના રોજ અમારા સદ્ગત મેનેજર સાહેબ કે જેઓ લડાઈમાં મૃત્યુ પામ્યા છે તેમને સંબોધીને લખેલો આપનો પત્ર અમે વાંચ્યો છે. આપની મૂળ જગ્યા આપને પાછી આપવા સંબંધના જવાબમાં અમારે દુઃખ સાથે આપને લખવું પડે છે કે તે જગ્યા અમેને સંતોષ આપે તેવી એક વ્યક્તિ દ્વારા પુરાઈ ગઈ છે અને જો જગ્યા ખાલી હોત તોપણ અમે આપને ફરી રાખી શકવા સમર્થ નહોતા, કારણ કે જર્મનો વિરુદ્ધ જે લાગણી અહીં ફેલાઈ છે તેના પ્રેર્યા ફાઈ સ્પિટિશ-મજૂર આપના હાથ નીચે કામ કરવા રાજી ન હોત, અને તમે અંગ્રેજ પત્નીને પરણ્યા છો તે હકીકત તો તેમના ધૃણાભાવને ઘટાડવાને બદલે વધારનારી જ નીવડે.

આપનો—

“આવું સહેલો મોની શકાતું નથી!” ઓસ્કર કહે છે.

“લડાઈ!” મોના કહે છે, “આ લડાઈનો કદી અંત આવશે?”

“લાગે છે કે કદી નહિ.” દાંત કચકચાવતો ઓસ્કર આલ્યો જાય છે.

ભારે હૈયે મોના પથારીમાં પડે છે. “અંગ્રેજો જર્મન સાથે કામ કરવા તૈયાર ન થાય તેનો અર્થ એ કે ઇંગ્લાંડમાં

કાંટાની વાડ

પણ તેમને મારે સ્થાન નથી. તો પછી, બાતુદેશ-બાતુદેશ, છટ, કેવળ એક નિર્દય ભ્રમણા જ છે એ !

*

*

*

બીજું અઠવાડિયું નીકળી જાય છે. કેમ્પ ખાલી કરવાનું કામ રાજના અઢીસો કેદીઓને જહાજ પર ચડાવવાના નિયમે ચાલુ છે. ચોથા અને બીજા કમ્પાઉન્ડોનો વારો ચાલે છે. ત્રીજા કમ્પાઉન્ડને છેલ્લું રાખવામાં આવ્યું છે, કારણ કે તેમાં ઓસ્કર જેવા ઘણા એન્જિનીઅરો છે કે જેઓ કેમ્પની વેચી નાખવા જેવી ઇલેક્ટ્રિક અને એવી ચીજો ઉપેડવામાં કામ લાગે તેવા છે, પણ તેમનોય વારો તો આવવાનો જ. અને પછી...પછી શું ?

અઠવાડિયા પછી ઓસ્કર ફરી મળવા આવે છે. એના કપાળ પર કરચલીઓ વળી છે અને આંખો ઉભગરે ઊંડી મઠ છે; પણ એનો ઉત્સાહ તો નશો કર્યા જેવો છે.

“ મોના, મને હવે જ બરાબર સૂનું કે આપણે શું કરવું જોઈએ— ”

“ શું ? ”

“ અંગ્રેજો લાગણીહીન અને અસહિષ્ણુ હશે પણ જર્મનો તેવા નહિ હોય. ”

“ જર્મનો ? ”

“ મારા બાઈઓને તો હું ઓળખું ને ? તેઓ લડે છે રાક્ષસો અને હત્યારાઓના જેવા ઝનૂનથી. હું પોતે જ એ કબૂલ કરું છું, પણ લડાઈ ખતમ થતાં તેઓ દુશ્મનને દોસ્ત જ માને છે. ”

“ તો, હવે તેં શું વિચાર રાખ્યો છે ? ” મોના પૂછે છે પણ જવાબ તો એ જાણે જ છે.

“ જો તને વાંધો ન હોય, જો તું એમ કરી શકે, તું મારી સાથે જર્મની— ”

“ જર્મની ? ” મોનાને જાણે ચક્કર આવે છે.

“ મોના તારો દેશ તને છોડવાનું કહેવું તેમાં નરી હેવાનિયત છે, બેશરમી છે; પણ તું જ નહોતી કહેતી કે તારો બેટ તને ધક્કો મારે છે ? ”

મોના જોરપૂર્વક આંસુઓને પાછાં ધકેલે છે.

“ ઓસ્કર ! ઓસ્કર ! અશક્ય છે એ ! દેશ છોડવો ? એ વિચાર પણ સલા નથી. ”

એક ક્ષણ ઓસ્કર ચૂપ રહે છે, અને પછી ધ્રુજતા અવાજે કહે છે: “ મોના, ઇશ્વરના સોગનપૂર્વક કહું છું કે તને લેશ પણ આંત્ર નહિ આવવા દઈ, સહેજ પણ મુશ્કેલી નહિ

પડવા દઉં. તારી એકે એક સગવડ અને ઈચ્છાને પોષવા માટે મિનિટે મિનિટ હું ચિંતા રાખીશ. તારે અફસોસ નહિ કરવો પડે, એક ક્ષણ પછી ક્યારેય પરતાવો નહિ કરવો પડે.”

“પણ, કેવી રીતે આવી શકું?”

“ખીજ સ્ત્રીઓ જાય છે તેવી રીતે. આટલા બધા લોકો પોતાની જર્મન-પત્નીઓને પોતાની સાથે પાછી લઈ જાય છે; હું મારી અંગ્રેજ પત્નીને કેમ ન લઈ જઈ શકું?”

“પત્ની?”

“હા પત્ની. દેવળનો પાદરી આપણાં લગ્ન કરાવી આપશે.”

“પાદરી?”

“હા રાત્રે મોડેથી કે દિવસે વહેલાં મારા બે બેડીદારને સાક્ષી તરીકે રાખીને.”

“એટલે તે શું એની સાથે વાત પણ કરી લીધી છે?”

“હા. એ કહે છે કે લુથરન દેવળમાં લુથરન પાદરીને હાથે થયેલાં લગ્નો જર્મનીમાં કાયદેસર ગણાય છે. પછી, જર્મની તને પોતાની ગણવામાં આવે નહિ માને.”

“પણ, પછી ક્યાં...ક્યાં જશું, આપણે?”

“મારી માતા છે—”

“તમારી માતા ખાસે?”

“હા જ તો, ખીજે વળી ક્યાં? આહ, કેવો ભોળો છે મારી મા! નસીમદારને જ એવી મા મળે. અહીં આબ્બા પછી પત્ર લખ્યા વિનાનું એક અઠવાડિયું પણ એણે ખાલી નથી રાખ્યું, અને આપણે એની પાસે જશું એટલે તો એ માંડી માંડી થઈ જશે.”

“પણ ઓસ્કર, તને ખાતરી છે કે-”

“કે તને એ આવકારશે કે નહિ, એમ ને? જરૂર આવકારશે, મિત્રારી હવે તો જીવનને કાંઠે બેડી છે, મારી બેન મર્યા પછી તો સાવ એકલી થઈ ગઈ છે, હવે તો આપણે લક્ષ કરી લઈએ એટલે હું લખું કે મા, ફિકર ન કર તારી એક દીકરી ગઈ તો સેવા કરવા અને હેરાન પણ કરવા એક ખીજ દીકરી લાવું છું...”

“પહેલાં જ લખ, ઓસ્કર.”

“લલે, જો કે એમ કરવાની જરૂર જ નથી છતાં જેમ તું કહે તેમ, અને ધારી લઈએ કે તને એ પોતાપૂરતી આવકારે નહિ-જો કે મને તો તેને માટે પણ કારણ દેખાતું નથી-તો પણ તે મારે ખાતર તને આવકારશે જ.”

“સારું. જો તેનો જવાબ ખરાબર મળે તો તું જાણે?”

મોના પૂછે છે.

“હા.”

કાંટાની વાડ

“પ્રભુની કૃપા યશે તો આપણે સુખી બની શક્યું. આ સુખને લાયક બનવા માટે મેં કેટલું કેટલું સહન કર્યું છે!”

ઔરકર જાય છે. બત્તી આડે આવતાં ઝાડોના અધિકારમાં તે દેખાતો અંધ થઈ જાય છે ત્યાંસુધી તે તેની પાછળ જોઈ રહે છે. પછી ઔરકરમાં જઈને તે પોતાનું મન મનાવવા પ્રયત્ન કરે છે, પણ તેને જંપ વળતો નથી. આખરે એને એક સરસ વાત યાદ આવે છે. એના વૃદ્ધ પિતા જ્યારે પથારીમાં પડ્યા રહેતા ત્યારે પોતે એની પાસે તે વાંચી શકાતાવેલ—

“જ્યાં તું જશે ત્યાં હું પણ જઈશ. તારા માણસો તે મારા માણસો બનશે, તારો ઈશ્વર એ મારો પણ ઈશ્વર બનશે,” એ પછી દિવસો પર્યંત મોના કામ કરતી હોય ત્યારે પણ ગાયા કરે છે અને રાત્રે સૂએ છે ત્યારે એકલી એકલી ઔરકર સાથેના બાવી જીવનનાં સુખદ સ્વપ્નો જોયા કરે છે. એને પોતાની માનું સ્મરણ તો એટલું જ છે કે તે વર્ષો સુધી પથારીમાં પડી રહેલી, એટલે એને ઔરકરની માતાની સેવા પોતે કરે છે તેવાં ચિત્રો દેખાયા કરે છે. એ બિચારી વૃદ્ધ થઈ છે અને સેવા કરે તેવી એકની એક દીકરી જોઈ બેઠી છે.

“પણ પહેર્યે લૂગડે અને ખાલી હાથે જ હું ત્યાં જઈશ?” એને વિચાર આવે છે.

આ ઉપરથી એને જ્ઞાન કોલેજ યાદ આવે છે. ‘કોર્ટનાં બારણાં દેખાડીશ’ એવી એની ધમકી યાદ આવે છે. એને થાય છે કે કેવળ મરામતમાં આટલાં પ્રાણીઓ આપી દેવાં તે તો મૂર્ખાઈ કહેવાય, કાઠક વકીલની સલાહ તુરત લેવી જોઈએ.

*

*

*

“એન, મને લાગે છે કે એ માણસની વાત સાચી છે.”
મોના જેની સલાહ લેવા ગઈ હતી તે વકીલ મોનાને કહે છે.

“તમારા પિતાએ સરકાર સાથે આવો કરાર કરવામાં જ બૂલ કરી હતી. આમાં ખાટી જાય તેમ છે એ જ જણા, એક જમીનદાર અને બીજો નવો આવતો ખેડનાર.”

“ત્યારે આપ હવે મને શી સલાહ આપો છો?”

“અધાં પ્રાણીઓ વેચી નાખો, મરામત-ખર્ચનો બરાબર અડસટો કઢાવો અને આપવાનું નીકળતું હોય તેટલું આપી દો. પછી જે બચે તેના પર નવેસરથી જ શરૂ કરો.”

“આપ જ એ બધી બ્યવસ્થા કરાવી આપશો તો આપની મહેરબાની થશે.”

કાંઠાની વાત

મેના પ્રકુલ નહિ, તોયજી નિરાંત-મને આટલી વાત કરીને બેઠો છે.

તે ઘેર પહોંચે છે, કપડાં બદલે છે, વાડામાં ગાયોને દોહવા જાય છે. શિયાળાની સાંજની બિનાશમાં નહાતો સૂર્ય ખારણામાંથી ડોકાઈને એને જોતો હોય છે, ત્યાં જ ઓસ્કર આવે છે. એનો સફેદ પૂણી જેવો ચહેરો જોઈને મેનાને ધ્રાસ્કો પડે છે.

“કેમ શું ખબર છે?”

“ધારી લે. શું હશે?” હસવાનો પ્રયત્ન કરી તે એક કાગળ આગળ ધરે છે.

“માનો કાગળ છે?”

“વાંચ ને!”

“મને તેઓ પોતાની પાસે રાખવામાં રાજી નથી?”

“અંગ્રેજીમાં જ લખેલ છે, વાંચી લે અને તારા લાભનું જ જણાશે.”

મેના વાંચે છે.

“ઓસ્કર—

તારા પત્રમાં લખેલી ખાખતોથી મને અતિશય દુઃખ થયું છે. મારો પુત્ર એક સ્ત્રીને પરણે છે કે જે અંગ્રેજ છે, જેના

ઠાઈઓએ તારી મબરુ બેનને મારી નાખી છે. મારી જંગમીમાં, મને લાગતું નથી કે આથી મોટા બીજો આઘાત ઠાઈ આવવાનો હોય...”

આવી જ વાતો પત્રમાં ફરી ફરીને આવ્યા કરે છે. જો મોરકર કોઈ અંગ્રેજ સ્ત્રીને જર્મનીમાં લાવે તો એની માથેને ઘરમાં લાવવાની ના પાડી દે, અને જો કદાચ પોતે માવવા દે તો આખા શહેરમાં એની બદનામી થાય, અને તો એનો બહિષ્કાર કરે એવું બધે વાતાવરણ છે. જર્મનો અંગ્રેજોને ધિક્કારે તે દેખીતું છે. અંગ્રેજોએ લડાઈમાં જે મમાનુષી રીતે કામ લીધું હતું અને એમની સુલેહની શરતો સ્વીકારી લીધી છે તે એમના પ્રત્યેની તિરસ્કારની લાગણીને ધારનારી બની છે. એ લોકોએ ખાલ પદાર્થોને આવતા મટકાવીને હજારો બાળકોને ભુખે માર્યા છે, ખલાસીઓને હાણે સહિત ડૂબાડી દીધા છે, વિમાનીઓને વિમાનમાં જ પ્રગળાવી દીધા છે અને હવે યુદ્ધ-દંડના ભીંસી નાખતા મોજાથી જર્મનીને ગૂંગળાવી નાખવા મથે છે, જર્મનોને બેખારીથી પણ ખરાબ હાલતમાં લાવી મૂકવા માગે છે. કયો કાચો જર્મન આ અંગ્રેજગતિની કોઈ પણ વ્યક્તિને પોતાના ઘરમાં પ્રવેશવા દેશે ?

“એ અંગ્રેજ સ્ત્રીને કહી દેજે કે જો તે તને પરણશે તો તેની દશા રક્તપ્રિત્તિવાથીયે ખરાબ બનશે. કોઈ એને મડશે પણ નહિ. એ કદી મારા ઘરનો હિંબર ચડવા પામશે

નહિ. ઓરકર, ખેટા, તને હું કેટલો ગ્રેમ કરું છું તે હું કેમ જણાવું ? રાત ને દિવસ તારી જ વાટ જોયા કરું છું. હવે તો મારી અવસ્થા આવી, જીવી જીવીને હવે કેટલું જીવવાની ? તું જ એક મારે માટે તરવાનું તણખલું છે, પણ તું એક અગ્રેજ સ્ત્રીને પરણે તે કરતાં તો તું મૃત્યુ પામે એ સમાચારને જ હું પહેલા સાંભળવા ઇચ્છીશ-તો તારા જેવા પુત્ર કરતાં હું પુત્રહીન કહેવડાવવાનું બહેતર માનીશ. ”

પત્રમાંથી મોના ઊંચું જુએ છે, એની સામે મોત જેવું હાસ્ય હસતો ઓરકર ટાંપી રહ્યો છે.

“ ચાર ચાર વરસની જેઠની સગ પછી આ સગ જ ચોખ્ખ છે, ખરું કે નહિ ? ” ઓરકર ફરી ખડખડાટ હસે છે.

“ મને તો એટલો બધો વિશ્વાસ હતો કે મારે માટે મારી મા ગમે તે સહન કરવા તૈયાર બને તેવી મને ખાત્રી હતી.... પણ...” ફરીને એ પાગલ જેવું હસે છે, ખૂબ જોર જોરથી હસે છે.

“ લડાઈએ શું શું કરી નાખ્યું ? લડાઈ માના હૃદયને પણ ખૂંચવી લઈ શકે છે ! જર્મનો-બધા જર્મનો પાગલ જ બની ગયા છે કે શું ? જર્મન-ખાળકોને જૂએ મારે છે, જર્મન-ખલાસીઓને ડૂબાડી દે છે, જર્મન-વિમાનીઓને ખાળી મૂકે છે ! અરે, પણ તમે શું કર્યું છે તે તો યાદ કરો ! પણ લડાઈ-ઓ લડાઈ ! ઓ જર્મનજાતિ-તું પણ બાન ગુમાવી બેઠી કે શું ? ”

ઔરકર ફરી હસે છે. મોનાનો જાણે શ્વાસ રૂંધાવા લાગે છે.

“એ વૃદ્ધ છે, ઝાઝું જીવવાની નથી, અને હું જગતમાં જોનો જોટો નથી તેવી એક કન્યાને પરણી, તેને મારી સાથે સર્થ જઈ એ જ એક કારણથી—”

પણ એકાએક એનું હસવું અંધ થઈ જાય છે અને તે ધ્રુસકા મૂકી રડવા લાગે છે. એનાથી બોલી શકાતું નથી. મોનાની આંખોમાંથી પણ પાણી ચાલવા લાગે છે. એનું હૃદય ગદ્ગદિત થઈ જાય છે. એ કહે છે:

“ઔરકર ! અધો દોષ મારો જ છે. હું તમારા માતા-પુત્રના પ્રેમ વચ્ચે આવી છું. તું એકલો જ ઘેર જા, એ વૃદ્ધના હૈયાને લાંગી ન નાખ, તું તારે દેશ જા, એની પાસે જા.”

ઔરકર ભારે થઈ ગયેલો ચહેરો ઝાંચો કરે છે અને મોટે સાદે બોલે છે, “દેશ ? માતા ? જે દયાહીન છે, બુદ્ધિહીન છે, તે દેશ ? તે માતા ? મારે કોઈ દેશ નથી, મારે કોઈ માતા નથી. ઘેર જવું ? કયું ઘર ? કોનું ઘર ? ના, જીવતાં તો કદી નહિ.”

બીજી ક્ષણે વાંસો ફેરવી મોના એને પકડીને ઊભો રાખે તે પહેલાં લાંબાં ડગ બરતો તે દૂર નીકળી જાય છે.

એકલી થઈ પડતાં રાજની પેઠે એણે કામમાં જ ચિત્ત

કાંદાની વાક

૧૬. બહુ હોય છે-દોર દોહવાં છે, ખાણ દેવાં છે, બાકી રહેલાં ત્રણ કમ્પાઉન્ડના માણસોને દૂધ આપવું છે-કામ તો તે કરે છે, પણ તે કરી રહ્યા પછી તેને પરિસ્થિતિમાંથી માર્ગ કાઢવા માટેના વિચારો સિવાય બીજું કંઈ કામ નથી.

ઑસ્કર, મા એને આવકારવા તૈયાર નથી એટલે જર્મની પણ એમને માટે બંધ થાય છે. તે ઑસ્કરને અને ઑસ્કર પોતાને ચાહે છે, તેઓ એક પ્રજા અને એક જાતિનાં નથી, એમના દેશો પરસ્પર યુદ્ધમાં જિતાર્યા હતા, એ જ કારણે તેમને અસ્પૃશ્યની પેઠે જ્યાં લાંથી હડસેલવામાં આવે છે, એમને જીવવા માટે એક પણ સ્થાન નથી.

ઑસ્કર ! ફટકું ફટકું એને ભોગવવું પડે છે ! મોના વિચાર કરે છે.

દંભી સુલેહ

ચોથા અને પાંચમા કમ્પાઉન્ડના માણસો, પોણા જાગના સંત્રીઓ અને ધણા અમલદારો ચાલ્યા ગયા છે. આજે એક કોઈ નવો માણસ જેલના કાટમાળના સોદા માટે આવ્યો છે.

લાકડાંનાં આ મકાનોને એક આટો મારી આવી તે વાડા આગળ આવે છે અને એક ઓટલા પર ચડી આખો દેખાવ બુચે છે. એ જ વખતે મોના દૂધશાળાના દરવાજા આગળ આવે છે.

પેલો નવો માણસ એક અમેરિકન છે. વિનોદી અને સુક્તલાષી છે. હસીને પોતે વાત શરૂ કરવા બદલ માફી માગીને પૂછે છે:

કાંટાની વાદ

“કૃષિ-ધર તો વેચવાનું નથી, ખરું ?”

“હું તે વિષે જાણતી નથી, સાહેબ. જમીનદારને આપ પૂછો. ”

“તમને પણ નહિ ? આ ખેતર ઉપર અત્યારે તો તમે જ છો ના ?”

“જી હા. પરંતુ હવે હું તે છોડી દેવાની છું. ”

“હાં હાં, બદ આબુ. તમારે વિષે તો મેં કંઈક સાંભળ્યું પણ છે, અને અહીંથી પછી તમે ક્યાં જવાનાં ?”

“હજી સુધી તો કંઈ નિર્ણય કરી શકી નથી, સાહેબ. ”

અમેરિકન પુરુષ એને જાણે માપી લેતો હોય તેમ પગથી માથા સુધી નીરખ્યા કરે છે અને પછી હસીને કહે છે:

“અમારા દેશમાં આવો, બેન, અમારે ત્યાં ધણી જાતનાં સ્ત્રી-પુરુષો છે, તમારે તેમાં બંને વધારે ચાવ. ”

મેના ચમકે છે. આમ મજાકમાં બોલાયું હોય તોપણ તેને એમાંથી વિચારવા જેવું મળે છે. અમેરિકા ! પ્રજાઓના મિલનનું ધામ ! જગતની તમામ પ્રજાઓ ત્યાં વસી છે. બધાએ મળીને સાથે શાંતિમાં રહેવું જ જોઈએ, નહિ તો જીવન અસહ્ય થઈ પડે.

ન્યારે રાત્રે ઓરકર આવે છે ત્યારે તે નવા અમેરિકનની

તેને વાત કહે છે અને તેની મોટી, બારે અને હિમ્મતે ગયેલી આંખોમાં તેજ ફૂટે છે.

“કેમ નહિ? શું વાંધો છે? એ મહાન સ્વતંત્ર દેશો! આ બચકર ભૂતાવળ—શા યુરોપથી છટકી આરામ લેવાનું કેવું મીઠું સ્થાન!”

તોપણ એક મુશ્કેલી છે. એણે એવું સાંભળ્યું છે કે એક વખત જેલ જઈ આવનાર માણસથી અમેરિકામાં પ્રવેશ કરી શકાતો નથી. આસ્કર તો ચાર વર્ષથી નજરકેદ થઈ રહ્યો છે. અમેરિકા એને પોતાની ધરતી પર પત્ર મૂકવા દેશે? દેવળના પૂઞરીને મૂઝી જોયું હોત તો?

બીજે દિવસે ચહેરા પર વધુ પ્રકુલ્લિતતા લઈ આસ્કર પાછો આવે છે. “કંઈ વાંધો નહિ આવે, મોના, નજરકેદ અમેરિકામાં જેલ ગણાતી નથી.”

“પરંતુ એક બીજી પણ મુશ્કેલી છે. અમેરિકામાં જતાં પહેલાં માણસ પાસે કાંઈક રકમ હોવી જ જોઈએ કે જેથી તે નવા દેશ ઉપર મોઝરપ ન થઈ પડે.”

“એ રકમ મોટી તો નથી પણ મારી પાસે એટલુંયે નથી. જો હું સ્વતંત્ર હોત તો અહીં રહ્યો તેટલા વખતમાં ચાર હજાર પાઉંડ કમાઈ શક્યો હોત. પણ કંપની બહાર નીકળીશ ત્યારે તો મારી પાસે પચાસ જ હશે.”

કોંટાની વાઠ

“એમાં મુશ્કેલી જેવું કંઈ છે જ નહિ, ઓરકર. થોડાં જ વખતમાં આ બધું લિલામ થવાનું છે અને તેમાંથી દેણું લઈ પછી તો મારી પાસે આપણા બંનેને પૂરતું થઈ રહે. તેટલું બચ્ચો.”

*

*

*

લિલામનો આમલો દિવસ છે, મોના પ્રાણીઓને બેળાં કરી કરીને ઘર આમળ બેળાં રાખે છે—ચરવા મૂકી દીધેલી ગાયો, વસૂકેલ ગાયો, ઘેટાં અને બેં બેં કરતાં લવારાં નો ગાડરાં, ટેકરી ઉપર એનો નાનો ગોધલો એણે છૂટો મૂકી દીધેલો તેને લેવા તે જાય છે. ગોધલાને આખો શિયાળો ચરવા દીધેલ. અઠવાડિયામાં બે વખત પોતે ત્યાં જઈને ખાણુ આપી આવતી. આશાનું એક કિરણ ફૂટ્યું છે, એનું લવિષ્ય પ્રકાશમય થઈ ગયું જણાય છે. એ મનમાં મનમાં ગાય છે અને બીડમાંથી માર્ગ કરતી તે ઉપર ચડે છે.

છેક ઉપર ‘કારીન્સ ફ્રાંકી’ ના મિનારા પાસે પહોંચે ત્યાં અચાનક તે એક પ્રાણીના છિકાટા સાંભળે છે, અને બીજી ક્ષણે ત્રણ ખૂંટિયા બાઝતા એની નજરે પડે છે. એક તો એનો પોતાનો જ ગાડર જેવો ગભરું ગોધલો છે, અને બીજા બે મોટા અને કાળા નાથેલા ખૂંટિયા છે. જહાન કોર્સેટના તે બેય ખૂંટિયા છે. મોના બેયને ઓળખે છે. પોતાનું ગભરું

ગોધલા ઉપર બંનેને ચાહીને છૂટા મૂકી દીધા છે તેની એને સમજ પડી જાય છે.

કમકમાં ઉપજવે એવી લડાઈ છે. નાનો ગોધલો લોહીમાં તરખોળ થઈ ગયો છે અને નાસી છૂટવાનો લાભ શોધે છે; પણ મોટા ખૂંટિયાઓએ બંને બાબુથી એને બીંસમાં લીધો છે એટલે એનાથી ભાગી શકાતું નથી. એ જમણી બાબુ દોડે તો તે બાબુનો ખૂંટિયો એને શિંગડાં ભરાવી ડાબી બાબુ કાઢે અને ડાબી બાબુ ભાગવા જાય તો તે બાબુનો ખૂંટિયો શિંગડાં ભરાવી જમણી બાબુ ભગાડે. આમ દોડી દોડીને તે રધવાયા જેવો થઈ ગયો છે. પાછળ હડે તો હીંદાંમાં શિંગડાં ભોંકાય અને આગળ દોડવા જાય તો પેલા બેની ચાર આંખોના અંગારા એને દઝાડે.

છેવટે ગોધલો એક વાર સ્થિર બિભો રહી જાય છે. એની ફાટેલી આંખોમાંથી તણખા ઝરવા લાગે છે. એનું મોં બિના વરાળ જેવા શ્વાસો છોડતું ટેકરીઓ તરફ ઝૂકતું છે.

સામે જ મિનારો છે. મિનારાને ફરતા નાના કબ્રસ્તાનને નીચી વાડ છે. એ વાડની પેલી બાબુ સીધી આણીદાર ટેકરીઓ છે અને એના કરાક પડખાની નીચે બેડે દરિયો ધૂધવે છે.

ગોધલો એ તરફ બેધ દરિયાનાં મોઝાને ધડીક સાંભળી રહે છે અને પછી એકાએક ભેરથી એક છિંકોટા મારે છે

હાંટાની વાડ

અને પાછલા પગે ઉલાળી સામે ઊભેલા ખૂંટિયાની ખૂંધ ઉપર શિંગડાં બરાબી એના માથા પર પગ ટેકવી તેને ઠેકી જાય છે અને ત્યાંથી પછી કચ્છસ્તાનની વાડની પેલી બાજુ, ટેકરીઓ ઉપર, અને છેલ્લે જ્યાં ઊછળતાં સમુદ્રનાં પાણીમાં! ખૂંટિયાઓ કુમાડા ઉડાડતાં નસદારાં અને ફાટેલી આંખોએ સ્તબ્ધ થઈ તે તરફ જોઈ રહે છે અને પછી જાણે કંઈ બન્યું ન હોય તેમ ચરવા લાગી જાય છે.

લડાઈ ચાલી ત્યાંસુધી એના અચેતન ઊભી રહે છે અને તે પૂરી થતાં થયેરી જાય છે. કાઈની ઓથની આશાએ આમ તેમ નજર ફેરવે છે. ઓસ્કરને પોતાની બાજુમાં જ ઊભેલો જોઈ તે ચમકે છે.

“ભયંકર!”

“ભયંકર!”

બંનેના મોંમાંથી નીકળી જાય છે.

ઓસ્કર મિનારા પર ઇલેક્ટ્રિક-સંધાણુ તોડવા ચડ્યો હતો. ત્યાંથી એણે આખો બનાવ જોયો હતો.

“હિચકારાપણાની, નિર્દયતાની આ પછી હવે જ ક્યાં રહે છે?” બોલતાં બોલતાં ઓસ્કરનાં હાંત કચકચે છે,

“આટલી નીચતા—”

મેના એની સામે તાકીને જોઈ રહે છે. બને મૂંઝાં મૂંઝાં ટેકરી ઊતરી જાય છે.

લિલામનો દિવસ આવી ગયો છે. જેલ-અધિકારીએ છાવણીની હદમાં, લિલામ થવા દેવાની મંજૂરી આપી છે, આ એનું મેના પ્રત્યેના સમભાવનું છેલ્લું જ કાર્ય હતું. વળતે દિવસે તો એ ત્યાંથી જવાનો હતો. મેના એને મોટર-માં જતો જુએ છે, શહેરી પોષાકમાં એ ઓળખાતો પણ નથી, કૃષિ-ધર આગળથી પસાર થતાં તે પોતાની હેટ હિતારી મેનાની વિદાય લે છે; અણુ-અણુએ સાચો અગ્રેજ !

અગિયાર વાગવા આવતાં તો ખળા આગળ ધમાલ મચી રહે છે. જેલ-અધિકારીના હુકમને વશ થઈ સંત્રીઓ મેનાને મદદ કરવા ઊભા છે. તેઓ વાડમાંથી મોટાં પ્રાણીઓને બહાર લાવે છે અને ઘેટાં અને ગાડરાંને ટોળામાં રાખે છે, એ એ અને લાંબરડાંથી બધું ગાળે છે, મેના નજીકે બધું સાંભળે છે, એનાથી એ દશ્ય જોયું જતું નથી, તે ધરમાં ખારણા-આડે ઊભી રહી છે.

થોડી વાર પછી બીજા અવાજો થવા લાગે છે, વકીલની સાથે લિલામ પુદારનારો અને તેનો કારકુન આવતા દેખાય છે, એમની પાછળ ધણા ખેડૂતો છે. જહોન કોર્લેટ એ બધાની વચ્ચે મોટે મોટેથી હસતો અને વડચકાં ભરતો હોય તેમ ચાલતો કરતો અને લાંબા હાથ કરતો સૌની મોખરે ચાલે છે.

કાંટાની વાડ

એનો ભાવહીન ચહેરો જોઈને મોનાને ઘૂણા ઝિપળે છે. ત્રીજા કમ્પાઉન્ડની વાડની પેલી બાજુ ફિક્કા ચહેરાવાળો અને ધૂજતો ઓરકર પણ એની નજરે પડે છે.

થોડી વારે નિરીક્ષણ થઈ રહ્યા પછી લિલામ શરૂ થાય છે. વડીલ મોટેથી શરત વાંચી સંભળાવે છે—એક પણ પ્રાણીને બાકી રાખવાનું નથી, તમામ જીવો વેચી નાખવાનાં છે. પછી લિલામ બોલનારો ઓઠલા પર ઊભો થાય છે, કારકુન એની નીચે પોતાની જગ્યા લે છે, અને ખેડૂતો ફૂંકાણું વળીને ઊભા રહે છે.

“મહેરબાનો, આપે માલ બધો ખરાબર જોઈ લીધો છે. આના જેવી તક ફરી ફરીને મળતી નથી. જહોન કોર્લેટ, સાહેબ મને ખબર છે કે આપ જ બધો માલ ખરીદી લેવાના, એટલે હવે કાચળીનું મોં ખોલી નાખજો. આપ મહેરબાન, શું આપનું નામ ? આપ તો માલના સાચા પારખુ છો. તો હવે અહીં જ તમારી પરખ બતાવી આપજો, તમને એલેન્ડ આપું છું.”

એક સરસ હાથપુટ ગાયને એક સિંચાહી વચ્ચે લાવે છે. પાંચ વર્ષની એની ઉંમર છે. મોનાને યાદ આવે છે કે એ વર્ષ પ્રહેલાં પોતે આળીસ પાઉન્ડ એના આખ્યા હતા. લિલામ બોલાય છે—‘બોલો, બોલો, બોલો, દસ પંદર હાં, બુઓ એસ અન્યાય તદિ થઈ શકે, સાઈ આપતાંમ ન મળે

તેથી ગાય છે, માટે આટલામાં તો નહિ આપી શકાય. હાં કેટલા ? સોળ ? સત્તર, અઠાર ? એક એક વધવામાં મજા નથી, કાચળીની પલુ એમાં આબરૂ ન ગણાય. વાહ, કેટલા કલા ? વીસ હા, વીસ-વીસ-ખોલો, વીસ-વીસથી આગળ ?

પલુ વીસ પાઉન્ડથી આગળ કોઈ વધતું જ નથી. ઘણો વખત થઈ ગયો એટલે એને વીસમાં જ ‘લીવ વાલ’ કરી નાખવી.

“નામ ?”

“જહાન કોર્લેટ.”

અર્ધા કલાકથી લાંબા વખત સુધી એ જ ચાલ્યા કરે છે. એક પછી એક ઠોરને આગળ લાવવામાં આવે છે, અર્ધી કિંમત પલુ ન ખોલાય તે પહેલાં એને એક બાબુ કરી દેવામાં આવે છે અને દરેક વખતે “નામ ?” એવા પ્રશ્નમાં ‘જહાન કોર્લેટ’ જ આવી બેઠે છે.

મોનાથી રહેવાતું નથી. કાવત્રુ ! લૂંટ ! જહાન કોર્લેટ બંધા ખેડૂતોને સાધી લીધા છે. એ ખેડી હતી ત્યાંથી બેબી થઈ ગય છે. એને ઇચ્છા થાય છે કે બારી ખોલી નાખીને ત્રે ખૂસ મારે. પલુ આગળા ઉપર હાથ નાખે ત્યાં ઓસ્કર તરફ નજર જાય છે. ઓસ્કર મોટી કાંફા બરતો ત્યાંથી ચાલ્યો જાય છે. મોના ખેસી જાય છે.

ખીજે એક કલાક નીકળી જાય છે. ફરીથી મોના બહાર

કાંદાની વાહ

જોતી નથી પણ બહાર જે કાંઈ બોલાય છે તે તેને સંભળાય છે, શબ્દે શબ્દ સંભળાય છે.

બધો વિધિ એવો એકધારો ચાલે છે કે ખેડૂતો હસાહસ કર્યા વિના રહી શકતા નથી. લિલામી અને વકીલ બંને પરસ્પર કંઈક ગુસપુસ કરે છે. “તો જેવી આપની ઇચ્છા.” લિલામી વકીલને કહે છે.

વકીલ સાફને મોટો કરીને કહે છે :

“મહેરબાનો, આ તો હવે હદ વટાવી જવાય છે. જો મેં પ્રથમથી જાહેર ન કર્યું હોત, પરંતુ હવે એટલી તો આશા રાખું છું કે આપ સાચા મેન્સ પુરુષો બનો. આપ આ શું કરી રહ્યા છો? આ શું બુદ્ધ છે? આપ વિચાર તો કરો; આપણે સૌ રૉબર્ટ કેઈનને ઓળખતા. એ તો ગયો. હવે આ એની એકની એક દીકરી છે, તેની પ્રત્યે આપણે માણસાઈ ન બતાવી શકીએ?”

બધા હસતા બધે થઈ જાય છે, પણ ભાવ ચડાવનારા પણ ઓછા થઈ ગયા અને પરિણામમાં તો કંઈ જ ફેર ન પડ્યો. જે લિલામ સાંજ સુધી ચાલવાની વકી હતી તે બપોર થતામાં જ પડી જાય છે.

“મહેરબાનો,” લિલામી બોલે છે : “આપ સૌ અહીં હાજર રહ્યા અને નિર્વિધે લિલામ પતાવવામાં મદદરૂપ થયા.

તે માટે આપનો સૌનો આભાર માનું છું; બધું કામ મેં આગાહી કરેલી તે મુજબ જ આખરે થયું. આખરે જહોન કોલેઈટ જ બધું ખરીદી લીધું છે.”

“ઈશ્વર એમને સુમાર્ગ ખતાવશે.” વકીલ કહે છે.

“લિલામ વિના જ માગી હોત તો મેં આની કિંમત વધારે આપી હોત, સાહેબ.” જહોન કોલેઈટ કહે છે.

“ખરાબર, પણ આપને આ વાતની શરમ પણ નથી આવતી તેથી દુઃખ થાય છે.”

મોના બધાના વિખેરાવાનો અવાજ સાંભળે છે.

“સીધીદાર કરી નાખવી જોઈએ. આ બેટમાં જર્મનને રાખવાની હિંમત જે કરે તેને તો ખબર પાડી દેવી જોઈએ કે—”

“અને આપણી એક પણ પાઈ જર્મનને કેમ જઈ શકે છે તે પણ જોઈ લઈએ.”

આત્યા જતા ખેડૂતોની વાતો સાંભળી મોના સળગી જાય છે.

ચોડીવાર પછી વકીલ એની પાસે આવે છે અને કહે છે: “મને કહેતાં દુઃખ થાય છે કે આપણા ધાર્યા પ્રમાણે માલની કિંમત ન ઊપજી. જેટલી કિંમત ઊપજી છે તેમાંથી મરામત-ખર્ચ પણ માંડ માંડ નીકળશે.”

કાંટાની વાત

“એટલે શું મારે માટે કંઈ બચતું જ નથી ?” મોના ફરફટી બેઠે છે.

વકીલ નીચું જોઈ જાય છે. “ના.” એના મોંમાંથી મુશ્કેલીથી જવાબ નીકળે છે.

માથામાં ઝટકો વાગ્યો હોય તેમ મોના નીચે બેસી જાય છે. વકીલના ચાલ્યા ગયા પછી એનું માથું ભમવા લાગે છે. એના કાન પર ફૂતરાના ભસવાનો, માણસના કાલાહલનો, ઘેટાંના બેંબેનો અને ગાયના ભાંભરવાનો અવાજ આવે છે. દોરને એના નવા શેઠના નોકરો હાંકી જાય છે.

પછી બધું શાંત થઈ જાય છે, પણ એ શાંતિ તો એના પર તોલદાર વજનની પેઠે પડે છે, એ એની નીચે દબાય છે. એની આંખે અધારા આવે છે, એનું અમેરિકા પણ આ અધારામાં દેખાતું બંધ થઈ જાય છે. એને માટે તો હવે, રહ્યું ક્યું સ્થળ ? પૃથ્વીના પડ ઉપર બીજું એક પણ સ્થળ હવે રહે છે કે જ્યાં એ અને ઓસ્કર જઈ શકે ?

સૂવાનો વખત થાય છે; ત્યારે ઓસ્કર આવે છે. એ હોઠ ફરડે છે, એની આંખો અંગારા વરસાવે છે. મોના અસહાય-પણે એની સામે જુએ છે. એનામાંથી ચેતન જ બહી ગયું છે.

“પરિણામ સાંભળ્યું ને ?”

“સાંભળ્યું.” દાંત બીસીને તે કહે છે.

“માણસ જેવો માણસ આટલો નીચ બની શકે છે?”

“નીચ!” ઓરકર ગાંડાના જેવું હસે છે.

“યુદ્ધ! કેટલી લયાનકતા! કેટલી બેવકૂફી! અને આ યુદ્ધને જગવનારા કહેવાય છે—દેશભક્ત! ના, એ લોકો તો બદમાશોનાય બદમાશ છે. રાજનાય રાજ એવા વિશ્વ-અનિષ્ટાતા સામે કાવત્રું ખેલનારા બદમાશો!”

“પણ લાંબો વિચાર કરતાં લાગે છે કે યુદ્ધથી ચડી જાય તેવી ખરાબ વસ્તુ એક બીજી છે—”

“કઈ?”

“સુલેહ! યુદ્ધ પછીની આ દંબી સુલેહ! લોકોએ માન્યું હશે કે યુદ્ધ પૂરું થતાં નિરાંતે બાંધી શકાશે, બધું ભૂલી શકાશે. કેટલી ભૂખર્ષતા! એનો વિચાર પણ કમકમાવી મૂકે છે. એ શુદ્ધાઓ જીવાનોમાં ભાવિની, ભાવિ પ્રજાના જીવનની ફેવી બેશરમ રમત હિડાવી રહ્યા છે! કિંમતી માનવધનના વિનાશને ભૂલી જઈને આજે તેઓ પૈસાની ખુવારી, જમીનનો કબજો અને જડ વસ્તુઓનાના નાશનો જ અંદાજ આંકવા બેઠા છે અને પારણ્યામાં સૂતાં બાળકને ઝૂલવતી મા પાસેથી એનાં લોહી અને આંસુથી બરપાઈ કરાવવા માગે છે. પ્રજા સામે પ્રજાને ખડી કરી છે અને પ્રત્યેક સ્ત્રી-પુરુષ અને બચ્ચાના હૃદયમાં ખારવેરનું લયાનક વિષ રેડી રહ્યા છે. જર્મન લશ્કરે

હાંદાની વાત

મમે તે ક્યું, અંગ્રેજ સેનાએ મમે તે ક્યું પશુ હવે એની સાથે જર્મન માતાને કે અંગ્રેજ પત્નીને શું સંબંધ છે ? ઓહ !”

મોના જિંચું ભેઈને ઊભી જ લે, જાણે આસમાનમાંથી લાઈના ખોલને પકડવા રાહ જુએ છે.

“આપણા હાથની વાત નહોતી રહી, આપણે અસહાય હતાં. એમ જ હતું ના ઓસ્કર ?” મોના શેનો વિચાર કરતી હતી ?

ઓસ્કર પોતાને સ્વસ્થ કરી લે છે. તે લજ્જા અને કર્ણાના મિશ્ર જાવથી મેલા થયેલા મોનાના હાથને લઈને પોતાના હોઠ સાથે અડકાડે છે.

“મોના મને માફ કરશે ?”

“આપણે એકમેકથી દૂર રહેવાને કેટલો પ્રયત્ન કરેલો ? કેટલો પ્રયત્ન—?”

“પણ ઓસ્કર, ઈશ્વરેજ એની પ્રેરણા આપણા હૃદયમાં મૂકી દીધેલી, તેની સામે આપણું ભેર કેટલું ચાલે ?”

“અને ઓસ્કર, હવે એ ઈશ્વરજ આપણને વિસારી મૂકે છે.”

અભારસુધી ઓસ્કર ચુપ જ રહ્યો હતો, તે આ વખતે ખોલી બેઠો છે, “ના, ઈશ્વરે આપણને લેશ પણ વિસાર્યા નથી.”

અને તે ત્યાંથી ચાલ્યો જાય છે.

સ્મરણ-સ્થંભ

ઠંડિરના તહેવારો પહેલાંનો શનિવાર છે.

મેના શયનગૃહની બારીમાંથી ઊડીને બહાર નજર નાખે છે. જ્યાં મધપૂડા પેડે વાતાવરણ ગાજતું રહેતું, જ્યાં પચીસ હજાર માણસો એકમેકની હાંફમાં રહીને કપરી જિંદગીના દિવસો કાઢતા, તે ઠેકાણે કાળી સુકો વેરાન ભૂમિ આંખને બાળતી પડી છે. જનમ્યા વિનાની ચાર ચાર વસંતોની અહીં ઘોર ખોદાઈ હતી. આ ઊજડ જમીનના હૃદયમાંથી એ વસંતો ફરી ક્યારે સજીવન પામશે ?

માત્ર ત્રીજા કમ્પાઉન્ડમાં જ કંઈક પ્રવૃત્તિ દેખાય છે. ત્યાં પણ થોડા જ જથ્થા હવે રહ્યા છે. ઓરકરને જણાવી દેવામાં

કાંટાની વાડ

આંબ્યું છે કે તેને છેલ્લી દુકડીની સાથે જ છોડવામાં આવનાર છે, પણ એ સમય હવે દૂર નથી.

‘ધર’ બધાં ખાલી છે. પ્રાણીઓના અવાજ પણ મરી ગયા છે અને આસપાસની હવામાંથી રસ પણ સુકાઈ ગયો છે. આ કૃત્રિમ શાંતિ ચિત્તમાં ગભરામણ ઉત્પન્ન કરાવે છે. ત્રણ ત્રણ જાણીનું ખેતરનું સખત કામ જે મોના એકલે હાથે રમત રમતમાં જ હિડાડી મેલતી તે મોનાથી હવે પોતાને એકને માટે રાંધવાનું કામ પણ બની શકતું નથી. ડગલે ને પગલે એને થાક જ ચડતો હોય છે.

વસંતે પોતાના આગમનના ખબર મોકલી આપ્યા છે. ધરના મોઢા આગળ એણે થોડી જમીનમાં ફૂલના બે ચાર છોડ નાખી દીધા હતા તેના પર ફૂલો હસું હસું થઈ રહ્યાં છે, પિતાના મૃત્યુ-સમયનું એને સ્મરણ થાય છે, પિતાની કબર પર એણે તે દિવસે આ ફૂલ ચડાવ્યાં હતાં એવી જ ઇચ્છાથી તે આજે થોડાં ફૂલ ચૂંટે છે.

વાડ આગળ એ ચાલતી આવે છે, પણ તેની પેલી બાજુ આજે કાંઈ ડોકાતું નથી. દરવાજા આગળ સિપાહીઓનાં ધરોની માલ ઉભજડ થઈ ગઈ છે. રસ્તા પર જનર નાખે છે, કંઈ પેટ્રીકના વળાંક સુધીમાં રસ્તા પર એક પણ જીવતું માણસ દેખાતું નથી.

એક અંધારસની તકતી પાસે એ આવે છે. એના પર કોલ-

રેલું છે ‘ રોઅર્ટ ફેઈન-નોકાલોના વતની.’ એની બાળ્યમાં બીજી તકતીઓ જીભી છે, એ બધી પર જર્મન નામો લખેલાં છે. નજરફેદનાં ચાર વર્ષો દરમિયાન મૃત્યુ પામેલ જર્મન કેદીઓ ત્યાં સૂતાં છે. મૃત્યુની શાંતિમાં વૃદ્ધ પિતાએ જર્મનો પ્રત્યેની પોતાની દ્વેષની લાગણીને ઓગાળી નાખી હોય તેવું આદ્ર વાતાવરણ દેખાય છે.

થોડા જ વાર છોટે ઘાસ જાગી ગયેલી એક જાંચી પેઢલી ઉપર કૃત્રિમ ફૂલોની કાચની એક ફૂલદાની છે. ઉધરસથી મૃત્યુ પામેલા લુડવીગની કબર પર એણે જ એ રાખેલ હતી. બરફ અને ઠંડીને કારણે કાચમાં તરડો પડી ગઈ છે અને સફેદ ફૂલોની શોભા જાડી ગઈ છે. વૃદ્ધ પિતા ! જર્મની પ્રત્યેની ઘૃણા હૃદયમાં ભરીને મૃત્યુ પામ્યા, પરંતુ એમને શી ખબર કે થોડા સમય પછી જૂમિમાતાના હૈયામાં પોદીને એક જર્મન છોકરા સાથે તે પોતાની મિટ્ટીને એક બનાવી દેશે ?

“આ યુદ્ધ-પ્રભુ ! આટલી નાદાની, આટલી ઘૃણા કયા હેતુ માટે ?”

મોના કબ્રસ્તાનમાંથી પાછી ફરે છે ત્યારે કોઈ કડિયાના ટાંકણાનો અવાજ તેને સંભળાય છે. જરા આગળ ચાલતાં તે એક કડિયાને ભુલે છે. તેની બાજુમાં એક મોટો કાગળ પડ્યો છે અને સામે એક આરસની મોટી તકતી પડી છે. તેના પર

મંદાની વાડ

તે કાગળમાં જોઈ જોઈને કાંઈક કોતરે છે. મોના એની પાસે જાય છે.

“શું કરે છે, કાકા?”

“આ જોને બેન, આપણા જીવાનોએ લડાઈમાં બિચારા પ્રાણ ગુમાવી દીધા. આપણા બેટમાંથી જ્યોએ લડાઈમાં પ્રાણ દીધા તેમનાં નામ કોતરું છું.” કડિયાએ ટાંકણાને જરા થોભાવ્યું અને જવાબ આપ્યો. મોના એની બાજુમાં નીચે બેસી જઈને સહજ ભાવે નામો વાંચવા લાગી.

“આપણું પીઝનું પેલું મોટું દેવળ નથી? હા, એના દર-વાજા બહાર આ તકતીને સ્મરણસ્તંભ લેખે મૂકવાની છે.” કડિયો વાત કરવા લાગ્યો.

“અને ઈસ્ટરના સોમવારે, હા, પરમ દહાડે જ એની ઉદ્ધાટનક્રિયા થવાની, સવારે નવ વાગ્યે જ. તે જ વખતે અહીંથી લડાઈમાં ગયેલા આપણા જીવાનોની પહેલી સ્ટીમર ડગલાસના બારામાં આવવાની છે ના? રવિવારે લીવરપુલથી જીપડે તો સોમવારે સવારે બરાબર અહીં પહોંચી જાય અને આની ઉદ્ધાટનક્રિયા કોને લાથે થવાની છે તે ખબર છે? બેટના લોડ બિશપને લાથે! મોટા મોટા માણસો ત્યારે લાજર રહેવાના. ગવર્નર, કમિશ્નરો, પાદરીઓ, ઉપદેશકો, શેડિયાઓ અને બધાય આવવાના જોવા માટે. પુરુષો સાથે સ્ત્રીઓ અને બાળકોય આવવાનાં.”

મોનાનું ધ્યાન નામાવલિ વાંચવામાં જ હતું; છતાં વાતો તો એ સાંભળતી જ હતી.

“જોવા જોવો દેખાવ થવાનો, તું પણ આવવાની કે?” કડિયાએ પ્રશ્ન કર્યો.

“હું?” મોના જરા વાર વિચારમાં પડી જાય છે અને પછી જવાબ આપે છે: “ના.”

“ના!” કડિયો તો સાંભળી જ રહે છે.

“હા, પણ કાકા,” મોના કહે છે, “આમાં રોબીનું નામ કેમ દેખાતું નથી!”

કડિયો ટાંકણું ફરી તકતીને અડાડવા જતો હતો તે આ પ્રશ્નથી જંચું જીએ છે.

“રોબી? રોબી કેઈન? સાચું કહી દઉં? આ કાગળમાં એનું નામ જ નથી મૂક્યું.”

“કેમ? એ પણ લડાઈમાં ઈંગ્લાંડને ખાતર મર્યો છે. એને તો વિક્ટોરિયા ક્રોસ પણ મળ્યો છે.”

“મળ્યો હશે.”

“મળ્યો હશે એટલે? તમે એ જાણો જ છો. તો પછી આમાં એનું નામ ન મૂકવાનું કાંઈ કારણ?”

કોટાની વાડ

કડિયો પોતાના કામ તરફ ધ્યાનને પરીવે છે, ટાકણું પથ્થર પર ટક ટક થવા લાગે છે અને તે ઉઠાસીનપણે જવાબ આપે છે :

“એણે બિચારાએ તો દેશને માટે ઘણું કર્યું પણ કોઈક બીજાએ એના કર્યા પર પાણી ફેરવી દીધું.”

મોનાના વાંસા પર જાણે ચાખૂક પડ્યો. એ ત્યાંથી ભાગે છે. રસ્તાના વળાંક પર વળે છે ત્યાંસુધી એને કડિયાનું ટાંકણું સંભળાય છે પણ જાણે પ્રલયકાળનું તોફાન ગાજતું હોય તેવું તેને લાગે છે. એનાં સ્વજનને જીવતું રાખનાર એક સ્મરણ પણ આ લોકો ભૂંસી નાખવા માગે છે? એવું તે પોતે શું કર્યું છે? પણ ભયંકર જુસ્સાના આવેશની બીજી જ ક્ષણે એના પર આગલી નિર્બળતા સવાર થઈ આવે અને તે ધ્રુસકાં મૂકે છે.

“સારા માણસો પણ આવા નિર્દય કેમ થઈ શકતા હશે તેની સમજ નથી પડતી.”

*

*

*

સાંજ સુધી એનું મન વ્યગ્ર રહે છે. પણ અચાનક એને થઈ આવે છે. ઓરકરને મન આનું કારણ યુદ્ધ હશે, યુદ્ધ પછીની સુલેહ હશે—એ કારણે લોકોનાં મન ઝેર બન્યાં હોય કે ગમે તે કારણે, પણ ઈશ્વરે એનામાં ઓરકરને અને ઓરકરમાં

એને ચાહવાની વૃત્તિ પ્રેરી હોય તો હવે એમની સંભાળ લેવાનું પણ તે ઈશ્વરને માથે છે. જરૂર, ઈશ્વર જ એમને ઉગારશે, ઈશ્વર જ લોકોના હૃદયમાં સહાનુભૂતિ પ્રેરશે, એ જ એમનો આંખો ખોલશે-ત્યારે બિશપ, પાદરી, શહેરનો કમિશ્નર અને બધાં પોતાના કામનો પશ્ચાત્તાપ કરશે.

“હું નિષ્પાપ છું. બીજાઓ પણ નિષ્પાપ કેમ નહિ બને? નિર્દોષને દોષિત માનવાનું પાપ તેઓ કેમ કરી શકશે?”

ગ્રાણીઓ તો બધાં અપાર્ધ ગયાં હતાં એટલે ધરની જરૂરી વસ્તુઓ ખરીદવા એણે હવે શહેરમાં જવાનું હતું. દુકાનદારો એની તરફ જરા પણ વિવેક બતાવતા નથી. પણ તેને તો અવગણના કે અવહેલનાની અસર નથી થતી. બધું ખરીદીને પાછા ઘેર આવતાં તેને મોડું થાય છે. એ વખતે નોકાલોનો દૂકા રસ્તો લેવા તે એક સાંકડી શેરીમાં થઈને નીકળે છે. શેરીને નાકે જ એક પીકું છે.

આજે એ શેરીમાં કંઈક ધમાલ મચી રહી છે, ઉઘાડા બારણાવાળા એક ધરની સામે સ્ત્રીઓ અને બાળકોનું એક ટોળું ધરમાં ચાલતો ઝવડો સાંભળવા ભેળું થયું છે. એક પુરુષ મોટે સાદે બરાડે છે. એક નાની છોકરી ચીસો મારે છે, એક જુવાન સ્ત્રી પેલા પુરુષને તાડુકીને જવાબ આપે છે અને એક ડોસી તે બંનેને કાલાવાલા કરતી શાંત પાડે છે.

હાંદાની વાડ

“લડાઈમાંથી મેં ખર્ચોં માટે પૈસા મોકલ્યા તે તારા આ જર્મન...ને ખવડાવવા?”

“હેરી, એમાં મારો વાંક નથી, મેં બીજું કામ શોધવા પ્રયત્ન કર્યો પણ કાઈને મારો ખપ પડ્યો જ નહિ.”

“મને પણ તારો ખપ નથી. ચાલ, નીકળી જા મારા ધરની બહાર.”

“હું કહું છું કે મને સતાવવી રહેવા દે. મારી છોકરીને હાથ અડાઓ છે તો યાદ રાખજો—”

“યાદ રાખજો, એમ ! જોઈ છું કે ધરની બહાર કેમ નથી નીકળતી. ચાલ ઉઠાવી જા તારી છોકરીને?”

“હેરી ! લિઝા ! હેરી, હેરી ! શું કરો છો મારાં પેટ ? અરે હેરી ગમે તોય તારી એ બેન છે; લિઝા, તારા ભાઈની જ સામે આમ બોલશે ?” ડોસી આડા હાથ દે છે અને રડે છે.

ટોળામાંની એક બાઈને મોના પૂછે છે : “શું છે આ બધું ?”

“અરે આ પેલી લિઝા કિન્નીસ ! તમે નથી જાણતાં ? બાઈ લડાઈમાં ગયો અને પાછળથી બેન બા એક જર્મન કેદીની દોસ્તી બાંધી બેઠા એમાંથી આ છોકરી જન્મી. બાઈ લડાઈમાંથી પાછો આવ્યો છે, એનાથી તો આ કેમ જ સહન

થાય ? એટલે કાઢી મૂકે છે એને ધરમાંથી. હા, એમાં કાંઈ નવાઈ છે ?”

પીઠામાંથી લથડતા કેટલાક માણસ બહાર નીકળી ત્યાં આવે છે અને તમાસો જોવા ઊભા રહે છે. એ જ વખતે લડાઈમાંથી પાછા ફરેલો તે સિપાહીભાઈ પોતાની બેનને હસ-રડીને ધરતી બહાર ખેંચી આણે છે. સ્ત્રીની છાતીએ એક નાની છોકરી વળગેલી છે. એના વાળ વિખાઈ ગયા છે ને પીઠ પાછળ પથરાયા છે. સિપાહીનું માથું ખુલ્લું છે.

“હક, કુલટા ! નીકળ બહાર તારા જર્મન પાપને લઈને !”

સ્ત્રીને રસ્તા પર પછાડી પેલો ધરમાં ધૂસી જઈ ભડાભડ આરણાં બંધ કરે છે.

સ્ત્રી દોડીને આરણાં સાથે અથડાય છે. “ખોલ, આવવા દે મને, અંદર આવવા દે મને !” એક હાથે નાની આળકીને પકડી રાખી બીજા હાથે તે આરણાં ભભડાવે છે.

અચાનક આરણું ઊધડે છે, એનો ભાઈ ઉંચરમાં આડો ઊભો છે.

“જો સાંભળી લે, સોમવારે સવારે બધા આવશે અને મારી સામે જોઈ જોઈને હસશે તે મારાથી સહન નહિ થાય. એટલે તું જો અહીંથી નહિ ખસે તો બે મિનિટમાં જ તને—”

હાંટાની વાડ

“રાક્ષસ, નિર્દય, જંગલી, તું લડાઈમાં મરી કેમ ન ગયો ? તું જીવતો ઘેર શા માટે આવ્યો ?” લિજા મોટેથી બોલે છે.

આ સાંભળતાં તેનો બાઈ જીછળે છે. એની મુઠ્ઠી સખત બને છે પણ તે જોતી થઈ નીચે આવે તે પહેલાં લોકાના ટોળાને હઠાવી મોના આગળ ધસી આવે છે અને ખરીદવા માલનો કોથળો નેરથી એના મોં પર જ લગાવે છે. પેલો ભક્ષ અવાજે નીચે પછડાઈ પડે છે.

સિપાહી જ્યારે બિંધમૂંઘ નીચે પડ્યો હાંસી રહ્યો છે ત્યારે મોના ભેળા થયેલા દારૂડિયાઓ તરફ વળે છે અને હાથ જોંચા કરી બોલે છે.

“અને તમે-તમે બધા, તમારામાંથી માણસાઈજ પરવારી ગઈ છેક ? બધા શિકારી કુત્તાઓ જ બની ગયા ? તમને જન્મ આપનારી પણ એક સ્ત્રી હતી, આ સ્ત્રી પ્રત્યેના તમારા વર્તનથી તે બિચારી શરમથી મરી જતી હશે.”

સિપાહીને કળ એવી ચડી ગઈ છે કે તે બેઠો થઈ શકતો નથી છતાં તે પડચો પડચો હી હી હસે છે, એના મોંમાંથી લોહી વહ્યું જાય છે પણ બોલ્યા વિના એનાથી રહેવાતું નથી.

“જોઈ લો આ એની બેન ! એનાં ચરિતર તમે તો સૌએ સાંભળ્યાં હશે જ. મેં પણ આવીને સાંભળ્યાં. અરે બાઈ, લડાઈ શરૂ થઈ ત્યારે તું ક્યાં હતી અને આજે ક્યાં છે તે તો યાદ

કર ! તારાં કામાં સંભાળ ને પછી અમને શિખામણ દેવા આવ. હા, હા.”

એની સાથે ભેળા થયેલા લોકો પણ હસે છે. સ્ત્રીઓ નીચું જોઈને ચાલતી થાય છે. મોના છોલીલી પડી જાય છે. સિપાહીને એણે જેવો ધા માર્યો હતો તેથી વિશેષ આકરો ધા એણે સામો વાળ્યો. પથ્થર બની ગઈ હોય તેમ થડીક તે ઊભી રહે છે અને પછી કાથળો ઉપાડીને પાછળ જોયા વિના ફોડવા જ માંડે છે.

એને વિષે લોકો ફરી ફરી વાતો કરે છે ! એના હૃદયની ખેંચતાણુ અને એના આત્માના ધમપછાડાનો લોકોને મન આટલો જ અર્થ છે ? પ્રભુ-પ્રભુ ! ઓહ !

હમણાં હમણાં એને ભાગ્યે જ ઊંધ આવે છે. આજે તો એણે એક મટકું પણ નથી માર્યું. સવારની ગુલાબીમાં એને લાગે છે કે પોતાનો ઓરડામાં રોબી પ્રવેશ કરે છે. રોબીની એણે જેવી મનમાં કલ્પના કરેલી તેવા જ અમલદારી ઠાઠમાં તે આવી ઊભે છે, મોનાને બરાબર યાદ છે કે રોબી મૃત્યુ પામ્યો છે છતાં આ દૃશ્યને તે ખોટું ઠરાવી શકતી નથી.

“મોના, ત્રણ વર્ષ પહેલાં જો મને કાષ્ટએ આ વાત કહી હોત તો તેને હું જાનથી મારી નાખત. ઈશ્વરના સોગન ખાઈને કહું છું કે એને હું જીવતો છોડત નહિ.”

ઢાંડાની વાડ

મોનાને સ્પષ્ટ શબ્દો સંભળાય છે. તે બોલવા પ્રયત્ન કરે છે પણ મોમાંથી શબ્દ નીકળતો જ નથી.

“રોબ્... ..”

“આહ, તારે માટે હું કેટલું ગૌરવ લેતો ! જ્યારે મેં સાંભળ્યું કે મને મારી બહાદુરી માટે વિક્ટોરિયા ક્રોસ મળ્યો છે ત્યારે હસીને મેં કહ્યું હતું : “મારી બેન જો લડાઈમાં આવી હોત તો એણે મારી પહેલાં એ મેળવ્યો હોત.” જર્મનીને તું જેટલી તિરસ્કારતી તેટલો તિરસ્કાર તો કોઈ નહોતું બતાવતું. આપણા પિતા તને એ માટે લાગણી-હીન કહેતા. એ તું, એ જ તું.....મોના આજે એક જર્મનને.....”

“રોબ્...રોબ્...બ્...બી, રોબી !”

“બીજા કયા હેતુ ખાતર તેં આ કર્યું હોય ? સૌ સમજે છે, આપણા બાપુ પણ સમજી ગયેલા અને એ જ આધારે એમનો પ્રાણ લીધો.”

ફરીથી મોના ચીસ પાડવા જાય છે પણ એના હોઠ જ ખૂલતા નથી.

“ધરતી માર્ગ દે તો ધરતીમાં સમાઈ જા. દરિયો નથી

મળતો કે ડૂબી મરતી નથી ? આ જો, મારી છાતીમાં તેં કેવો કારમો ધા કર્યો છે, અને હવે...”

“ રોબી-રોબી...!”

તંદ્રામાંથી તે બેડી થાય છે. સૂર્ય ઊગી ગયો છે અને એની અસ્તવ્યસ્ત પથારીમાં તેનો તડકો રેલાઈ ગયો છે.

સ્વપ્ન જ, પણ સ્વપ્ન આટલું બધું સ્પષ્ટ ? ચારે તરફથી એના પ્રેમને વિકરાળતા ઘેરી વળી છે. અહીં જ બધી વાતનો અંત આવી જાય છે, જગત અને જીવન એને માટે હવે રહ્યાં નથી. એણે જે કર્યું છે તે પાપ નથી છતાં એ પાપને નામે જ ઓળખાય છે, એ ઓછી સજા છે ! આ કરતાં મૃત્યુની સજા ઓછી નથી જ થતી. હજાર દરજ્જે મૃત્યુ આ કરતાં સારું છે !

મૃત્યુનો માર્ગ તો સહેલો જ છે. અને પરિણામો પણ તદ્દન હળવાં છે. કોઈને એનું દુઃખ થવાનું નથી, સિવાય કે ઓસ્કરને ! પણ પોતાના જવાથી તો એનો માર્ગ સરળ થાય છે. ખાસ કંઈ વ્યથા વિના તે પોતાને ઘેર જઈ શકશે. બેમાંથી કોઈ પણ એક એકલાં તો આનંદે જીવી શકે. એમને સાથે રહેવા દેવાનો જ પ્રતિબંધ છે. અને તો, જો બેમાંથી એક જ જીવતું હોય, ઓસ્કર જ જીવે તે બરાબર છે, તો તેને માટે બાણું સારું છે.

કાંટાની વાડ

ઔસ્કરને દુઃખ થશે એ વિચાર તેને કાંટાની માફક ભોંકાય છે. ઔસ્કરને દુઃખ થશે પણ તે તો જલદી ભુલાઈ જશે અને એક વખત દુઃખની લાગણી હળવી થતાં એને સુખની વાંછના જાગશે. હજી તો જીવાન છે, આટલો યનગ-નાટભર્યો છે, તો કાને ખબર કદાચ, કોઈક દિવસ...

ના, ના. એટલી હદ સુધી તો એનાથી વિચારી જ શકાતું નથી.

આખરી મિલન

ઈસ્તર-ઈશ્વરની મધુરમાં મધુર સ્મૃતિ ! વર્ષનો શ્રેષ્ઠ
ગુલાબી દિવસ !

મેના પ્રયાણ પહેલાંની છેલ્લી મોજ અનુભવી લેવા ધરને
શણગારે છે. બધું કામ પતી ગયા પછી એને યાદ આવે છે
કે પોતે હજી નાસ્તો પણ લીધો નથી, પણ હવે એની જરૂર
પણ શી છે ? અને છતાં તરસ કેટલી બધી લાગે છે ? આની
તપેલી તે તૈયાર કરે છે અને ખૂબ કડક બનાવીને બે કપ
ગટગટાવી જાય છે.

દેવળનો ઘંટ વાગવા લાગે છે, છેલ્લી એક વાર દેવળમાં
જઈ આવવાનો તે વિચાર કરે છે, શા માટે ન જવું ? સારા
દેખાતા લોકો પસંદ નહિ કરે એમ ને ? શી પરવા છે ?

ઠાંઠાની વાડ

તે બહાર નીકળે છે.

પવનની લહેરો આવે છે, સાથે ફૂલોની અને વનસ્પતિની સુગંધી વહી આવે છે, સમુદ્રની ખારાશની એમાં સુગંધ ભળી છે, નાનાં નાનાં પક્ષીઓ આનંદથી કિસ્લોલે છે.

દેવળમાં તે પહોંચે છે ત્યારે ઘંટ બંધ પડી ગયો હોય છે. પોતે મોડી પહોંચી છે. રસ્તા પર કોઈ દેખાતું નથી કપડાં પહેરતાં જ એને વાર લાગી ગઈ હતી, ઊભા રહેતાં એને ઘણા શ્રમ પડતો હતો અને વારે વારે એસી જવું પડતું હતું તેથી મોઢું થઈ ગયું.

દેવળ આગળ તે આવી ત્યારે પૂજન શરૂ થઈ ગઈ હતી. અર્ધ ખુલ્લા અંદરના દરવાજા-સોંસરું તે બેઈ શકે છે. લોકો ઘૂંટણિયે થઈ ગયા છે અને પાદરી 'પાપનો એકરાર' વાંચી રહેલ છે. લોકો તેની પાછળ પાછળ તે ઝીલે છે. હમણાં અંદર જઈ શકાય તેમ નથી; તે બહાર સ્ટૂત આગળ ઊભી રહે છે. રવિવાર-શાળાનાં બાળકો માંચડાની જમણી તરફ ઘૂંટણિયે પડીને માથું ડોલાવી રહ્યાં છે. ઇસ્ટરનાં નવાં કપડાં પહેરવા મળવાથી તેમનાં મોં મરક મરક થાય છે. પોતાને પણ નાન-પણમાં એમ થતું. હૃદયભેદક દ્રશ્ય છે. જ્યારે મૃત્યુદ્વાર ખખડાવે છે ત્યારે તેને જીવન વહાલું લાગવા માંડ્યું છે.

જ્યારે બધા મોહતા બંધ થઈ જાય છે ત્યારે તે અંદર

પ્રવેશવા જાય છે કેટલાક પાછળ વળીને એને જોઈ રહે છે. એને લાગે છે કે પોતાને અસ્પૃશ્યતા માફક બહાર બીબી રાખવામાં આવી છે. આવો વિચાર આવતાં તે જ્યાં ત્યાં બીબી રહી જાય છે.

પૂજા આગળ ચાલે છે-ભજનો, વાચન અને દીર્ઘન-પ્રસંગ અનુસાર જ બધું થાય છે. અને પછી છેલ્લા ઉપદેશ પહેલાંનું ભજન છેવટે આવે છે.

“Jesu, lover of my soul,
Let me to thy bosom fly...”

મોનાએ અનેકવાર એ ગાયું હતું અને છતાં એને લાગે છે કે એનો અર્થ આજ સુધી એ સમજી જ નહોતી.

“While the gathering waters roll,
While the tempest still is high,”

મોના તલ્લીન બની જાય છે. એને ખબર સુદ્ધાં પડતી નથી કે પોતાની આંખોમાંથી પાણી ચાલ્યાં જાય છે. ઉપદેશ શરૂ થાય છે. પાદરીનો અવાજ એના કાન પર અથડાય છે. પક્ષીઓના કલરવમાં, હવાના સૂસૂકારમાં અને ખેતરમાંનાં ઘેટાંનાં ખેંખેમાં એ મળી જાય છે.

જિસસના અંતિમ દિવસો છે-એનું મૃત્યુ અને પુનર્જીવન, એના શત્રુઓનો રોષ અને મિત્રોનો લોપ; કરુણ કથા છે છતાં કેટલી ભવ્ય છે !

કાંટાની વાડ

“મૃત્યુને એ પાછું ઠેલી શક્યો હોત પણ એણે જીવનનો લોભ ન રાખ્યો. સ્વેચ્છાએ જ એણે મૃત્યુને નોતર્યું. શા માટે એણે આમ કર્યું ? કારણ કે એને આસ્થા હતી કે પોતાના નાશમાં જગતની રક્ષા છે. જિસસે મૃત્યુ પામીને બતાવ્યું કે આત્માના કલ્યાણની આગળ તમામ ચીજો તુચ્છ છે. ધન તુચ્છ છે, કીર્તિ તુચ્છ છે, ગરીબાઈ કે અપમાન એના માર્ગને આંતરતાં નથી. જિસસને અપમાન મળ્યાં, તુચ્છકાર મળ્યો, મિત્રો રહ્યા નહિ, ઘર રહ્યું નહિ, માનવપરિવારથી એને દૂર હડસેલી મૂકવામાં આવ્યો. એને કશા માટે લેશ પણ હિરોગ ન થયો. એના હૃદયમાં પ્રેમ એ જ એક મોટો ખજાનો હતો. જગતને પ્રેમ કરવા માટે એને મૃત્યુ મળ્યું !

“અને એથી જગત આજે એની આગળ માથું ઝુકાવે છે. આજ એ હજાર વર્ષથી એના મહિમાની યાત્રા શરૂ થઈ છે અને તે જગતના અંત સુધી ચાલુ રહેશે, ‘Let me to thy bosom fly.’ એ ઈસુનાં વચનોમાં આપણને આરામ મળશે. ”

પાદરીનું બોલવું બંધ પડે અને તે આશીર્વાચનો શરૂ કરે તે પહેલાં મોના ઘર તરફ ભાગી છૂટે છે. એની આંખોમાં આંસુનું એક બિંદુ પણ નથી. એનું હૃદય આનંદથી પ્રકુલ છે.

આજ સુધી તે એવું જ વિચારતી હતી કે પોતે એવું કર્યું છે કે જેની ઈશ્વર પાસે ક્ષમા માગવી પડે; પણ હવે એના

મનમાં નવું જ ભગે છે. ઈસુએ પ્રેમને ખાતર પોતાનું અલિ-
દાન આપ્યું, પોતે પણ પ્રેમને માટે જ બધું સહન કરે છે;
અલિદાન પણ આપવા જાય છે. ઈસુએ મૃત્યુ પામીને જગતને
જીવન આપ્યું, પોતાને વિષે પણ એમ જ નથી ?

વિચારેના વમળમાં એને લાગે છે કે ઈસુના અને પોતાના
કાર્યમાં જરા પણ ભેદ નથી. પોતે જે કરવાની ઈચ્છા રાખે
છે તે પાપ નથી પણ પુણ્ય છે, એની પાછળ અલિદાનની
ભાવના છે. યુદ્ધના પરિણામરૂપ ધૃત્વાથી જગત પીડાય છે તેને
પોતે આવા વિશુદ્ધ પ્રેમથી અચાવવા જાય છે. પોતે જગતમાં
તદ્દન સામાન્ય વ્યક્તિ છે, કોઈને એના કામ વિષે જાણુ પણ
નહિ થાય, પણ ઈશ્વર તો તે જાણુવાનો જ છે.

પણ ઓસ્કર ? એણે ઓસ્કરને કંઈ કહેવાનો વિચાર
નહોતો રાખ્યો. એ એને એટલો પ્રેમ કરતો હતો કે તે એને
એમ ન કરવાનું સમજાવે. એનો વિચાર એવો હતો કે તક
જોઈને સરકી જવું. પણ આ નવા વિચાર પછી એને થયું,
ઓસ્કર પણ શા માટે આ ન જાણે ?

કલાકો પસાર થઈ જાય છે. એને ખાતરી જ છે કે આજે
ઓસ્કર આવવાનો જ. બેઠી બેઠી એ ફેટલાય પ્યાલા આ
ચડાવી જાય છે. એ તો તે બૂલી જ ગઈ છે કે પોતે કાલનું
કાંઈ ખાધું નથી. આખરે ઓસ્કર આવે છે. હમેશની માફક જ
આજે રાત ઠીક ઠીક વીતી ગયા પછી તે આવે છે. આવેગથી
અને ઉપવાસથી તે એટલી તો નિર્બળ થઈ ગઈ છે કે બારણું

કાંટાની વાડ

ઉઘાડવા પણ ઊઠી શકતી નથી.

“ અંદર આવું ? ”

“ હાં, હાં. ”

ધરમાં તે આવે છે. કેટલા દિવસો પછી તે અંદર આવે છે ! વૃક્ષને બીજો ઊથલો આવેલો ત્યારે તે આવેલો. આવીને તે સગડીની પાસે તેની બાજુમાં જ બેસી જાય છે. એનો ચહેરો બિલકુલ સફેદ થઈ ગયો છે. એના હોઠ કરમાઈ ગયા છે. એનો અવાજ ઘોઘરો થઈ ગયો છે.

“ શું કરવું, ઔસ્કર ? ”

“ કંઈ જ નહિ. કાલે રાખવા જેવું નથી. હું તને કંઈક કહેવા આવ્યો છું. ”

“ શું ? ”

“ કાલે મારે છૂટવાનું છે. મને હુકમ મળી ગયો. ”

“ સવારે જ ? ”

“ હા. છેલ્લી ટુકડી સાથે. રહ્યા સહ્યા સંત્રીઓ અને અમલદારો પણ જાય છે. કાલે તો છાવણી તદ્દન નિર્જન બની જવાની. ”

મોનાનું હૃદય જોશબેર ધબકારા લેવા માંડે છે. તેને ધીરું પાડવા તે આડા અવળા પ્રશ્નો કરે છે.

“ લોકો કંઈ બોલે છે ? ”

ઔસ્કર મર્મવેધક હાસ્ય કરે છે અને સહજ રીતે તે બોલે છે: “લોકો? એ લોકો તો જાણે છે અને બોલે છે કે આપણે પાછાં અહીં જ આવવાનાં. આજે તો આપણને ભૂખે મારી નાખવા જર્મનીમાં ધકકેલવામાં આવે છે; પણ હૃદયમાં ઘૂલ્યાની હજારગણી આગ ભરી આપણે અહીં જ પાછા આવશું.”

“એનો અર્થ કે ફરી એક દિવસ આજના કરતાં બે-ત્રણ લગાઈ થવાની?”

“અર્થ તો એ જ થાય, આજે જીતેલી પ્રજા હારેલી પ્રજાને જે નિર્દયતાથી પછાડવામાં આનંદ માને છે તેનું ખીજું કયું પરિણામ આવવાનું? પણ જો કદીયે એવું થવાનું હોય તો પ્રભુ તેમ થતું અટકાવે, આ દુઃખી જગત અને જગતનાં દુઃખી જીવોને માટે આટલું દુઃખ ઘણું થઈ ગયું છે, હવે તો એને એમાંથી બચાવી લે અને સુખી કરે.”

મોનાને લાગે છે કે પોતે બધું વધુ સારી રીતે સમજે છે પણ તે બોલી શકતી નથી. ઔસ્કર વાત કરવાનો યોગ મળતો જાણી બોલ્યે રાખે છે:

“યુદ્ધને અંતે જગતને તો એક સુંદર તક મળેલી. જો એનો સારો ઉપયોગ થયો હોત તો ફરી ખીજું યુદ્ધ કાઈ કાળે થવાનો સંભવ ન રહેત. પણ પ્રજાઓના પેલા પિતાએ—રાજદ્વારી પુરુષોએ—‘સુલેહ’ અને ‘સમિતિ’ઓનાં ઝાળાંમાં શાંતિને એવી ગૂંચળાવી નાખી કે એ સ્થિતિ કરતાં તો ચાલુ

કાંટાની વાડ

યુદ્ધ સારું હતું, અને જોઈ લો આપણાં મંદિરોને પણ. જે મંદિરોએ એક વખત આપણને શીખવ્યું હતું કે સૈનિકની તલવાર નીચે કલ્યાણ નથી, શાંતિ નથી, પણ આજ એ જ મંદિરો કલ્યાણ અને શાંતિના વિઘાતક સૈનિકો સિવાય ખીજને પોતાની અંદર પ્રવેશવા પણ દેતાં નથી. ફટલી દાંભિરતા ! ફટલું અસત્યાચરણ ! આધ્યાત્મિકતાનો કેવો વ્યભિચાર ! આવું જ કરવું હોય તો શા માટે તેઓ પૂજસ્થાનોને સળગાવી દેતાં નથી ? અને શા માટે એનાં દ્વાર બંધ કરી દેતાં નથી ? અને શા માટે જેવાં છે તેવાં દેખાઈને જગત સામે ઊભાં રહેતાં નથી ?...પણ હું અત્યારે આવ્યો છું તે તો ખીજ વાત કરવા.”

“ શેની વાત, આસ્કર ? ”

આસ્કર જરા થોભે છે અને પછી પાછો શબ્દોનો ઘોષ વહેતો મૂકી દે છે.

“તને ભય પમાડવા નથી ઇચ્છતો, મોના. ખીવા જેવું લાગે તોપણ ખીતી નહિ, મને બિવડાવવા દેતી નહિ.... પણ તું જ હવે મારું સર્વસ્વ છે. અને.....તને એકલીને છોડી જતાં...ના, મારાથી એ બનવું અશક્ય છે, અસંભવિત છે, કોઈ કાળે જ સંભવિત નથી.”

“પણ આસ્કર, એ લોકો તને પરાણે જહાજ ઉપર ચડાવી દેશે તેમાં તું શું કરી શકશે ? ”

આસ્કર પાગલની પેઠે હસે છે.

‘પરાણે! જગતમાં ઈશ્વર સિવાય એવી એક પણ શક્તિ નથી કે જે એક માણસને તેની ઈચ્છા વિરુદ્ધ કંઈ કરાવી શકે!—જો તે માણસમાં તાકાત હોય તો.’”

“તાકાત?”

“હા, તાકાત.....મારા કહેવાનો ભાવાર્થ હજી પણ ન સમજી? મોના! પ્રથમ જ્યારે મને આ વિચાર આવ્યો ત્યારે મને ડાગ્યું કે તું તે સાંભળીને ગભરાઈ જશે, તું કદાચ મૂઝાઈ પામી જશે અને કદાચ મને મારા નિર્ણયમાંથી ડગાવવાનું પણ કરે. એટલે મેં તને કંઈ ન કહેવાનો વિચાર કર્યો, પણ જ્યારે આજે રાત્રે હુકમ આવ્યો કે મારે સવારે જવું પડશે ત્યારે મને થયું, ‘ના, મોના બધી જ સ્ત્રીઓ જેવી સામાન્ય નથી, મોના બહાદુર છે, મોના સમજી શકશે કે આ જ માર્ગ ઉત્તમ છે’ એટલે—”

મોના સમજી જાય છે કે ‘એટલે’ શબ્દ પછી શું આવવાનું છે. એનું હૃદય વધુ વેગ પકડે છે છતાં તે કહે છે:

“કહી નાખ, આરકર. હું જાણું એ જ બહેતર છે.”

આરકર તેની વધુ નજીક સરકે છે. હવા સાથે વાત કરતો હોય તેમ તે બોલે છે, ભીંતોને પણ તે પોતાની વાત સંભળાવવા નથી ઈચ્છતો.

“સવારે જ્યારે મારી તપાસ થશે ત્યારે હું તો હર્ષશ પણ નહિ. સમજી ગઈ? કાઈ મને પકડી શકે નહિ ત્યાં ચાલ્યો

હાંટાની વાડ

મયો હોઈશ. એ માટે જ તારી વિદાય લેવા અત્યારે આવ્યો છું. આપણું આ આખરી મિલન, મોના—”

ઔસ્કરની આંખો આટલું ખોલીને મોનાને જોઈ રહી. એણે ધાર્યું હતું કે મોનાથી આ છેલ્લા શબ્દો સહન નહિ થાય, તે ખેલાન બની જશે; પણ મોનાની આંખો તો એવી ને એવી સ્વસ્થ રહી. વિયોગતું દુઃખ જે હૃદયમાં અત્યાર સુધી ગૂંચળાતું પડ્યું હતું તે આ સાંભળતાં ઊડી મયું અને હર્ષવેશથી તે ઔસ્કરને ભેટી પડી.

“ ઔસ્કર! મને તારો વિયોગ અસહ્ય થઈ નહિ પડે? તું ચાલ્યો જાય અને હું...”

ઔસ્કરની આંખોમાંથી દડદડ પાણી પડવા લાગે છે.

“ ઔસ્કર, તું ચાલ્યો જાય પછી મારી શી સ્થિતિ?”

“ ના, એવું ન ખોલ, મોના!”

“ પણ જો આ જગતમાંથી તું વિલીન થઈ જાય તે અનિવાર્ય હોય, જો તારે એવે જ સ્થળે ચાલ્યા જવું ઇષ્ટ હોય કે જ્યાં પ્રજા પ્રજા વચ્ચેના ભેદભાવ નથી, તો આપણે બંને સાથે જ ત્યાં કેમ ન જઈએ?”

“ સાથે જ?” ઔસ્કર મોનાના તેજોજ્વલ ચહેરા સામે જોઈ રહે છે. “ એટલે, શું તું પણ—”

મોના એનો હાથ પકડે છે. એમાં કંપ રહ્યો છે, પોતાનો હાથ પણ કંપે છે.

“ઑસ્કર ટેકરી પરની ખૂંટિયાઓની લડાઈ યાદ છે તને?”

“હા, જ્યારે માતેલાઓની એવી જ ઈચ્છા હોય કે નષ્ટ હોય તેમણે નહિ જીવવું ત્યારે નષ્ટને માટે એક જ માર્ગ હોય છે કે તેણે વાડને કુદાવી જવી!”

મોના માથું ઢાળી દે છે. ઑસ્કરના શ્વાસોચ્છવાસ જોશથી ચાલે છે. મોના આંખો ઊંચી કરી એની તરફ જુએ છે, એક ક્ષણ બંને વચ્ચે મૌન પથરાઈ રહે છે, પછી ઑસ્કર કહે છે:

‘ઓહ, ત્યારે તું પણ એવી જ ઈચ્છા રાખે છે? ખરેખર?’

“ખરેખર.”

અને પછી મોના પ્રગટલ, દૈવી અને પાગલ જેવા ભાવોને વ્યક્ત કરે છે.

ઑસ્કરના ચહેરા પર ગંભીરતા આવી જાય છે. જેમજેમ મોનાના વિચારોની આભા એના મગજ પર પથરાય છે તેમ તેમ તે તેજોમય બનતું જાય છે :

“આપણું મૃત્યુને તું વ્યર્થ અને મૂર્ખ માને છે, ઑસ્કર? જે ઈસુએ ક્યું તે જ આપણે નથી કરતાં? બધું સ્વેચ્છાએ જ નથી કરતાં? આટલી ઘૃણા અને વિષમતાથી જગતને ચેતાવવા જ આપણે આપણું બલિદાન નથી આપતાં?”

ઑસ્કર માથું ઊંચું કરે છે, એની આંખોમાંથી પ્રવાહ ચાલે છે.

“ના, ઈશ્વરનો પુણ્ય પ્રતાપ એવો ને એવો જ પ્રભાવંત છે.”

કાંટાની વાડ

અને પછી જગતે તરછોડેલું એવું આ યુગલ એકમેકના હાથમાં પોતાનાં આંગળાં સેરવે છે અને એમના એવા અદ્ભુત ભાવમાં તેઓ ધીમે સાદે વાતો કરે છે. જગતને યુદ્ધ અને યુદ્ધનાં પરિણામરૂપ અનિષ્ટોથી બચાવવાના ભાવમાં બંને રાગે છે. મહાન મૃત્યુંજયે, આત્માઓના ઉદ્ધારકે, સર્વસ્વામીએ જેમ પોતે હળાહળ પી લીધું અને જગતને જીવવા દીધું તેનો જ આદેશ પોતે ઝીલવા જાય છે તે વિચારે તેઓ મગ્ન બને છે.

“મંદિરો ભલે બ્રષ્ટ થયાં હોય પણ ઈસુ કાંઈ ધોલકાં-ઓમાં જ ભરાઈ બેઠો નથી. એ એના વિશ્વમંદિરમાં અમરત્વ જ ભોગવે છે.”

“સાચું છે મોના, ઈસુનું કાર્ય અખાધિત જ છે.”

દૂર દૂરની સફરે

ખીજે દિવસે સવારે પાંચ વાગ્યે એક યુવાન અને એક યુવતી દૂરની એક ટેકરી પર ચડતાં દેખાય છે. ટેકરીની આ બાજુ વેરાન કાળી માટી પર જાવણીનાં ઘાટધૂપ વગરનાં મકાનો ઊભાં છે અને પેલી બાજુ એકલા કાળા સમુદ્રનાં પાણી પર અવ્યવિસ્થિત મોજાં ઊંચે આવી રહ્યાં છે.

આકાશમાં હજી આછું આછું અંધારું લહેરે. લઈ રહ્યું છે અને એ અંધારાની લહેરે એસરી જાય તે પહેલાં જલદી જલદી એને તરી જવાની ઉતાવળ કરતા છેલ્લા છેલ્લા થોડાક તારાઓ ઝાંખા ઝાંખા દેખાય છે. પ્રભાતમાં નીરવતા પોદી છે. ક્યારેક કોઈક કૂતરાનો અવાજ પણ આવી જાય છે. ઉપ-

કાંટાની વાડ

રાંત વાતાવરણનો એક ઝમઝમ અવાજ સંભળાય છે—આ સિવાય ચારે તરફ મૌન વ્યાપી રહ્યું છે.

બંને એકમેક સાથે ભરાઈને ચાલે છે. બંને પરસ્પરનાં મોં પણ જોઈ શકતાં નથી. સાથે રહી શકાય તે માટે હાથમાં હાથ રાખીને તેઓ ચાલે છે, તેઓ ધીમાં ધીમાં ચાલે છે તેનું એક કારણ અંધારુ તો છે જ, પણ બીજું કારણ એ પણ છે કે તેઓ.....પણ બીજા કારણની એમને જ સ્પષ્ટ રીતે જાણ નથી. થોડાં થોડાં ડગલાં ચાલીને શ્વાસ લેવા તેઓ અટકે છે. પંથને શક્ય તેટલો લાંબો બનાવવા તેઓ પ્રયત્ન કરે છે.

આ એમનો છેલ્લો જ પ્રવાસ હતો.

“ઑસ્કર, છેલ્લે છેલ્લે તારી પાસે મારા સર્વ ગુનાઓની હું મારી માગું છું.”

“મોના, તારો એક પણ એવો ગુનો નથી.”

“જે કાંઈ થયું છે તે પ્રકૃતિવશ જ થયું છે, કેવળ અસહાય અવસ્થામાં જ થયું છે.”

કેમ્પમાંથી નીકળ્યાં ત્યારે સર્વત્ર શાંતિ હતી. કેમ્પમાં થોડા જણ હતા તેઓ પણ શાંત હતા. પણ તેઓ ટેકરી પર અર્ધે રસ્તે પહોંચ્યાં ત્યારે પાછળ જોતાં નીચે કાળી ભૂમિ પર કેટ-

લાક ઝોળાઓ ચાલતા દેખાયા. થોડી વાર પછી એમને કાને બચ્ચુગલનો એક અવાજ આવે છે. કેદીઓની છેલ્લી દુકડીને ભેળી કરવામાં આવે છે અને પછી વધુ પ્રકાશ થાય છે ત્યારે ઘંટનો તીક્ષ્ણ અવાજ થાય છે. હાજરી લેવાઈ હશે એાસ્કર નહિ દેખાયો હોય.

“મારી શોધ માટે ઘંટ વાગ્યો છે.” કહીને એાસ્કર જરા થોભી જાય છે.

આ દરમિયાન તેઓ ટાવરના નાના કપ્પસ્તાનની ભીંત આગળ આવી જાય છે અને કોઈને નજરે ન પડી જાય તે માટે કાળાં ઝાંખરાં પાછળ સંતાઈ જાય છે.

બંને ચુપ છે. થોડીવાર પછી કાળા ડગલાઓ પહેરેલા કેદીઓની હાર ગોઠવાયેલી જોવામાં આવે છે, એમની બંને બાજુએ પીળાં કપડાંમાં સજ્જ થયેલા સિપાહીઓ છે. બધા કમ્પાઉન્ડની બહાર ફરતી જાય છે.

“મારી શોધ છોડી દીધી હશે એમ લાગે છે.” એાસ્કર બોલે છે. બંને છુટકારાનો દમ ખેંચે છે.

એક આછો આશા-સૂર સંભળાય છે અને પછી કેદીઓની કાળા નાગ જેવી કતાર સળવળતી દેખાય છે. મોટા દરવાજાની બહાર નીકળીને ધોરી રસ્તા પર પછી ચાલતી દેખાય છે. પ્રથમ તો ડબ-ડબ એવો જોડાનો જ અવાજ સંભળાય

કાંઠાની વાડ

છે, પણ પાછળ રહેલા પહેરેગીરો જ્યારે મોટો લોખંડી દર-
વાજો 'કિચૂડ' અવાજ સાથે બંધ કરે છે ત્યારે કેદીઓનો
મોટો હર્ષધ્વનિ સંભળાય છે.

એ હર્ષધ્વનિ છે, પણ બધાનાં મોંમાંથી તે એક સૂરમાં નથી
નીકળ્યો. એની અંદર ભયંકર નિરાશા પણ છે, અને એની
પાછળ એક ગીતના સૂરો પણ છે—

“Glory to the brave men of old,
Their sons will copy their virtues bold,
Courage in heart and a sword in hand...”

* * *

થોડી મિનિટોમાં બધા દેખાતા બંધ થઈ જાય છે. કડક
પેટ્રીકનો વળાંક લઈ લીધા પછી અવાજો પણ સંભળાતા નથી.

બધા ગયા—પોતાના દેશમાં કે જ્યાં એમની જરૂર છે અને
ચાર ચાર વર્ષથી એમને કેદ રાખી મૂકનારી જેલમાં માત્ર
એમનાં સ્મરણો જ રહ્યાં. જેલ અત્યારે પવિત્ર પહાડની ગોદમાં
પડેલા કાળા ડાઘા જેવી અજવાળામાં બ્રષ્ટ મુખને છતું કરતી
પડી છે.

અચાનક મોનાને એક વિચાર સૂઝે છે. મૃત્યુને પાછું પણ
કેલી શકાય તેમ છે. જીવનનાં દ્વાર એમને માટે હજી પણ
ખુલ્લાં છે.

“ ઓસ્કર ! અમલદારો અને પહેરેગીરો તો ચાલ્યા ગયા. આપણે ક્યાંય ભાગી જઈએ તો કાણ શોધવા આવવાનું છે ? ન ભાગી જઈ શકીએ ? અશક્ય છે ? ”

“ અશક્ય, તદ્દન અશક્ય, મોના ! ”

“ હા, ખરાબર છે, અશક્ય જ છે. ” અને ફરી બંને આગળ ચાલે છે.

પ્રભાતનું પહેલું કિરણ ફૂટે છે. એમની અને સમુદ્ર વચ્ચે આવેલી જમીન પર એક ઝૂંપડી હતી તેમાંથી એ જ વખતે એક ગીત સાંભળાય છે. ગાનારી એક સ્ત્રી હતી અને મોનાની આમલી બાઈ હતી. એક ખેડુ-મજૂરને થોડા સમય ઉપર જ તે પરણી હતી. એનો પતિ અત્યારે ખેતરમાં ગયો હશે અને તે કામ કરતી હશે. કેટલી સુખી હશે તે !

પળવાર મોનાના હૃદયમાં નિર્બળતા આવે છે. કાલની પોતાની ઉદાત્ત ભાવનાનું એને વિસ્મરણ થાય છે. એને થાય છે કે બીજી સ્ત્રીઓને નસીબે જે સુખ આવે છે તે તેને ન મળ્યું.

“ આપણાં ભાગ્ય વિચિત્ર છે ! ”

“ તને એથી પરતાવો થાય છે, મોના ? ” ઓસ્કર એની સામે તાકી રહીને પૂછે છે, એ સાંભળીને મોના ચમકે છે.

“ ના, ઓસ્કર. હું તો આપણી ભાવનાની, આપણા

કાંટાની વાડ

ભાગ્યની અફલુતતાની વાત કરું છું. આપણા જેવું સુંદર ભાગ્ય કોઈનું નહિ હોય !”

“ આપણી ભાવના ! આપણું ભાગ્ય ! સાચે જ આપણે ભાગ્યવાન છીએ. ”

અને હાથમાં હાથ રાખીને જ ઊંચે ચડ્યે જાય છે. મોનાનો ક્યારેક પગ લચકો પડે છે પણ ઓસ્કર તેને પકડી લે છે, ચંડૂલનો ગીતધ્વનિ આવે છે, જહોન કોર્લેટનાં ઘેટાંનો એંએં સ્વર આવે છે; દૂર દૂર નીચે તળેટીમાં દરિયાકાંઠે લાલ ટેકરીઓની સોડમાં નાનું પીલ શહેર પડ્યું છે. સફેદ ધરો-માંથી કાળા ધુમાડાનાં ગૂંચળા ઊંચે ચડે છે.

“ ઓસ્કર, તને ખરેખર લાગે છે કે જ્યારે લોકો પરસ્પર તિરસ્કારતાં નહિ હોય, કોઈના હૃદયમાં વેરભાવ નહિ હોય ત્યારે યુદ્ધો પણ નહિ હોય ? ”

“ હા. મોના, મને ખરેખર એમ લાગે છે, પણ એ સમય ક્યારે આવશે ? કદાચ તે પહેલાં પૃથ્વીનો પ્રલય થઈ ગયો હશે. ”

“ અને તું માને છે કે ઈશ્વર આપણું બલિદાન સંપૂર્ણ-પણે સ્વીકારશે ? ”

“ અવશ્ય. તેને આપણું બલિદાન બધું જ ગમશે, કારણ

કે આપણે પ્રેમની જ ભાવના હૃદયમાં ભરી છે અને આપણે સર્વ કામનાઓનો ત્યાગ કર્યો છે.”

“હા. પ્રેમની જ ભાવના આપણા હૃદયમાં છે અને કોઈ વસ્તુની કામના રાખી નથી.” કહીને મોના ઓસ્કરના હાથ-માંથી પોતાનો હાથ છોડાવી લે છે અને દૃઢ પગલે આગળ ચાલે છે.

ન્યારે શિખર નજીક તેઓ પહોંચે છે ત્યારે દરિયાનો ધૂધુ અવાજ સંભળાય છે. એટલે પહોંચતાં દરિયાની ખારા-શબરી આવતી હવા એમના મોંની ચામડીને કડક બનાવે છે. અર્ધ ચંદ્રાકારમાં પૂર્વ પશ્ચિમ પથરાઈને આસમાની સમુદ્ર પડ્યો છે, લાગણીહીન અને ઠંડોગાર !

મોના ધૂળે છે. અને મજબૂતમાં મજબૂત હૈયાં પણ મૃત્યુના પ્રથમ દર્શને હિંમત હારી જાય તેમ તેના પગ ઢીલા થઈ જાય છે. એ ખોલે છે, પણ એના અવાજમાં સ્પષ્ટ જણુજણી દેખાઈ આવે છે.

“ખુબ વાર નહિ લાગતી હોય, ખરું, ઓસ્કર ?”

“ખુબ વાર નહિ,”

“ થોડીક જ ક્ષણો લાગતી હશે. ”

“ થોડીક જ ક્ષણો. ”

“અને પછી સનાતન કાળ માટે આપણે પાછાં એક થઈ જઈશું ?”

“સનાતન કાળ માટે.”

“જો થોડી જ ક્ષણ માટેના દુઃખના બદલામાં બધું સુખ મળતું હોય તો શા માટે તે ન લેવું ?”

હવે એને ભય નથી રહ્યો. એની સામે તીક્ષ્ણ ધારવાળી ટેકરીની સીધી બાજુ દેખાય છે. ફરી બંને આંગળાં બીડી લે છે અને સાથે ચાલે છે. એમની આંખોમાંથી આંસુ ચાલ્યાં જાય છે, પણ એમાં પ્રભુનું તેજ પણ દેખાય છે.

થોડી જ મિનિટોમાં તેઓ ટોચે પહોંચી જાય છે. દરિયાનાં પાણી પર તે તોળાઈ રહેલી છે. પોણાસો ફૂટ નીચે વિવિધ તાલ-સૂરમાં સમુદ્રનું ગીત ચાલે છે અને છાતી ફૂલીને જાંચી આવી હોય તેમ શ્વાસ લે છે. સૂર્ય ઉપર આવતો જાય છે અને આકાશ લાલ રંગે રંગાઈ ગયું છે. આ સિવાય બીજો સ્વર સંભળાતો નથી.

“આ જ એ જ સ્થળ ?”

“આ જ એ જ સ્થળ, ગોના !”

“ત્યારે આપણે આપણા વિચાર પ્રમાણે...”

“હા, એ પ્રમાણે કરીએ.”

અને પછી વિશ્વપિતાનાં આ બે બાળકો, પોતાનાં જ

બાઇઓથી તરછેડાયેલાં, જીવનમાં જીદાં થયેલાં અને મૃત્યુ પામ્યે એક બનનારાં, તે આ બે નિર્દોષ બાળકો ઘૂંટણિયે પડી જાય છે.

તદ્દન નજીક આવીને બંને ધીમે સૂરે ગાય છે:

“ Our Father, who art in Heaven,
Forgive us our trespasses...
As we forgive them that trespass
against us...”

(અમારા દોષોની અમને માફી આપ, જેમ અમે અમારા દોષ કરનારને માફ કરીએ છીએ તેમ.)

*

*

*

તેઓ ઊભાં થાય છે, હાથમાં હાથ પરોવે છે, સમુદ્ર સામે જુએ છે,

—‘ Jesu, lover of my soul ! ’

ઔરકર કાટનાં બટન ખોલી નાખે છે, પોતાનો કમરબંધ કાઢે છે. બંને એક જ કમરબંધથી બંધાય છે. બંને હવે સામસામાં આવી ગયાં છે, છાતીને છાતી અડકાડી ઊભાં છે, હૃદયને હૃદય સાથે જગાડીને એક બન્યાં છે.

“ સમય થવા આવ્યો છે, ઔરકર. ”

હાંદાની વાડ

“હા, મોના.”

“એક છેલ્લું ચુંબન...”

ઓરકર પોતાના બંને હાથ એની કમ્મરે વીંટી દે છે. બંનેના હોઠ એકમેકના હોઠને સ્પર્શી લે છે.

“પરમાત્મા તારા પર એવો જ પ્રેમ રાખે, જેવો પ્રેમ તેં મારા પર રાખ્યો છે.”

“પરમાત્મા તારા પર એવો જ પ્રેમ રાખે, જેવો પ્રેમ તેં મને કર્યો છે. સલામ—”

“ના, સલામ નહિ, આપણે જીવંત નથી પડતાં.”

“બરાબર, સલામ શા માટે ?”

સૂર્ય ક્ષિતિજથી ઉપર આવીને હવે તો તીક્ષ્ણ કીરણો ફેંકવા લાગ્યો છે. અતલ સમુદ્ર એનું ગાન ચાલુ જ રાખી રહ્યો છે.

થોડીવાર પછી આસમાની આકાશ નીચે સૂર્યના તેજમાં નાચતાં ચળકતાં પાણી ઉપર દક્ષિણ તરફથી ધનપતાકાઓથી શણગારાયેલું એક જહાજ દૃષ્ટિમાં આવતું દેખાય છે. સૈનિકાથી એ ભરચક છે. બધા સૈનિકા કિનારો જોવા સળિયાઓ આગળ આવી બિભા છે. ઉત્તરને છેડે એમનું શહેર પડ્યું છે.

પીલના બંદર ઉપરથી તોપનો અવાજ છૂટે છે. પછી

જહાજ પર બેન્ડ વાગતું શરૂ થાય છે. તાનમાં આવીને
સૈનિકો પણ ગાવા લાગે છે—

“ Keep the home-fires burning,
Till the boys come home...”

થોડીવારમાં દેવળનો ઘંટ વાગવા લાગે છે. ઘંટનો અવાજ
મેટો મેટો થતો જાય છે, અવાજ વધારે ને વધારે વેગીલો
બને છે—જાણે આકાશમાંથી ઊતરતા એક અવાજને ગૂંગળાવી
નાખવો હોય તેમ દેવળનો ઘંટ બજે છે.—

આકાશમાં અવાજ ઊતરે છે—

શાંતિ ! શાંતિ ! શાંતિ !

સ્વ. શ્રી. હરજીવન સોમૈયાનાં પુસ્તકો

भौतिक :

૧	જીવનનું ઝેર	૨-૮-૦
૨	પૃથ્વીનો પહેલો પુત્ર	૨-૮-૦
૩	પુનરાગમન ખંડ ૧	૩-૦-૦
૪	પુનરાગમન ખંડ ૨	૨-૮-૦
૫	દરિયાના મામલા	૦-૪-૦
૬	શંકરાચાર્ય	૦-૨-૬
૭	નાનાં છોકરાં	૦-૧-૬
૮	ભરદરિયે	૦-૮-૦
૯	જંગલમાં મંગલ લા. ૧	૦-૬-૦
૧૦	જંગલમાં મંગલ લા. ૨	૦-૫-૦

• અનુવાદિત •

११	दोनधुव	२-०-०
१२	बळकार	२-०-०
१३	पश्चिमना समरांगणे	१-८-०
१४	कांटानी वाड	२-८-०

• ୬୧୩ •

કાળાં કાળજી સોહામણાં (નવલકથા)
પશુખી અને ખીજી વાતો (વાર્તાસંગ્રહ)

• પ્રાપ્તિસ્થાન •

ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਸੰਘ

૧૩૮, મેડોજ સ્ટ્રીટ • પો. બો. નં. ૬૭૮ • કોટ, મુંબઈ

૧૬, શ્રીમાળી સોસાયટી • પો. બો. નં. ૭૩ • અમદાવાદ

